

Zvláštní raně středověké hroby objevené ve Starém Městě – „Na Valách“ a problém jejich interpretace

Atypical early medieval graves discovered in Staré Město – ‘Na Valách’ and the issue of their interpretation

– Martina Fojtová*, Luděk Galuška –

KEYWORDS

Early Middle Ages – Great Moravia – Staré Město – atypical burials – grave goods – taphonomy – bioarchaeology

ABSTRACT

In 2018, during a rescue archaeological excavation taking place in one of the gardens of Staré Město near Uherské Hradiště, 23 early medieval graves containing skeletal remains of 26 individuals were detected. The site is situated on the northern border of the well-known Great Moravian burial ground ‘Na Valách’. In a large number of the newly excavated graves, greater or lesser deviations from the usual funeral rite were recorded. While the established burial rite in Great Moravian society means the deceased lies on their back in the supine position with extended extremities and head towards the west, here we found skeletons in very different orientations, lying in a prone or crouched position, or, at least, with unusual positions of their upper or lower limbs. Additionally, some of the graves contained incomplete or no skeletons. There is also one double burial and a triple burial, and several graves in superpositions. In nine graves, objects of material culture were found, the most important of them come from the rider’s grave 20/2018. The presented study aims to interpret the burial contexts using the bioarchaeological approach, which is, however, affected by the quality of the preserved finds, especially skeletal remains.

1. Úvod

Počátkem roku 2018 byl archeologům z Centra slovanské archeologie Moravského zemského muzea panem Pavlem Dobešem oznámen záměr vystavět ve Starém Městě, v ulici Viléma Hrubého, nový rodinný dům. Za místo novostavby byla vybrána střední část parcely 2423/38, která se nachází v zahradě již stojícího domu č. p. 1440, a je zároveň součástí archeologicky velmi významné polohy „Na Valách“ (obr. 1). Leží pouhých 40 až 50 m na SZ od budovy Památníku Velké Moravy, tedy objektu, v jehož útrobách jsou muzejně prezentovány základy prokazatelně prvního objeveného raně středověkého kostela z doby velkomoravské (Hrubý 1955a; Galuška 2011, 99–102). Je známou skutečností, že tento kostel byl v 9. století zbudován na starším, už existujícím kostrovém pohřebišti, přičemž realizací této svatyně se pohřbívání v jejím okolí ještě zintenzivnilo. To dokládá více než 2 000 dosud odkrytých hrobů, v drtivé většině kostrových, a další stovky hrobů buďto zničených dřívější stavební činností, nebo naopak dosud čekajících na své objevení archeology. V rámci prozkoumaných hrobů figurují jak bohatě vybavené pohřby příslušníků velkomoravských společenských elit, tak i pohřby „bez náleží“, náležející prostým lidem, obyvatelům sídelní mocenské staroměstsko-uherskohradištské aglomerace (Zelnitius 1932; Niederle, Zelnitius 1929; Hrubý 1955b; Hochmanová-Vávrová 1962; Galuška 2013, 174–251). Patří k nim také osm hrobů objevených Antonínem Hanákem už v roce 1934, a to dokonce v jižní části pojednávané parcely 2423/38, tedy v těsném sousedství místa plánované novostavby. Jistě není bez zajímavosti, že mezi nimi figuroval také hrob se dvěma skelety (Hrubý 1955b, 402–403, Plán 2: 3d, e). Konečně jen „přes silnici“ na opačné straně ulice Viléma Hrubého, na ploše parcel 560 a 567, bylo námi v roce 2000 opět při záchranném výzkumu před stavbou jiného rodinného domu objeveno dalších 44 kostrových hrobů, dosud čekajících na odborné vyhodnocení (Galuška 2002, 61, hroby SM 1/01 – 1989 až SM 44/01 – 1932). Už z tohoto krátkého výčtu vyplývá, že pravděpodobnost odkrytí nálezů archeologické povahy, zejména pak hrobů zmíněného kostelního pohřebiště, byla ve střední části parcely 2423/38 určené pro nový Dobešův dům více než velká.

1.1 Problematika tzv. nestandardních pohřbů

Hroby nově odkryté v roce 2018 na parcele 2423/38 jsou v mnohém výjimečné, neboť jejich orientace a polohy v nich nalezených koster se ve většině případů významně odchylovaly od situací obvyklých na jiných křesťanských pohřebištích daného období, kdy se zemřelí ukládali do hrobu v natažené poloze na zádech s rukama podél těla, orientovaní hlavou k západu a nohama k východu. Ve 23 hrobových jámách zde bylo nalezeno 26 jedinců, z nichž – pokud nepočítáme pět koster porušených

* Corresponding author – E-mail address: mfojtova@mzm.cz

<https://doi.org/10.47382/pv0632-02>

Received 25 October 2021; received in revised form 31 July 2022.
Available online 29 November 2022.

Copyright © 2022 Czech Acad Sci, Inst Archaeology Brno, and the authors.
This is an open access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).
Competing interests: The authors have declared that no competing interests exist.

Obr. 1. Poloha lokality a přibližný rozsah pohřebiště „Na Valách“ (výřez). Mapové podklady: Mapy.cz, © Seznam.cz, grafická úprava M. Fojtová, T. Janků.

Fig. 1. Location of the site and estimated extent of the ‘Na Valách’ burial ground (in the map detail on the left). Map source: Mapy.cz, © Seznam.cz, graphic design by M. Fojtová and T. Janků.

recentními zásahy – jich 16 (tedy tři čtvrtiny) neslo znaky nestandardního pohřebního zacházení projevujícího se ve své většině neobvyklou polohou či orientací těla. V lokalitě „Na Valách“ byly takové hroby popsány již dříve, šlo však vždy o izolované případy bez vzájemné prostorové souvislosti (Hrubý 1955b, 79, 102, 103; Hochmanová-Vávrová 1962); výjimkou je několik hrobů z tzv. sondy 5 v lokalitě „Dvorek“ na východním okraji pohřebiště, interpretovaných jako hroby revenantů (Galuška 2004). Zdá se, že situace na parcele 2423/38 je přece jen poněkud odlišná: nenacházíme zde klasické intencionální zásahy, které obvykle badatele vedou k úvahám o protivampyrických opatřeních, jako např. jedinci v silně skrčené poloze evokující svázání do kozelce, zatížení těla nebo alespoň jeho částí kameny, valouny v ústech, oddělení hlavy od těla atd. (podrobněji např. Krumphanzlová 1961; Unger 2006, 164; Galuška, Vaškových 2011). Funerální okresek, jemuž se v tomto textu věnujeme, je sice součástí centrálního kostelního pohřebiště, leží však na jeho samém okraji, poměrně daleko od kostela, a většina zemřelých zde zřejmě byla uložena až v terminální fázi existence Velkomoravské říše, případně až v období krátce po jejím zániku (viz kap. 7). Právě do tohoto období podle některých autorů spadá většina odchylek v poloze zemřelých (Hrubý 1955b, 79; Dostál 1966, 27). Také se zdá, že na „elitních“ kostelních pohřebištích na centrálních lokalitách je takových pohřbů minimální množství (Macháček et al. 2016, 46), kdežto na venkovských pohřebištích, vyhrazených pro běžné obyvatelstvo, je nestandardních poloh nesrovnatelně vyšší počet (Štefan 2009, 143, Abb. 3). Pochopitelně se nabízí otázka, proč k těmto abnormalitám v pohřebním ritu docházelo. Na žádném jiném velkomoravském pohřebišti totiž dosud nebyla podobná situace zjištěna. Některé otázky zřejmě zůstanou trvale nezodpovězeny, můžeme se však o to alespoň pokusit.

Přijmeme-li definici A. Tsaliki (2008, 1), pak za atypický považujeme takový hrob, v němž byl jedinec pohřben způsobem odlišným od normy obvyklé v daném období či populaci (navazujícím problémem je pak otázka, do jaké míry jsme schopni tuto normu identifikovat). V obecné rovině je nutné mít stále na paměti, že archeologicky lze vysledovat jen malou část pohřebního obřadu, důležité odchylky od „standardního rituálu“ nám proto mohou

zcela uniknout. Nestandardní či atypické pohřby jsou tedy pouze pohřby, které jsou neobvyklé z archeologického hlediska; jde tedy o čistě deskriptivní kategorii (srov. Štefan 2009). K interpretaci tohoto jevu je proto nutné přistupovat s nejvyšší opatrností.

Nález kosterních pozůstatků lidí pohřbených způsobem lišícím se od předpokládaného dobového a kulturního úzu jsou známy prakticky z celého světa a všech období historie lidstva. V kontextu křesťanských pohřebních areálů můžeme za rituální odchylky považovat např. jinou orientaci zemřelého vůči světovým stranám, nezvyklou polohu těla nebo jeho částí, případně jejich úplnou absenci, uložení více zemřelých v jedné hrobové jámě či přítomnost neobvyklých předmětů v hrobě.

V oblasti střední, východní a jižní Evropy bylo donedávna zvykem interpretovat atypické funerální situace datované do raného středověku, ohraničeného zhruba roky 500–1200 n. l., převážně jako hroby vampyrů či obecně revenantů, tedy lidí, z nichž měla společnost z nějakého důvodu strach a jejichž „návratu“ mezi živé bylo třeba zabránit (Hodgson 2013, 6; Alterauge et al. 2020, 2). Pozornost našich badatelů začaly tyto případy poutat již před polovinou 20. století (např. Borkovský 1939), v 60. a 70. letech se na toto téma soustředily zejména práce Krumphanzlové (1961; 1964), která v souladu s výše zmíněnou dobovou zvyklostí interpretovala většinu odchylek od standardního pohřebního ritu právě jako protivampyrická opatření. Podobně přistupovali k tomuto tématu i další badatelé (např. Hrubý 1955b; Nechvátal 1967; Chochol 1967; Špaček 1971; Dostál 1984; Měřinský 1985; Hanuliak 1994; 2007; Galuška 2004; Galuška, Vaškových 2011). Tyto teorie vycházely zejména z etnologických analogií (viz např. Mjartan 1953; Chorváthová 1993; Maiello 2005; Navrátilová 2007).

K výraznému zintenzivnění zájmu o fenomén atypických pohřbů (v angličtině nejčastěji označovaných termínem „deviant burials“, v němčině „Sonderbestattungen“, ve francouzštině „sé-pultures atypiques“) pak došlo kolem přelomu tisíciletí, a to zejména na britských ostrovech a v německy mluvících oblastech. Souhrnné přehledy o netypických funerálních situacích, jejich významu a možných souvislostech a interpretacích poskytují např. publikace E. Murphyové (Murphy ed. 2008), A. Reynoldse (2009) či T. Betsingerové s kolegy (Betsinger eds. 2020); další

studie zabývající se tímto jevem cílí konkrétně na období pravěku (Rittershofer ed. 1997; Müller-Scheeßel ed. 2013), dobu římskou (Milella et al. 2015; Ortalli 2010; Quercia, Cazzulo 2016), středověk (Jungklaus 2008; 2009; Gleize 2017; Vargha 2017; Alterauge et al. 2017; 2020; Gordon 2018; Moilanen 2018; Müller 2020) i novověk (Nuzzolese, Borrini 2010; Betsinger, Scott 2014; Gregoricka et al. 2014). Britští autoři se v tomto kontextu zajímali zejména o anglosaské období (Reynolds 2009; Hadley 2010; Hebblethwaite 2017), doklady o nálezích nestandardních pohřbů máme i z kultury Vikingů (Taylor 2005; Gardela 2013; Toplak 2017; 2018), z východní Evropy pak zejména z území dnešního Polska (Gardela 2015; 2017; Kurasiński et al. 2018).

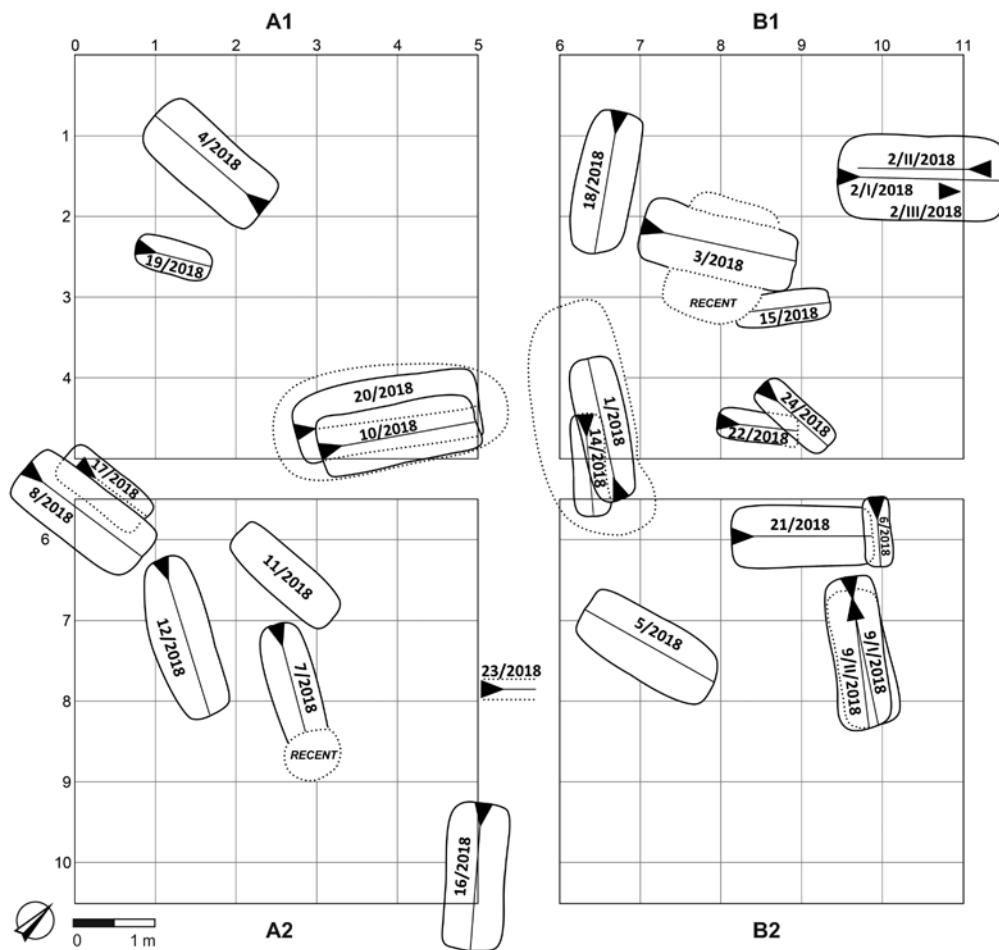
Zejména v posledních dvou dekadách je však jak v domácí, tak v evropské archeologii patrná tendence odklonu od tradiční interpretace nestandardních pohřbů jako „vampýrských“ (Schaub 2009; Štefan 2009; Barrowclough 2014; Nezvalová 2016), dochází k revizím a reinterpetacím starších nálezů, zejména za pomoci metod bioarcheologie a tafonomie, přičemž hlavní důraz je kladen na posouzení celkového nálezového kontextu (Buckberry, Hadley 2007; Mašková 2005; 2010; Krupičková, Válová 2011; Gardela, Kajkowski 2013; Gardela 2015).

2. Metody tafonomické a antropologické analýzy

2.1 Terénní výzkum a tafonomická analýza

Trávou porostlá, stavebně dosud nedotčená plocha zahrady se mírně, avšak znatelně svažovala od SSZ k JJV, tedy od výše položené ulice Na Hradbách k ulici Na Valech a dále k budově památníku Velké Moravy. Pro terénní výzkum byla námi určena její střední část o rozměrech 11 × 11 m, tedy plocha 121 m², neboť

právě ona měla být bezprostředně zasažena stavbou. Výzkumná plocha byla rozčleněna na čtyři čtverce A1, A2, B1 a B2, každý o rozměrech 5,5 × 5,5 m (obr. 2). V průběhu postupné skrývky povrchové vrstvy ornice a pod ní se nacházející podorniči se našly předměty a terénní zásahy recentní povahy. Mimo to se už v úrovni začištěného podloží v hloubce 40 až 50 cm objevily také první náznaky přítomnosti kostrových hrobů. V prvním případě měly podobu poměrně výrazně poškozených, a tedy neúplných skeletů, což bylo zapříčiněno jejich malým zahloubením, takže se nacházely jak v dosahu dřívě prováděné orby, tak i výše zmíněných recentních zásahů. V druhém případě je představovaly samotné hrobové jámy, resp. zásypy jejich svrchních partií. Ty se od podloží odlišovaly dvěma způsoby. Šlo-li o výrazněji zahloubené jámy (jak se ovšem ukázalo až později), obsahovaly jejich zásypy větší množství valounů šterkopísku, které pocházely z hlubších částí výkopů, než tomu bylo na povrchu podloží. Nutno ovšem dodat, že z hlediska barevnosti se zásypy jam od podloží odlišovaly jen minimálně, nebo vůbec. Pokud však šlo o jámy o něco mělčí, bylo tomu právě naopak. Jejich zásypy se od podloží odlišovaly více svým zbarvením do hnědo-šeda než vyšším obsahem valounů rezavého šterkopísku (srov. Hrubý 1955b, 50–52). Vyskytly se však i případy – a to je pozoruhodné – kdy se hroby v podloží neprojevovaly žádným způsobem. Přišlo se na ně až po provedení kontrolních řezů či sond aplikovaných v závěrečných fázích výzkumu. Ukázalo se přitom, že dna dvou až tří takto objevených hrobů ležela těsně pod úrovní styku nadloží a podloží. Šlo-li o superpozice hrobových jam, projevovaly se jámy v podloží většinou jako oválné tvary větších rozměrů, které se od něj odlišovaly poněkud tmavšími odstíny svých zásypů, které alespoň místy provázely zvýšený obsah valounů šterkopísku.

Obr. 2. Plocha záchraného archeologického výzkumu – plán. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 2. A plan of the rescue archaeological excavation area. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

V těchto případech se jámy překrývající se hrobů začaly projevovat – pokud vůbec – až během výzkumných prací v hlubších partiích jejich „promíchaných“ zásypů. U více zahloubených hrobů se během prací v hlubších partiích poměrně dobře dařilo identifikovat rozhraní stěn jam a jejich zásypů, naopak u mělkých k tomu docházelo jen na některých místech. Po dosažení spodních partií hrobových jam se u valné části objevily lidské kosterní pozůstatky, jejichž preparace a exkavace probíhala pod dohledem antropologa RNDr. Romana Bortela, Ph.D. Tafonomická analýza se zaměřila zejména na sledování a dokumentaci prostorových transformací jednotlivých kostí skeletu, ke kterým dochází přirozenou cestou po pohřbu těla do země při rozkladu měkkých tkání (Černý 1995); její hlavní motivací bylo získat vstupní údaje pro rekonstrukci bioarcheologických aspektů pohřebního ritu a jejich následnou interpretaci. Výchozím zdrojem informací byla fotografická a zejména kresebná dokumentace jednotlivých funerálních situací, doplněná o prostorové koordináty jednotlivých kostí, resp. částí skeletu, získané výškovou nivelací. Zjištěné skutečnosti byly porovnávány s teoreticky předpokládanými anatomickými souvislostmi jednotlivých kosterních elementů ve vztahu k archeologickému kontextu. Naše pozornost se zaměřila zejména na určení, zda jde o pohřeb primární či sekundární, na výsledování známek přítomnosti či nepřítomnosti primárního dutého prostoru (viz např. Černý 1995; Čech, Černý 1996; Duday, Guillon 2006; Prokeš 2007; Duday et al. 2014).

Zachovalost kostí byla obecně velmi špatná. Nezřídka se dochovaly jen jejich obrysy často tvořené jemnou drtí, kterou nebylo možné ani náležitě vypreparovat. Dokonce i některé z již vyzvednutých kostí nešlo z důvodu jejich křehkosti ani očistit, takže ve výsledku zůstal k dalšímu hodnocení k dispozici značně fragmentární materiál. K antropologické analýze do ústavu Anthropos Moravského zemského muzea byly nakonec předány lidské kosterní pozůstatky z celkem 23 hrobů, v nichž došlo k identifikaci 26 jedinců. Ve většině případů byl v jedné hrobové jámě pochován pouze jeden nebožtík, avšak po jednom se vyskytly také hroby se dvěma a třemi jedinci, takže šlo o dvojhrob a trojhrob. Jeden hrob byl naopak bez kostry, resp. se v něm dochovala pouze sklovina korunky jednoho zubu. Nálezy z oblasti hmotné kultury se objevily v devíti hrobech. Představovaly je součásti oděvu, předměty osobní potřeby a šperky pohřbených jedinců, případně je lze považovat za milodary či atributy spojené s výkonem pohřebního aktu. Mezi nimi vynikají především ty nálezy, jež pocházejí z hrobu jezdce H 20/2018 (viz níže obr. 21).

2.2 Antropologická analýza

Kosterní pozůstatky byly zbaveny zbytků zeminy a opatrně čištěny vodou a mechanicky zubním kartáčkem. Kde to bylo možné, byla po vyschnutí provedena rekonstrukce původní kosti lepením tavnou pistolí (šlo převážně o lebky a dlouhé kosti končetin). I přes veškerou snahu se však některé části koster nepodařilo zachránit – při preparaci či rekonstrukci se rozpadly. Z tohoto důvodu se mohou v některých případech vyskytnout zdánlivé nesrovnalosti mezi kresebnou dokumentací a antropologickým posudkem.

Hodnocení stupně zachovalosti kosterního materiálu vychází z modifikované „křížkové“ metodiky popsané Fojtovou a Jarošovou (2012, 21), kde 0 znamená, že se lebka (L), resp. postkranialní skelet (P) nedochovaly nebo byly přítomny pouze v drobných fragmentech; jeden křížek (+) značí, že se kosterní materiál dochoval ve větších fragmentech, měřitelné jsou některé lokální rozměry, většina je však neměřitelná; dva křížky (++) označují zachovalost větší části lebky, resp. dlouhých kostí končetin, přičemž metrické hodnocení je možné u řady z nich; a konečně tři křížky (+++) znamenají kompletní, víceméně

nepoškozenou lebku, popř. postkranialní skelet. Z tohoto hodnocení je pak odvozen výpočet indexu zachovalosti pro celý kosterní soubor (zvláště pro lebku a postkranialní skelet) jako podíl sumy křížků a počtu hodnocených jedinců (viz např. Stránská 2009; 2014; Velemínský 2000), nabývající hodnot od 0 (nejhorší) do 3 (nejlepší stav zachovalosti).

Pro určování pohlaví byly přednostně používány metody využívající intersexuální rozdíly ve stavbě páneve (Novotný 1986; Brůžek 2002). U většiny jedinců však bohužel nebyly pánevní kosti dostatečně zachovány. Pohlaví bylo proto hodnoceno zejména na základě morfologie lebečních kostí (Ferembach et al. 1979; Čihák 2002), přihlédnuto bylo rovněž k celkové robusticitě kostry a rozvoji svalových úponů. Pohlaví jedince z hrobu H 20/2018, jehož kosterní pozůstatky se zachovaly ve velmi fragmentárním stavu, bylo stanoveno archeologicky, tedy podle typu jeho hrobové výbavy (přičemž jsme si samozřejmě vědomi rizik takového postupu – viz např. Přichystalová, Boberová 2020). Vzhledem k nepříliš spolehlivým výsledkům dostupných metod nebylo pohlaví určováno u nedospělých jedinců.

K odhadu dožití věku u dětí a juvenálních jedinců byla přednostně používána metoda hodnotící stupeň erupce zubů (Ubelaker 1978); kde to bylo možné, byl hodnocen i stav maturace skeletu (Schaefer et al. 2009). Protože stav zachovalosti kosterních pozůstatků studovaného souboru byl obecně špatný, k odhadu biologického věku u dospělých sloužily hlavně metody hodnotící stupeň abraze zubů (Lovejoy 1985), jako pomocné kritérium byl v některých případech hodnocen i stupeň uzávěru lebečních švů (Meindl, Lovejoy 1985). U dostatečně zachovalých koster byl použit program ADBOU vytvořený na základě metodiky popsané J. Boldsenem et al. (2002), kombinující hodnocení stupně obliterace lebečních švů s věkem podmíněnými změnami na symfyzeální ploše kosti stydké a aurikulární ploše kosti kyčelní. Údaje zjištěné výše zmíněnými metodami (v závislosti na stavu zachovalosti kosterního materiálu) byly sumarizovány a výsledný věk byl stanoven jako pravděpodobný průnik získaných věkových intervalů.

Pro metrické zpracování kosterního materiálu dospělých jedinců byla použita soustava rozměrů podle E. Drozdové (2004). Výška postavy byla stanovována metodou podle T. Sjøvolda (1990), kdy byl použit vždy dostupný rozměr s nejvyšším korelačním koeficientem (v případě studovaného souboru šlo vždy o rozměr F1, tedy největší délku femuru). V situaci, kdy bylo možné změřit kosti obou stran, byla pro výpočet výšky postavy použita průměrná hodnota. Důraz byl kladen i na zjištění platymerického indexu femuru a knemického indexu tibie, které dobře vypovídají o fyzické zátěži příslušných svalových skupin, což nám může poskytnout informace o životním stylu daného jedince.

Pro rozlišení jednotlivých zubů a jejich polohy je v textu nejčastěji užito dvojčíselného označování zubů podle systému FDI (tzv. zubní kříž), jehož první cifra označuje, jedná-li se o zub stálý (1–4) nebo dočasný (5–8), resp. číslo čelistního kvadrantu (1 resp. 5 – pravý horní, 2 resp. 6 – levý horní, 3 resp. 7 – levý dolní, 4 resp. 8 – pravý dolní kvadrant), pořadí zubů v příslušném kvadrantu pak udává druhé číslo (1–8 u zubů stálých a 1–5 u dočasných) (Fédération Dentaire Internationale 1971). Zdravotní stav zkoumaných jedinců byl posuzován převážně podle kritérií Aufderheideho a Rodríguez-Martína (1998), Ortnera (2003), Horáčkové et al. (2004) a Waldrona (2009), základní vyšetřovací metodou bylo makroskopické hodnocení nalezených patologií. V některých případech bylo pro zpřesnění paleopatologické diagnózy využito také RTG snímkování, které bylo provedeno na Klinice zobrazovacích metod Fakultní nemocnice u sv. Anny v Brně.

Osteoarcheologický materiál taxonomicky zařadila Mgr. Martina Roblíčková, Ph.D., z Ústavu Anthropos MZM v Brně.

3. Popis hrobových celků

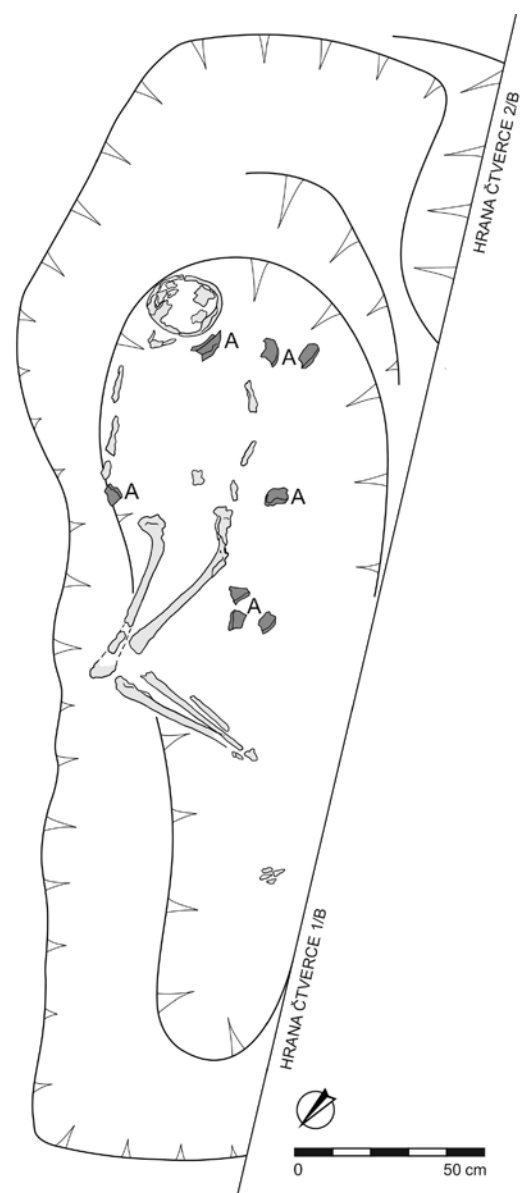
H 1/2018 (obr. 3)

Archeologický kontext:

Čtverec B1/B2. Hrob částečně uložen do ještě neslehlé výplně jámy staršího H 14/2018. Na horní úrovni výplně jámy v hloubce 45 cm byl součástí zásahu o rozměrech 300 × 80–120 cm orientovaného SZ–JV. Kostra H 1/2018 orientovaná JJV–SSZ v hloubce 30 až 50 cm od současného povrchu v poloze na zádech, takže se svažovala od V k Z do ještě neslehlé výplně jámy H 14/2018. Horní končetiny nataženy podél těla, dolní pokrčeny vpravo.

Kolem rozdrčené lebky a také západně od ní až po levou stehenní kost rozptýleno 14 keramických zlomků (obr. 3: A), v zásypu zub prasete (*Sus scrofa f. domestica*).

1. Jeden zlomek rovného vytaženého okraje keramické nádoby, na lomu šedý, povrch nezdobený okrově červené barvy, pravděpodobně doba bronzová, inv. č. NV 59.

Obr. 3. Hrob H 1/2018. A – Keramické zlomky. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 3. Grave H 1/2018. A – Pottery fragments. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

- 2.–14. Třináct keramických zlomků, částí okrajů a těla jedné a těže nádoby, na dobře vypáleném šedém povrchu „krupičkové“ struktury zdobeném obvodovou linií mezi dvěma táhlými vlnovkami, inv. č. NV 63, 65–70 (obr. 42).

Poznámky k tafonomii:

Mělká jáma se svažujícím se dnem (důsledek ještě neslehlého zásypu H 14/2018), její délka je dostatečná i pro pohřeb v natažené poloze – pokrčení v kolenu mohlo vzniknout při rozvoji posmrtné ztuhlosti, tlakem hmoty zásypu mohlo dojít k jejich poklesu ke straně. Pokud by k pokrčení dolních končetin došlo sesutím těla v rakvi při ukládání do hrobu, jak popisuje např. Pritchystalová (2008, 166), bylo by tělo nalezeno blíže severozápadnímu okraji jámy. Podle všeho šlo o hrob bez rakve (i vzhledem k velmi malé hloubce hrobové jámy – zřejmě by nebylo možné do ní dřevěnou schránku vůbec umístit). Na kostech jsou patrné stopy okusu hlodavci.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno, věk: 30–40 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Kostra poměrně špatně zachovalá, středně robustní, svalové úpony nepřilíš výrazné. Z lebky identifikovatelná kost týlní a rekonstruované fragmenty kostí temenních a spánkových. Fragmentární mandibula, 11 volných zubů. Z osově kostry přítomny pouze axis a fragmentární atlas, z horních končetin třísky humeru dx., dále drobné zbytky pánve, střední části diafýz dlouhých kostí dolních končetin (kromě fibuly sin., která chybí zcela) a větší množství jejich fragmentů.

Oboustranný výskyt foramen mentale bipartitum.

Zubní kaz na okluzálních plochách 27 a 48 a na labiální straně krčku 34. Zubní kámen na všech zubech, periodontitis dolní čelisti, uvnitř alveolů dolních M3 stopy zánětlivého procesu (periodontitis). Dolní M1–2 ztraceny intravitálně, zuby vpravo abradovány výrazněji než vlevo.

Měřitelné byly pouze některé tloušťkové rozměry dlouhých kostí, tibia sin. euryknemní.

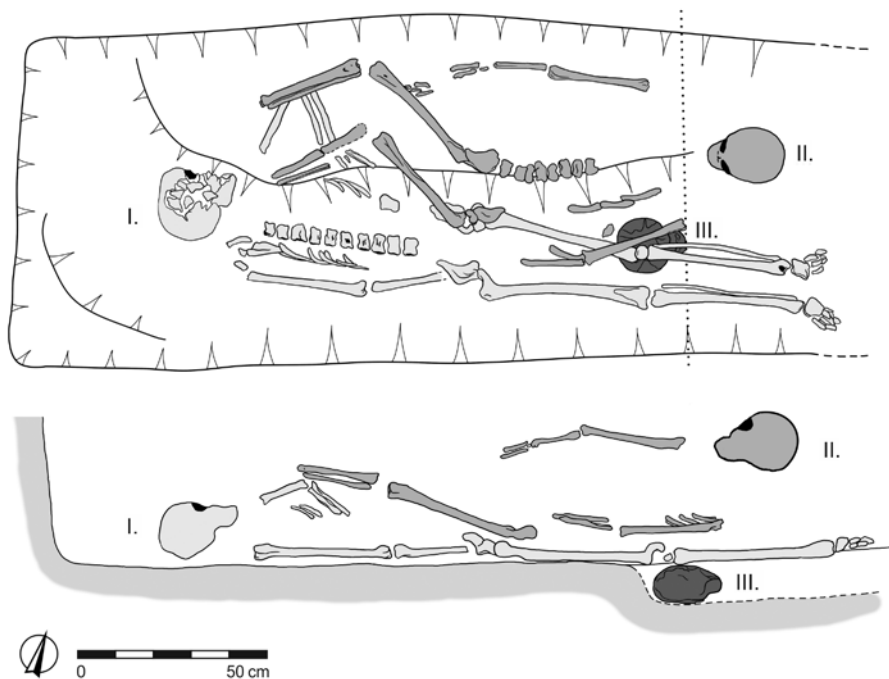
H 2/2018 (obr. 4)

Archeologický kontext:

Čtverec B1, orientace jámy Z–V, rozměry v hloubce 45 cm 165–175 × 85–90 × 30–55 cm, dno v severní polovině o 12–18 cm výše než v jižní polovině, výplň s výrazným zastoupením šterkových valounů. Jáma s kosterními pozůstatky tří jedinců (kostry I–III) pohřbených pravděpodobně ve stejnou dobu (struktura zeminy vykazuje stejný charakter v celém objemu zásypu hrobové jámy). Kostra I na dně hrobové jámy v orientaci Z–V, poloha natažená na zádech s levou horní končetinou pokrčenou „v bok“. Kostra II v opačné orientaci V–Z, výše než kostra I, kterou částečně překrývala. Poloha na zádech, dolní končetiny pokrčeny vpravo, horní mírně od těla. Kostra III uložena v mělké jamce vyhloubené ve dně hrobové jámy pod levým kolenním kloubem kostry I, dochována pouze lebka pohledem směřující k východu. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Kostry I a II ležely v anatomickém pořádku, náklon kostry II zřejmě vznikl v důsledku sesedání zeminy nasypané na kostře (resp. jedinci) I. Postkraniaál kostry III pravděpodobně podléhl úplné dekompozici. Jedinci pravděpodobně nepřilíš pietně naházení do mělké jámy a zasypaní zeminou, celkem jistě bez rakve/rakví (vytrčená levá horní končetina kostry I by se v primárním dutém prostoru sesula; ve společné komoře, která by navíc musela být široká nejméně 85–90 cm, by nevyhnutelně

Obr. 4. Hrob H 2/2018. I. – kostra I; II. – kostra II; III. – kostra III. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 4. Grave H 2/2018. I. – skeleton I; II. – skeleton II; III. – skeleton III. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

došlo k promísení kosterních pozůstatků). Větší rozměry hrobové jámy H 2/2018 umožňují vyslovit domněnku, že vykonavatelé pohřbu předem počítali s tím, že do ní bude umístěn více než jeden nebožtík.

Antropologická analýza:

Kostra I – pohlaví: muž, věk: 30–40 let, výška postavy: neurčena, zachovalost L+ P+

Kostra poměrně špatně zachovalá, robustní, s výraznými svalovými úpony. Z lebečních kostí dochovány kost týlní, levostanná kost temenní a obě kosti spánkové (ostatní kosti pouze ve fragmentech). Několik fragmentů mandibuly, téměř kompletní trvalá dentice (chybí pouze všechny laterální řezáky a levý dolní špičák). Zuby bez kazů, zato s vrstvou zubního kamene, hypoplasie nebylo možné spolehlivě hodnotit kvůli destrukci korunek a jejich překrytí kamenem. Z osově kostry dochován dens axis a fragmenty atlasu, dále několik drobných fragmentů hrudních a bederních obratlů. Z dlouhých kostí končetin dochovány vesměs jen části diafýz. Pánev fragmentární.

Měřitelné byly pouze některé tloušťkové rozměry.

Kostra II – pohlaví: muž (?), věk: 40–50 let, výška postavy: 166 cm (±4,49 cm), zachovalost: L+ P+

Středně robustní kostra s výraznými svalovými úpony (hlavní podklad pro určení pohlaví; lebka je poměrně indiferentní a pánev špatně zachovaná). Neurocranium částečně rekonstruováno, chybí pravostranné os parietale, os sphenoidale a pars basilaris ossis occipitalis, kosti obličejové chybí zcela (dochovány pouze zlomky maxilly a mandibuly s celkem 12 zuby). V dolní čelisti nejsou prořezány třetí stoličky. Z kostry osy tělní dochovány několik fragmentů obratlů a žeber. Z kostry končetin jsou rozlišitelné fragmenty scapuly (asi sin.), diafýz obou humerů, radia sin. a ulny dx., z ostatních kostí horních končetin jen fragmenty. Přítomny centrální části pánevních kostí, oba femury, tibie a fibuly bez epifýz a několik erodovaných tarsálních kostí, také os sesamoideum pedis dx.

Entezopatie úponu m. soleus na tibií dx., platymerie femuru dx., hyperplatymerie femuru sin., tibia dx. euryknemní.

Na všech zubech depozita zubního kamene, zubní kaz na bukální ploše 47 a na okluzální ploše 28, zřejmě periodontitis maxilly. Náznak spondyloarthrózy mediálně od kloubních ploch jednoho z fragmentů hrudních obratlových oblouků.

Kostra III – pohlaví: neurčeno (dítě), věk: 3 roky, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Několik fragmentů dětské lebky a 26 volných zubů (13 z dočasné a 13 z trvalé dentice). Postkranial zcela chybí.

H 3/2018 (obr. 5)

Archeologický kontext:

Čtverec B1. Hrob objeven ve stěně recentního objektu II/2018, který ho výrazně narušil. Jáma orientovaná ZJZ-VSV, v hloubce 45 cm s pravděpodobnými rozměry 205 × 85 × 60–70 cm, dno rovné, tvrdé, štěrkopískové, výplň s výrazným zastoupením písku a štěrkových valounů. Kostra zřejmě původně ležela v orientaci ZJZ-VSV, zbyla z ní jen lebka uložená na pravé skrání s pohledem k JV a několik fragmentů postkranialu. Bez nálezů.

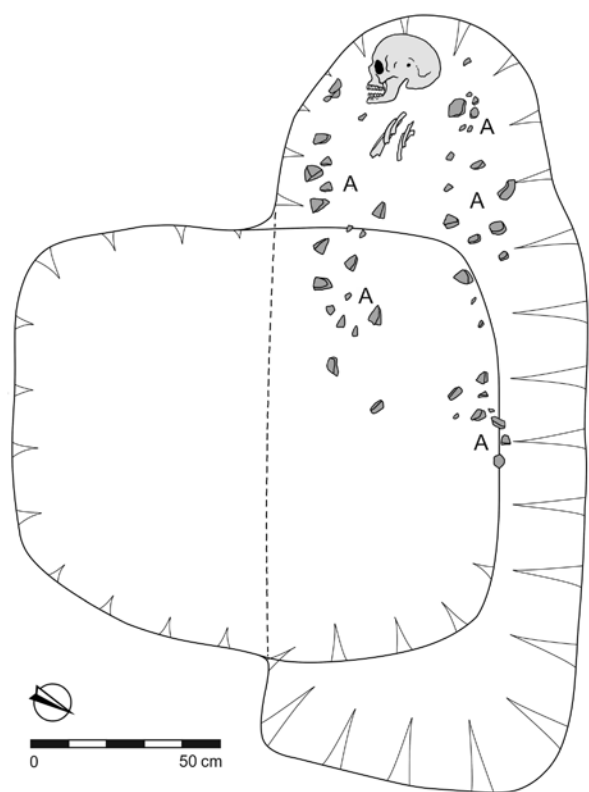
Poznámky k tafonomii:

V zásypu recentního objektu II/2018 byly nalezeny kosterní pozůstatky dalšího (juvenilního) jedince (levý dolní špičák, proximální fragmenty femuru dx. s volnou hlavicí a pánevních kostí, rovněž s pozůstatky neuzavřené růstové štěrbinou acetabula). Není vyloučeno, že šlo původně o dvojhrob, nebo při hloubení recentního objektu došlo k narušení hrobu ležícího v superpozici s H 3/2018. Poloha pozůstatků tohoto jedince však vzhledem k výraznému narušení nemohla být zdokumentována, takže není možné kvalifikovaně rozhodnout o jeho vztahu k jedinci z H 3/2018. Proto tento jedinec nebyl do zkoumaného souboru zahrnut.

Z kostry hodnoceného jedince z hrobu H 3/2018 se dochovala pouze lebka a několik fragmentů postkranialního skeletu, existenci primárního dutého prostoru proto nelze zcela spolehlivě posoudit.

Antropologická analýza:

Pohlaví: muž (?), věk: přes 60 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Obr. 5. Hrob H 3/2018. A – Kameny ze štěrkového podloží. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 5. Grave H 3/2018. A – Gravel bed stones. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Kostra téměř kompletně zničena recentním výkopem, dochována pouze fragmentární lebka (částečně rekonstruována) a několik zlomků postkranialu (identifikovatelný je arcus anterior atlantis a diafýza metakarpální kosti). Zuby silně obroušené, u části z nich zcela chybí korunka, nelze je zcela spolehlivě identifikovat. Horní M2 abradovány atypicky – žlábek při linguální hraně okružující plochy korunky (obr. 26). Intravitální ztráta 31, 46, 47 (možná i více, ale vzhledem ke špatné zachovalosti kostry nelze hodnotit). Prakticky bez zubního kamene, hypoplasie nelze hodnotit.

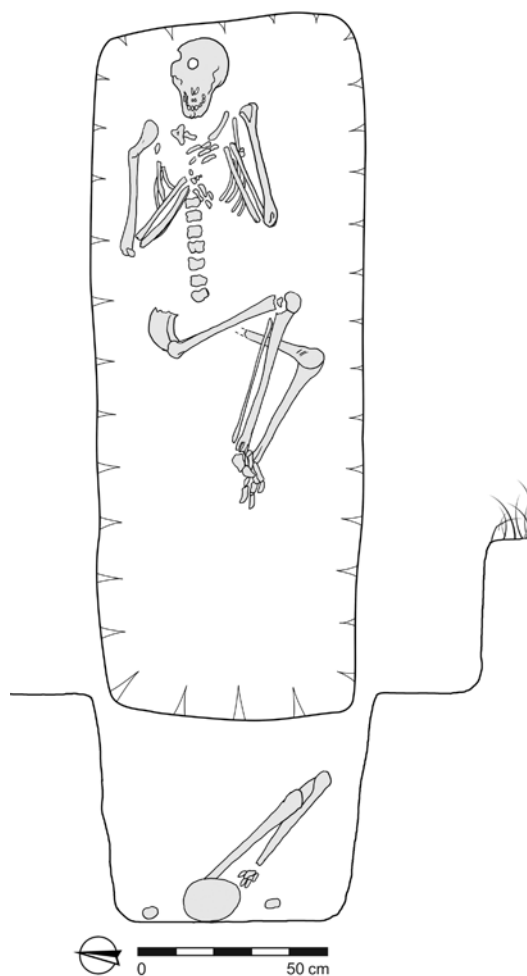
H 4/2018 (obr. 6)

Archeologický kontext:

Čtverec A1, orientace jámy Z–V, rozměry v hloubce 35 až 40 cm 175 × 70 × 55–60 cm, boky kolmé, dno rovné, výplň s výrazným zastoupením štěrku a valounů štěrku. Kostra na zádech orientovaná V–Z s horními končetinami na hrudníku (ruce pod bradou) a dolními končetinami výrazně pokrčenými, s koleny směřujícími nahoru a mírně vlevo (proximální část tibie a fibuly dx. se opíraly o distální část femuru sin.), lebka na týlu, dutá (obr. 38). Délka hrobové jámy odpovídá jedinci v natažené poloze, kostra však zabírá především její východní polovinu. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Výrazně atypická poloha kosterních pozůstatků. Délka hrobové jámy je dostatečná i pro pohřeb v natažené poloze. Pozice dolních končetin vylučuje existenci primárního dutého prostoru (po rozkladu měkkých tkání by došlo k jejich sesunutí na jeho dno). Uvnitř lebky stopy okusu hlodavci.

Obr. 6. Hrob H 4/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 6. Grave H 4/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Antropologická analýza:

Pohlaví: muž, věk: 20–30 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L++ P+

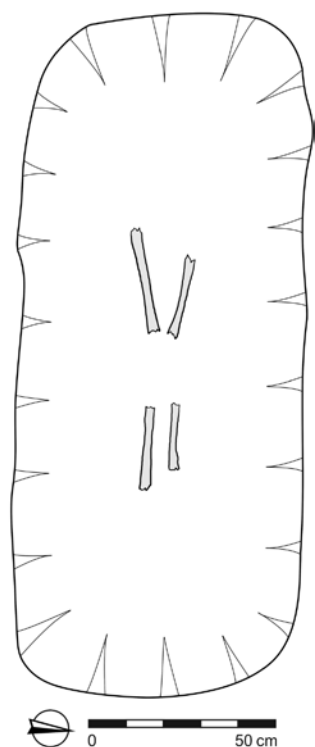
Robustní kostra s výraznými svalovými úpony. Dochována rekonstruovaná calvaria s ossiculum lambdae, mandibula a fragmenty maxilly se všemi zuby kromě 21–23 a 25 (vzhledem k absenci kosti nelze určit, jestli byly ztraceny intravitálně nebo postmortálně), z 31, 32 a 41 pouze kořeny (korunky zřejmě zničeny post mortem). Na zbývajících předních zubech zřejmě hypoplasie rýhovitého typu. 18 má čtyři kořeny. Sklovina mesiolingválního hrbolku 36 je poškozena – odštípnuta šikmo mesiolingválně, došlo k obnažení dentinu (vzhledem k zaobleným lomným hranám lze předpokládat, že k defektu došlo intravitálně). Reprezentativní postkranial, kosti vesměs hodně erodované, chybí epifýzy. Pánev pouze fragmentární.

Lebka částečně měřitelná, na postkranialu víceméně pouze tloušťkové rozměry.

H 5/2018 (obr. 7)

Archeologický kontext:

Čtverec B2, orientace jámy Z–V, rozměry v hloubce 45 cm 185 × 75–80 × 105 cm, boky mírně svažité, dno rovné, výplň s vyšším obsahem štěrkových valounů. V hrobové jámě nalezeny pouze dlouhé kosti dolních končetin umístěné centrálně, v jejím středu. Rozměry hrobové jámy přitom odpovídaly dospělému jedinci v natažené poloze. Bez nálezů.

Obr. 7. Hrob H 5/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 7. Grave H 5/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Poznámky k tafonomii:

Délka hrobové jámy je dostatečná pro pohřeb dospělého jedince, hrob však zřejmě neobsahoval kompletní tělesné pozůstatky nebožtíka (cca 50 cm zbývajících volného prostoru na západní straně hrobové jámy by nestačilo pro umístění chybějící části těla od kyčelního kloubu kraniálně). Nebyly nalezeny žádné důkazy sekundárního narušení hrobu. Přítomnost primárního dutého prostoru nelze posoudit.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno, věk: neurčen, výška postavy: neurčena, zachovalost: L0 P0

Kosterní pozůstatky (pravděpodobně) femurů a tibí se bohužel zcela rozpadly při preparaci a mytí.

H 6/2018 (obr. 8)

Archeologický kontext:

Čtverec B2, jáma se nejevila, na zbytky kostry se narazilo už při skrývce zeminy v hloubce 45 cm. Severozápadní polovina hrobu pravděpodobně zničena výkopem severovýchodního konce hlubšího hrobu H 21/2018, podobně poničena byla i jeho jihovýchodní polovina, snad výkopem jámy H 9/2018. Nalezena byla jen rozdrčená lebka spočívající na pravé skrání a chatrné zbytky několika dlouhých kostí naznačující původní orientaci kostry snad SSZ-JJV. Asi 35 cm JV od lebky ležely fragmenty lebky koně (*Equus caballus*) (obr. 8: A). Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Hrob byl zřejmě porušen výkopem jámy pro hrob H 9/2018, situace je velmi nepřehledná, původní polohu pohřbeného jedince ani přítomnost primárního dutého prostoru nelze posoudit. Fragменты koňské lebky lze vzhledem ke stejnému charakteru zásypu považovat za současné s pohřbem H 6/2018.

Antropologická analýza:

Pohlaví: žena (?), věk: dospělá (?) – juvenis-senilis, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Obr. 8. Hrob H 6/2018. A – Fragment lebky koně. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 8. Grave H 6/2018. A – A horse skull fragment. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Dochována částečně rekonstruovaná, poměrně gracilní calva s persistující sutura metopica a fragmenty pravého humeru. V lambdovém švu přítomny vsuté kůstky.

Na endokraniální ploše čelní a obou temenních kostí jsou navíc patrné četné drobné jamky s hladkými okraji, z nichž některé perforují kost (tzv. pacchionské granulace), a izolované keříčkovité léze provázené drobnými porozitami (otisky abnormálně se větvících krevních cév, patrně důsledkem meningitidy nebo subdurálního hematomu).

Měřitelných bylo jen několik lebečních rozměrů.

H 7/2018 (obr. 9)

Archeologický kontext:

Čtverec A2, jáma nebyla jasně identifikovatelná – její dno na horní úrovni podloží v hloubce 40 cm. Hrob porušen nejméně dvěma recentními zásahy. Kostra v poloze na zádech orientovaná zřejmě SZ-JV, horní končetiny silně ohnuty v loktech s rukama na ramenou, dolní končetiny zřejmě mírně od sebe, rozdrčená lebka na týlu, mírně vpravo. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

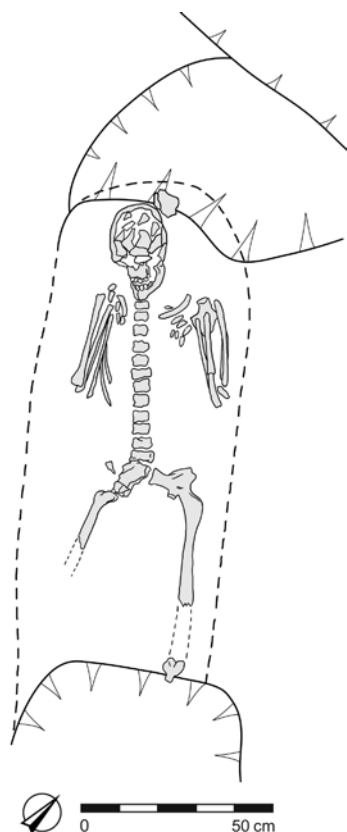
Mělký hrob bez rozeznatelné hrobové jámy, kostra distální části dolních končetin zničena recentním objektem. Lebka leží na týlu, krční obratle i mandibula ve fyziologické poloze, klíční kosti orientované horizontálně, SI skloubení nerozkleslé, femury ve fyziologické poloze (ventrálním aspektem vzhůru, distálně směřující mírně od sebe). Přítomnost primárního dutého prostoru proto vylučujeme. Flexe loketních kloubů mohla být zvýrazněna tlakem zásypu (totéž platí pro mírný náklon lebky vpravo).

Antropologická analýza:

Pohlaví: muž, věk: 20–25 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Kostra středně robustní s výraznými svalovými úpony, dochována ve fragmentech. Z lebky zbyly vcelku jen os occipitale, os temporale dx. a parietale dx., dále dva fragmenty maxilly a téměř kompletní rekonstruovaná mandibula s celkem 24 zuby. V lambdovém švu vsuté kůstky. Postkraniál fragmentární, chybí kosti dolních končetin distálně od kolenních kloubů.

Četné patologie chrupu – zubní kaz na okluzální ploše 36 a 38, okolo kořene 38 patrný výrazný ústup kosti (periapikální léze se dvěma drobnými fistulami otvírajícími se bukálním

Obr. 9. Hrob H 7/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 9. Grave H 7/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

směrem, zřejmě důsledek rozšíření kazu do dřevové dutiny). 26 pravděpodobně intravitálně ztracena, korunka 15 zcela destruována, na přiléhající mesiální ploše 16 odštípnutá sklovina (defekt má zaoblené hrany, došlo k němu tedy zřejmě intravitálně, možná při pokusu o sanaci 15 nebo úrazem). Nad kořenem 16 periapikální léze s píštělí labiálně (vývod je společný s píštělí nad kořenem 15; viz níže obr. 25) a kanálkem otevřeným do sinus maxillaris (uvnitř dutiny stopy subakutního či

chronického zánětlivého procesu). Na předních zubech obou čelistí rýhovitě hypoplasie, v oblasti dolních stoliček (zejm. M3) depozita zubního kamene.

Na dorsální straně kloubní plochy condylus med. femoris sin. poškození (nerovný, patinovaný povrch, destrukce kortikální vrstvy s četnými otvůrky – pravděpodobně revmatoidní artritida) (viz níže obr. 27).

Měřitelné pouze rozměry mandibuly a některé tloušťkové míry humeru a femuru. Femur dx. hyperplatymerní (levý neměřitelný).

H 8/2018 (obr. 10)

Archeologický kontext:

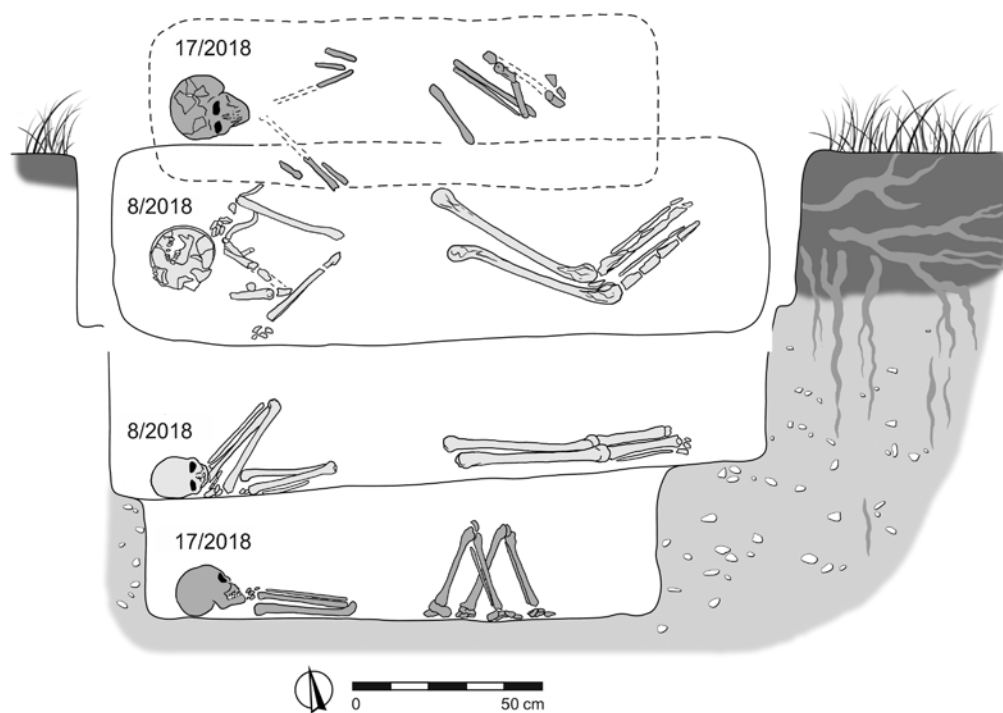
Čtverec A2, orientace hrobové jámy Z–V, rozměry v hloubce 45 cm 175 × 50–55 × 40–55 cm, stěny téměř kolmé, dno rovné, mírně se svažující od Z k V, výplň s vyšším obsahem štěrku a valounů štěrku. Hrobová jáma v částečné superpozici s jámou hrobu H 17/2018, která ležela asi o 30 cm níže. Kostra v poloze na pravém boku orientovaná Z–V, pravá horní končetina v lokti výrazně ohnuta, takže v ostrém úhlu překrývala kosti hrudního koše, kůstky dlaně ležely až u jižní stěny hrobové jámy. Levá horní končetina taktéž výrazně ohnuta v lokti, ovšem loketní kloub byl nahoře jakoby napříměn vzhůru, kůstky dlaně pod dolní čelistí. Kosti dolních končetin jsou mírně ohnuty v kolennou směrem k jižní stěně hrobové jámy. Lebka rozdracena. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Kostra v poloze na pravém boku v anatomickém pořádku. Pozice levé horní končetiny loktem vzhůru vylučuje existenci primárního dutého prostoru (byla zjevně fixována zeminou zá-sypu hrobu), totéž platí i pro vzájemnou polohu dolních končetin (v primárním dutém prostoru by došlo k sesunutí kostí na jeho dno).

Antropologická analýza:

Pohlaví: muž, věk: 40–50 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Obr. 10. Hroby H 8/2018 a H 17/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 10. Graves H 8/2018 and H 17/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Kostra robustní, s výraznými svalovými úpony. Lebka rozbitá, klenba částečně rekonstruovaná, v norma verticalis nápadně zakulaceného tvaru. Absence foramen parietale sin., v lambdovém švu vsuté kůstky. Dochována téměř kompletní trvalá dentice kromě 28 (zřejmě ztracen postmortálně) a 31 a 41 (dochovány pouze fragmenty kořenů, pravděpodobně byly perimortálně vyraženy). Postkraniaál ve fragmentech, z dlouhých kostí končetin zachované převážně diafýzy, kostra osy tělní až na pár drobných fragmentů zcela chybí.

Zbytky obličejového skeletu nesou stopy fraktury typu Le Fort II (lomná linie jde přes kořen nosu po mediální stěně očnice směrem k sutura zygomaticomaxillaris a křídílům kosti klívnové; viz např. Vyhnanek 1999, 396). Okraje lomů jsou ostré, hladké a patinované, bez jakýchkoliv známek hojení, vznikly tedy patrně perimortálně (těsně před smrtí nebo krátce po ní). Četné defekty chrupu, pravděpodobně rovněž perimortálního původu – 13 prasklý podélně téměř po celé délce, 38, 47 a 48 defekty skloviny, sklovina linguální plochy korunky 43 částečně odštipnuta, podobně i palatinální hrbolky 28. Kořeny 26 a 27 zasahují do maxilární dutiny. Na linguálních plochách dolních zubů patrný zubní kámen, rýhovitě hypoplasie v obou čelistech až po M1 (jedinec byl v dětství zjevně vystaven vysokému stupni nespecifického stresu).

V oblasti processus mastoideus sin. stopy zánětlivého procesu (mastoiditis).

Měřitelné byly pouze některé tloušťkové rozměry dlouhých kostí. Femury se středním pilasterem.

H 9/2018 (obr. 11)

Archeologický kontext:

Čtverec B2, orientace jámy SZ–JV, rozměry v hloubce 40 až 45 cm 215 × 65–80 × 80–100 cm, stěny téměř kolmé, u dna mírně svažité, dno rovné, výplň s výraznějším obsahem šterkopisku a valounů šterku. Jáma s kosterními pozůstatky dvou jedinců (kostra I, II) v orientaci SZ–JV. Horní kostra I spočívala v poloze na břiše. Lebka směřovala obličejovou částí směrem dolů, týlem nahoru, takže ležela pravou stranou čela bezprostředně na pravé spánkové kosti lebky spodní kostry II (obr. 37). Dolní čelist se nacházela ještě níže než lebka a směrem dolů jí procházela výrazně prohnutá páteř, která se následně v bederní části srovnala do horizontální polohy. Pravá horní končetina byla v lokti

pokrčena v tupém úhlu, takže její ulna a část radia ležely pod pravou pánevní kostí. Levý humerus, který ležel podél trupu, překrýval ulnu a radius. To znamená, že levá ruka, jejíž kosti se ale nedochovaly, byla původně na úrovni levého ramenního kloubu. Levá horní končetina tak byla velmi výrazně pokrčena. Dolní končetiny nataženy, v kolenou však mírně pokrčeny směrem dolů. Spodní kostra II (obr. 12) ležela v natažené poloze na zádech, horní končetiny v kloubech ohnuty, levá výrazněji než pravá, takže kůstky obou rukou spočívaly přibližně na stejném místě ve středu pánve (poloha rukou do klína). Lebka na dolní čelisti, mírně vlevo. Bez nálezů.

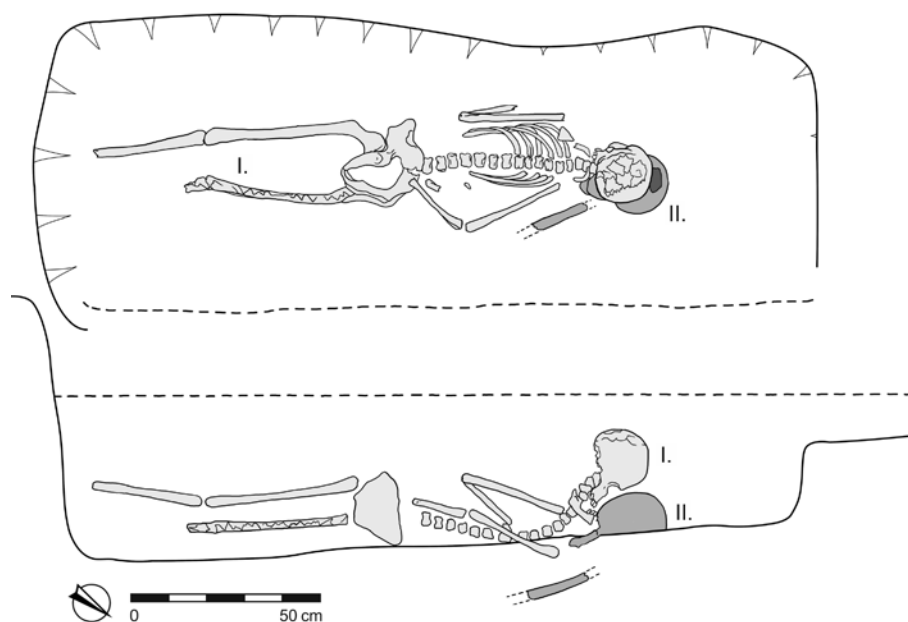
Poznámky k tafonomii:

Obě kostry leží v anatomickém pořádku, lebky se vzájemně dotýkají svými čelními partiemi. To mohlo nastat pouze v případě, že prostor byl už v době pohřebního aktu zasypán hlínou, čímž došlo k zafixování lebek v původní poloze. Vzhledem k jednodlotnosti zasypu je téměř jisté, že oba jedinci byli do hrobu uloženi během jednoho pohřebního aktu. Nasvědčuje tomu také skutečnost, že postupná disartikulace výše pohřbeného jedince nijak nenarušila anatomický sled jedince položeného níže; k prohnutí páteře kostry I došlo zřejmě v souvislosti s propadnutím hrudního koše kostry II, čímž došlo ke vzniku sekundárního dutého prostoru (Prokeš 2007, 20; Duda, Guillon 2006, 140). Klíční kosti kostry II jsou orientované horizontálně, SI sklopení nerozkleslé, lebka se opírá týlem o šikmou stěnu hrobové jámy. V případě existence společného primárního dutého prostoru by se obě kostry postupně promísily na jeho dně; lebky jsou v kontaktu, takže lze vyloučit i variantu, že by měl každý jedinec vlastní pohřební komoru.

Antropologická analýza:

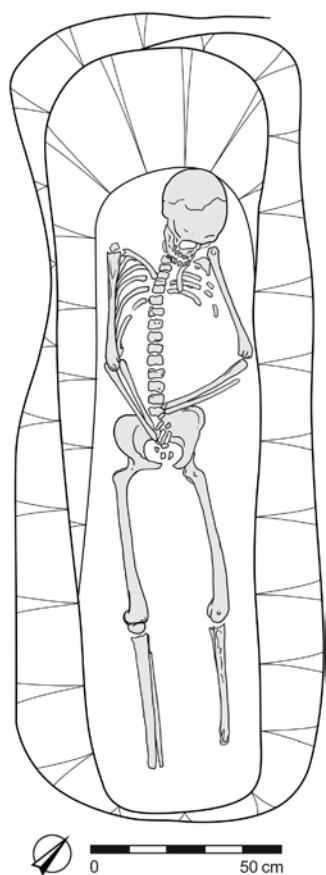
Kostra I – Pohlaví: neurčeno (žena?), věk: 18–22 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L++ P+

Fragmentární kostra nejistého pohlaví (lebka spíše ženská, ale postkraniaál relativně robustní, svalové úpony nevýrazné, pohlavně specifické znaky z větší části nehodnotitelné). Neurocranium rekonstruováno, dentice kompletní kromě 22 (ztracen post mortem). Dochováno os hyoideum. Postkraniaál fragmentární, z většiny dlouhých kostí končetin zbyly pouze drobné třísky, dolní končetiny distálně od kolenou zcela chybí.

Obr. 11. Hrob H 9/2018. I. – Kostra I; II. – kostra II. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 11. Grave H 9/2018. I. – Skeleton I; II. – skeleton II. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Obr. 12. Hrob H 9/2018 – kostra II. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 12. Grave H 9/2018 – skeleton II. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Četné vsuté kůstky (ossicula suturae lambdoideae, sagittalis, epiptericum).

Na předních zubech rýhovitě hypoplasie, zubní kámen na linguálních plochách dolních a bukálních plochách horních zubů.

Měřitelné některé rozměry neurocrania a tloušťkové míry stehenních kostí. Platymerie femuru sin. (pravý neměřitelný).

Kostra II – Pohlaví: muž, věk: 30–40 let, výška postavy: 169,7 cm ($\pm 4,49$ cm), zachovalost: L++ P+

Robustní kostra s výraznými svalovými úpony. Lebka zachovaná velmi dobře (rekonstruována), pouze lehce poškozená v oblasti splanchnocrania, kompletní trvalá dentice (18 a 38 neprořezány). Postkraniaál dochován hůře, kosti od kolenou dolů kromě fragmentů pravého bérce zcela chybí, dlouhé kosti horních končetin bez epifýz, sacrum i žebra chybí, obratle fragmentární.

Četné vsuté kůstky – ossiculum pterygoideum dx., ossicula suturae lambdoideae; foramen parietale sin. absens, foramen infraorbitale sin. bipartitum, sutura squamomastoidea partialis bilat., foramen olecrani sin.

Rýhovitě hypoplasie po M1 (mand.) resp. M2 (max.), zubní kámen zejména v mandibule na linguálních plochách téměř všech zubů, na předních zubech i na labiálních plochách; periodontitis v oblasti dolních řezáků, rozsáhlý hluboký zubní kaz v mediální ploše 16, povrchový krčkový kaz na bukální ploše 17. Suspektní částečná lumbalizace S1 (dochován levý kraniaální fragment os sacrum, kde je tělo S1 zcela odděleno od S2, srůst pouze v oblasti pars lateralis, vzhledem k věku jedince zřejmě nejde o nedokončenou osifikaci meziobratlové štěrbiny).

Na endokraniální ploše os parietale sin. (v ose angulus frontalis cca 5–6 cm od něj) je patrný čochovitý osteom (\varnothing 4–5 mm).

Lebka měřitelná, z postkraniaálu bylo možné zjistit tloušťkové rozměry některých kostí končetin a délku femurů. Oba femury platymerní.

H 10/2018 (obr. 13)

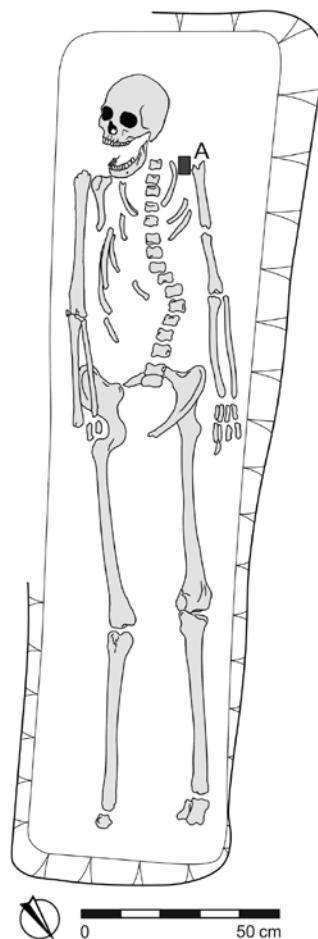
Archeologický kontext:

Čtverec A1, hrobová jáma nepravidelného tvaru orientovaná JZ–SV, v hloubce cca 40 cm byla společná s jámou hrobu H 20/2018, který se nacházel v částečné superpozici pod hrobem H 10/2018 (obr. 40). V hloubce cca 50 cm měla jáma H 10/2018 rozměry 225 × 65–75 × 95–100 cm, stěny v dolních partiích téměř kolmo směřovaly k rovnému dnu, mírně se svažujícímu od JV k SZ. Výplň obsahovala větší množství šterkopísku a valounů šterku. Kostra orientovaná JJZ–SSV v natažené poloze na zádech. Rozdrčená lebka na pravém spánku, čelisti rozevřeny, dolní taktéž na pravé straně. Pravá horní končetina natažená přes pánev, levá taktéž natažená, avšak vně rozkleslé pánve, mírně od trupu. Hrudní část páteře ostře vybočena doleva, dolní končetiny nataženy. Levá strana kostry se mírně, avšak znatelně v rozmezí cca 13 cm svažovala směrem k SZ – téměř jistě v důsledku ještě neslehlého zásypu níže se nacházejícího hrobu H 20/2018 souvisejícího s propadnutím víka v něm umístěné rakve (viz popis hrobu H 20/2018). V místě levé klíční kosti železný rámeček.

1. Železný rámeček nepravidelně obdélníkového tvaru z hraněného železného prutu (0,5 × 0,6 cm), bez trnu, 5 × 4–4,4 cm, inv. č. NV 83 (obr. 13: A; 45: 5).

Poznámky k tafonomii:

Kostra v poloze na zádech, lebka pootočená ke straně, čelisti rozevřené, claviculy orientované téměř vertikálně, rozkleslé pánevní kosti, dlouhé kosti dolních končetin vytočené ventrálním aspektem laterálně. Páteř tvořená všemi obratli byla na rozhraní hrudní a bederní části výrazně vyhnuta doleva, poté se však

Obr. 13. Hrob H 10/2018. A – Železný rámeček. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 13. Grave H 10/2018. A – An iron frame. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

vrátila zpět k pánevním kostem. Tato situace na první pohled působila dojmem patologie (perimortální přeražení páteře – k tomu např. Prokeš 2007, 19), avšak pravděpodobnějším důvodem bude segmentace a následný posun obratlových bloků v důsledku sesedání záspy staršího hrobu H 20/2018. Z antropologického hlediska nelze vyloučit přítomnost primárního dutého prostoru (úzké hrobové komory či rakve), některé jeho znaky však mohly být způsobeny i tlakem nadloží (viz např. Černý 1995, 311). Archeologické důkazy pro existenci primárního dutého prostoru chybí. Vzhledem k hloubce hrobové jámy bychom v případě existence rakve očekávali přítomnost trouchu, levá polovina kostry se navíc znatelně svažovala k SZ, čímž došlo k vyosení bederní části páteře a odklonu levé horní končetiny od pánve směrem k SZ. Příčinou téměř jistě bylo propadání celé levé poloviny skeletu do ještě ne zcela slehlé výplně hrobu H 20/2019, když se v něm prolomilo víko rakve a hlína se dostala do jejího původně dutého vnitřku. Spočíval-li by jedinec v hrobě H 10/2018 v rakvi s pevným dnem, při jejím naklonění by došlo k sesunutí celého skeletu směrem na stranu, nikoliv jen jeho levé části.

Antropologická analýza:

Pohlaví: muž, věk: 60–80 let, výška postavy: 184,9 cm (±4,49 cm), zachovalost: L+ P++

Velmi robustní kostra s výraznými svalovými úpony (zejména postkraniální skelet). Lebka částečně rekonstruována z úlomků, zachována většina neurokrania a fragment pravé poloviny mandibuly, z něž je patrná absence téměř všech zubů (P1–M3; ztraceny intravitálně, alveoly resorbovány). Dochovány pouze dva zuby – pravý dolní špičák a blíže neidentifikovatelný horní premolár, oba značně abradované. Obratle a žebra ve fragmentech, z dlouhých kostí většinou jen diafýzy (kromě femuru sin., který je téměř kompletní), přítomny některé kosti nohy a ruky.

V levé části sutura lambdoidea těsně nad asterionem pozůstatek vsuté kůstky (šev téměř úplně osifikován).

Na labiální ploše 43 susp. krčkový kaz. Artrotické změny na fragmentech článků prstů ruky a pod hlavičkou prvního pravého metakarpu. Na fragmentech prstních článků ruky patrné stopy tělesné zátěže. Naopak dolní končetiny stopy zvýšené tělesné zátěže nevykazují (euryknemní tibia, eurymerní femury se slabým pilasterem).

Měřitelné pouze femury a tibiae.

H 11/2018 (obr. 14)

Archeologický kontext:

Čtverec A2, orientace jámy Z–V, rozměry v hloubce 50 cm 145 × 60–65 × 75 cm, dvě její strany (jižní a východní) kolmé, zbylé dvě šikmo spadaly k rovnému tvrdému dnu, jednolitá kompaktní výplň bez stop druhotného zásahu obsahovala značné množství šterkopísku a šterkových valounů. Hrobová jáma rozměry naznačovala pohřeb dítěte, byla však prázdná. Je otázkou, zda se v ní kostra vůbec kdy nacházela. Asi 15 cm nade dnem, ve 2/3 délky osy hrobové jámy, ležely těsně vedle sebe dva gombíky a jeden lidský zub s otiskem nazelenalé patiny.

1. Dva neúplné bronzové mírně zploštělé gombíky s drátěnými oušky, povrch hladký, pokrytý zelenou patinou, zdobený nepravidelně rozmístěnými kroužky z tordovaného drátku, ve zlomcích, 1,6 × 1,2 cm, inv. č. NV 84 a NV 85 (obr. 14: A; 46: 2, 3).

Poznámky k tafonomii:

Hrob bez kostry. Není jisté, zda došlo k totální dekompozici skeletu, případně zda má nalezený fragment dočasně stoličky vztah k pohřbenému jedinci. Těsná poloha zubu a gombíků však naznačuje jejich intencionální společné uložení.

Antropologická analýza:

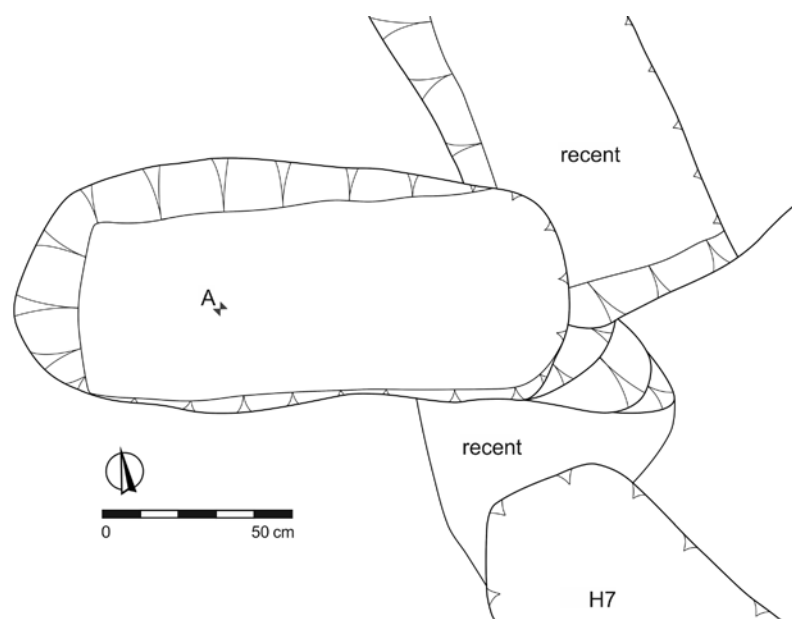
Pohlaví: neurčeno (dítě), věk: 9 měsíců – 10 let, zachovalost: L0 P0

V hrobě nebylo po kostře ani stopy, našla se pouze kompletní sklovina korunky dočasněho zubu (65). Sklovina je plně mineralizovaná, nezachoval se však dentin ani kořen zubu, nelze proto určit fázi vývoje kořene – zda šlo o již prořezaný či dokonce vypadlý zub. Vzhledem k nulové abrazi připadá v úvahu spíše dolní hranice výše stanoveného věkového intervalu. Otisk měděné patiny naznačuje, že zub ležel delší dobu poblíž výše zmíněných bronzových gombíků.

H 12/2018 (obr. 15)

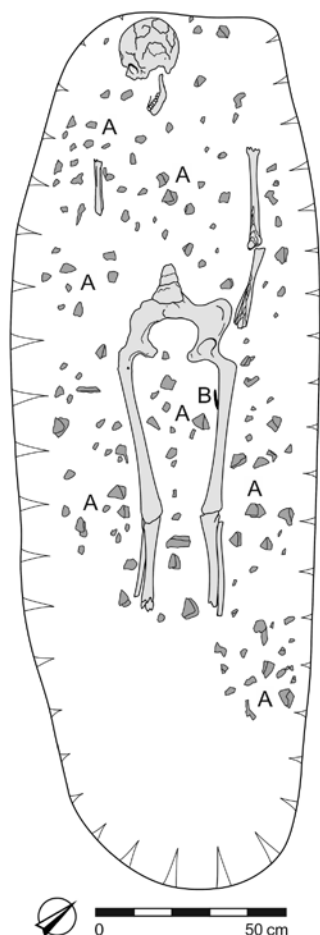
Archeologický kontext:

Čtverec A2, orientace jámy SZ–JV, rozměry v hloubce 45 až 55 cm 220 × 75 × 55–75 cm, boky téměř kolmé až k tvrdému dnu, svažujícímu se od JV k SZ v rozmezí 15 cm, výplň se zvýšeným obsahem šterkových valounů a šterkopísku. Na šterkopískovém tvrdém dně neúplná, špatně zachovalá kostra v natažené poloze

Obr. 14. Hrob H 11/2018. A – Dva měděné gombíky. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 14. Grave H 11/2018. A – Two copper decorative spherical hollow buttons ('gombíky'). Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Obr. 15. Hrob H 12/2018. A – Kameny ze štěrkového podloží; B – železný nůž. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 15. Grave H 12/2018. A – Gravel bed stones; B – an iron knife. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

na zádech orientovaná SZ–JV. Lebka na pravé skráni, čelisti rozevřeny. Levá horní končetina natažená, z pravé jen torzo. Natažené dolní končetiny bez distálních částí berce a kostí nohou. Pod levou stehenní kostí, blíže kyčelnímu kloubu, železný nůž.

1. Železný nůž s rovným týlem a ke špičce prohnuté zbrúšenou čepelí o délce 10,5 cm, s částí řapu se zbytky dřevěné rukojeti o délce 2,5 cm, celkové rozměry 13 × 1,6 cm, NV 86 (obr. 15: B; 44: 6).

Poznámky k tafonomii:

O přítomnosti primárního dutého prostoru nelze spolehlivě rozhodnout, kostra je příliš strávená; poloha dolní čelisti by mohla svědčit pro jeho přítomnost, ale mohlo k tomu dojít i tlakem sedimentu či bioturbacemi, lebka je příliš blízko severozápadnímu okraji jámy, která se navíc v tomto směru svažuje – v dutém prostoru by teoreticky mohlo (např. při manipulaci s rakví) dojít k posunu těla (a tím i rozevření čelisti).

Antropologická analýza:

Pohlaví: žena, věk: dospělá, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Velmi špatně zachovalá gracilní kostra s relativně výraznými svalovými úpony. Z lebky zbyla jen kost čelní a přilehlé části kostí temenních, čelisti a zuby zcela chybí. Dále zachováno několik fragmentů páteře a pánevních kostí, diafýza levého humeru, proximální 2/3 obou femurů a mnoho drobných zlomků bercových kostí a kostí levého předloktí.

Měřitelné pouze tloušťkové rozměry femurů a humeru sin. Platymetrie obou femurů.

H 14/2018 (obr. 16)

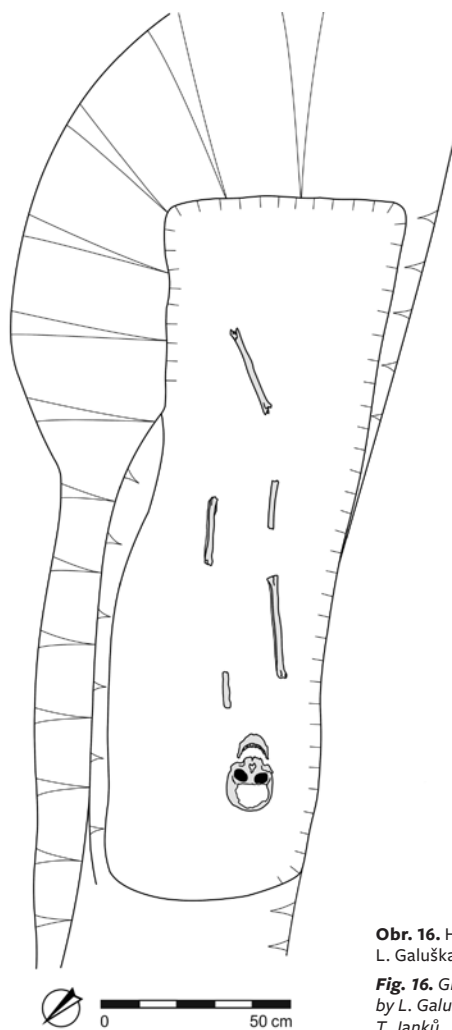
Archeologický kontext:

Čtverec B2. Na úrovni podloží v hloubce 40 cm tvořil zásyp hrobové jámy H 14/2018 jeden společný celek/zahloubení s jámou hrobu H 1/2018. Po zdokumentování a vyzdvížení kostry z hrobu H 1/2018 byla částečně pod ním, tedy v superpozici, v hloubce 55–60 cm zjištěna spodní část jámy H 14/2018 orientovaná SZ–JV s rozměry 190 × 65–70 × 20–25 cm, zásyp štěrko-pískový, dno rovné. Neúplná, špatně zachovalá kostra zřejmě v natažené poloze byla orientovaná SZ–JV (opačně než kostra H 1/2018). Lebka na týlu, čelisti na sobě, některé dlouhé kosti končetin dislokovány. V zásypu, v oblasti nad horní části trupu, několik keramických zlomků, pod lebkou části náušnice.

1. Devět zlomků bronzového silně patinovaného drátku, na jednom náznak neurčitelného závěsku či objímky, resp. uzlíku. Zřejmě jde o části jedné větší nebo dvou malých kroužkových náušnic, neměřitelné, inv. č. NV 75 (obr. 46: 1).

Poznámky k tafonomii:

Kosterní pozůstatky částečně redeponované, k čemuž došlo spíše v důsledku bioturbačních procesů (srov. Prokeš 2007, 21), než realizací mladšího hrobu H 1/2018 – časový odstup obou pohřbů nejspíše nebyl takový, aby v době ukládání H 1/2018 byl skelet H 14/2018 již disartikulován. Náušnice nalezena pod lebkou (patrně se tam svezla poté, co došlo k rozkladu měkkých tkání). Nelze proto vyloučit přítomnost primárního dutého prostoru, možná i rakve (proti tomu naopak mluví poloha lebky na týlu se sevřenými čelistmi). Kosterní pozůstatky téměř úplně

Obr. 16. Hrob H 14/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 16. Grave H 14/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

podlehly dekompozici, přítomnost dřevokazných hub jejich rozkladu mohla napomoci (podobně jako v případě H 20/2018).

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno (podle hrobové výbavy snad žena), věk: 16–18 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Pouze zlomky lebky a dolní čelisti s několika zuby (přítomny všechny dolní stoličky, z horní 17 a 24, 25, 27, 28, dále izolovaný kořen blíže neurčitelného premoláru). Nedovyvinuté kořeny dolních M3 a zanedbatelná abraze všech dochovaných zubů naznačují, že šlo o juvenilního jedince.

Z postkraniálu dochovány pouze dva fragmenty obratlů (dens axis + jeden další krční fragment) a několik drobných fragmentů kostí levé horní končetiny.

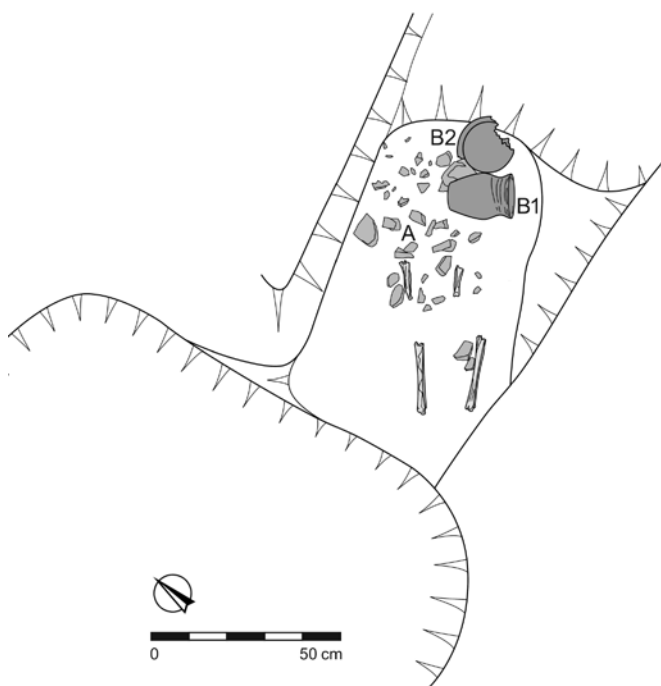
Na bukální ploše 48 drobný zubní kaz.

H 15/2018 (obr. 17)

Archeologický kontext:

Čtverec B1, orientace jámy, narušené recentním výkopem, pravděpodobně SV–JZ, rozměry v hloubce 45 cm cca 90 × 50 × 60 cm, dno tvrdé šterkopískové, výplň písčítá s větším množstvím valounů štěrku. Torzo kostry v podobě fragmentárních špatně zachovalých dlouhých kostí končetin, patrně v natažené poloze na zádech, orientované SV–JZ. Na místě vlevo od předpokládané polohy nedochované lebky dvě keramické nádoby: jedna svalená na boku (1), druhá stojící na dně (2).

1. Vyšší keramická nádoba soudkového tvaru s největší výduti ve střední části, pod hrdlem zdobená třemi nad sebou umístěnými jednoduchými obvodovými rýhami. Okraj nálevkovitě vytažený vzhůru, zaoblený, na vnitřní straně prožlabený, dno mírně dovnitř prohnuté, jeho okraj po obvodu vně převislý důsledkem tvarování nádoby na dřevěné podložce s průměrem o něco menším. Povrch „krupičkové“ struktury, dobře vypálený místy žíhaný od hnědých do šedých odstínů, 14,4 × 10,5 × 12,5 × 7,5 cm (výška × průměr okraje × výduti × dna), inv. č. NV 76 (obr. 17: B1; 41: 1).

Obr. 17. Hrob H 15/2018. A – Kameny ze šterkového podloží; B1, B2 – keramické nádoby. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 17. Grave H 15/2018. A – Gravel bed stones; B1, B2 – pottery vessels. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

2. Nižší keramická nádoba stlačeného vejčitého až miskového tvaru s největší výduti nad střední částí, na plecích zdobená třemi nad sebou umístěnými jednoduchými obvodovými rýhami. Okraj nálevkovitý, ke konci vytažený nahoru a zaoblený, na vnitřní straně mírně prožlabený, dno dovnitř prohnuté, jeho okraj po obvodu vně převislý. Nádoba zhotovena z jemně plavené hlíny, povrch mírně otíratelný, dobře vypálený do tmavě šedých odstínů, 11,8 × 14,3 × 12,9 × 7,8 cm (výška × průměr okraje × výduti × dna), inv. č. NV 77 (obr. 17: B2; 41: 2).

Poznámky k tafonomii:

Hrob narušen recentním objektem (stejným, který zničil hrob H 3/2018), kostra ve formě strávených fragmentů dlouhých kostí končetin, tafonomické procesy nelze kompletně zhodnotit.

Antropologická analýza:

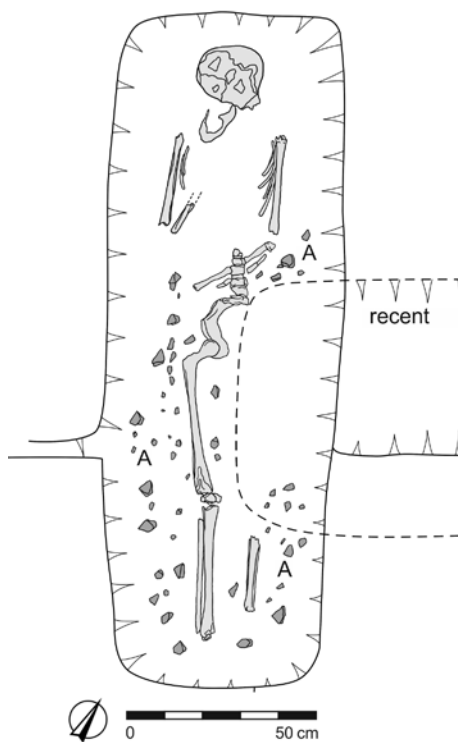
Pohlaví: neurčeno, věk: neurčen (patrně dítě), výška postavy: neurčena, zachovalost: L0 P0

Pouze 12 drobných zlomků dlouhých kostí končetin. Lebka zcela chybí (včetně zubů).

H 16/2018 (obr. 18)

Archeologický kontext:

Čtverec A2, orientace porušené jámy SSZ–JJV, rozměry v hloubce 50 cm 175 × 60 × 17–26 cm, dno velmi tvrdé s valouny štěrku, zásyp šterkopískový, nezřetelný. Kostra v natažené poloze na zádech, orientovaná SSZ–JJV. Lebka rozdrčena, na pravé skrání, dolní čelist na bázi mírně vlevo. Levá horní končetina ohnuta v lokti tak, že kosti loketní a vřetenní jsou zasunuty pod obratle bederní páteře (tedy pod tělo), kosti pravého předloktí směřovaly k dolní čelisti (ležely tedy původně na hrudním koši). V oblasti levé dolní končetiny hrob poničen recentním zásahem. Bez nálezů.

Obr. 18. Hrob H 16/2018. A – Kameny ze šterkového podloží. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 18. Grave H 16/2018. A – Gravel bed stones. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Poznámky k tafonomii:

Pokleslá mandibula připouští možnost existence primárního dutého prostoru, poloha horních končetin naznačuje, že v tomto případě mohlo jít o zabalení těla do textilie, kůže atp.

Antropologická analýza:

Pohlaví: žena, věk: 40–60 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Špatně zachovaná, spíše gracilní kostra se středně vyvinutými svalovými úpony. Z lebky dochováno fragmentární neurocranium a levá polovina mandibuly, v níž jediným dochovaným zubem je třetí stolička. Řezáky a špičák zřejmě ztraceny post mortem (patrné pozůstatky alveolů), ostatní zuby ztraceny intravitálně (alveoly resorbovány). Dále přítomen první horní levý řezák, jehož sklovina je na palatinální straně atypicky obroušena šikmo vzhůru a v oblasti krčku je kariézni, a korunka pravé horní druhé (?) stoličky s povrchovými kazy na okluzální a mesiální ploše. Hrany a hrbolky na okluzních plochách obou dochovaných stoliček jsou ohlazené a porcelánově lesklé, zároveň na nich není patrná téměř žádná abraze. Stav může být následkem časně ztráty antagonistů obou těchto zubů.

Z postkranálního skeletu přítomno několik fragmentů obratlů, zbytky diafýz levého předloktí, dva metakarpy a několik článků prstů ruky, dále fragmenty pánve a sacra, větší část diafýzy a hlavice pravého femuru, diafýza pravé tibie a drobné fragmenty levého bérce.

Vsuté kůstky (ossicula suturae lambdaeidae, os epiptericum dx.).

Měřitelné pouze tloušťkové rozměry femuru dx. a radia sin., hyperplatymerní femur dx. (levý neměřitelný).

H 17/2018 (obr. 10)

Archeologický kontext:

Čtverec A2, zásyp jámy v hloubce 45 cm částečně splýval se zásypem sousedního hrobu H 8/2018, přičemž cca ¼ jeho šířky z jižní strany se nacházela asi 30–35 cm pod úroveň dna H 8/2018, tedy v částečné superpozici pod ním. Hrob H 17/2018 je proto starší než H 8/2018. Po exkavaci hrobu H 8/2018 se objevila spodní část jámy o rozměrech 130–140 × 45 × 25–30 (80 cm od úrovně povrchu), dno rovné, jílovito-písčité, zásyp písčité. Kostra v orientaci Z-V s mírnou odchylkou k S, v poloze na zádech. Lebka mírně vpravo, čelisti na sobě. Kostí horních končetin silně pokrčeny v loktech tak, že obě předloktí směřovala k dolní čelisti, tedy ruce sepnuty pod bradou. Kostí dolních končetin byly v kolenou silně pokrčeny do ostrého úhlu tak, že kolena směřovala vzhůru ven z jámy (podobně jako u H 4/2018). Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Atypická poloha dolních končetin kolena vzhůru vylučuje přítomnost primárního dutého prostoru (podobně jako u H 4/2018), hrobová jáma je pro dospělého krátká, neobvyklá poloha je proto možná důsledkem snahy vtěsnat tělo do nedostatečně velkého hrobu.

Antropologická analýza:

Pohlaví: muž, věk: 40–60 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Středně robustní kostra s výraznými svalovými úpony, relativně špatně zachovalá. Lebka fragmentární, částečně rekonstruovaná, zejména v oblasti neurocrania. Dochovány poškozené čelisti se zuby (16–12, 24–26, 37, 38 a 45–48). Z postkranálního skeletu rekonstruovány části obou stehenních a pravé holenní kosti, dále přítomny drobné fragmenty dlouhých kostí obou horních končetin, levého bérce a pánevních kostí a dva nekompletní krční obratle. Stav velkých kloubů nehodnotitelný.

Ossiculum lambdae. Výrazná asymetrie sinus frontalis (vpravo zasahuje až k laterálnímu okraji arcus superciliaris, vlevo pouze k jeho mediálnímu okraji).

Více než polovina korunky 27 destruována rozsáhlým zubním kazem. Infekce se prostřednictvím kořenových kanálků rozšířila a vytvořila dvě periapikální ložiska, z nichž jedno komunikuje se sinus maxillaris. Další kaz se vyskytuje na hranici krčku a okluzální plochy 16 (korunka je téměř úplně abradována). Nad palatinálním kořenem tohoto zubu je rovněž periapikální léze komunikující s maxilární dutinou. V maxilárních dutinách obou stran jsou patrné stopy zánětu. 17, 18, 28 ztraceny intravitálně, 11, 21 a 36–44 postmortálně. Korunky dvou volných zubů (zřejmě 22 a 24 nebo 25) obroušeny až na úroveň cementskloviné hranice. Zadní dolní stoličky jsou abradovány méně než ostatní zuby, patrně důsledkem chybějících antagonistů. Obě první horní stoličky jsou atypicky (žlábkovitě) obroušeny, tentýž typ abraze je pozorovatelný na volném zubu 24/25. Nerovnoměrná abraze poněkud komplikuje určení dožitého věku. Zejména u zubů dolní čelisti patrná periodontitis.

Měřitelné pouze tloušťkové rozměry levého femuru (střední pilaster).

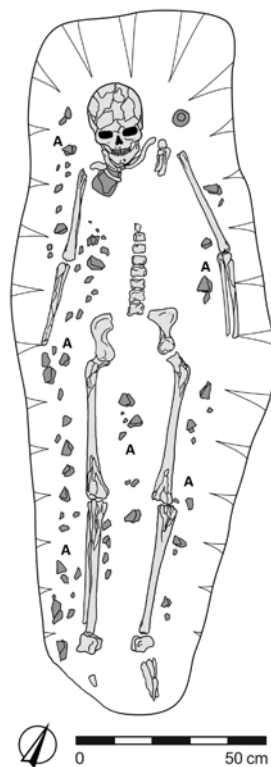
H 18/2018 (obr. 19)

Archeologický kontext:

Čtverec B1, orientace na povrchu téměř nezřetelné jámy SSZ-JJV, rozměry v hloubce 45 cm 185 × 45–70 × 40–50 cm. Ve středu délky nejširší, směrem ke kratším stranám se zužovala, stěny se zešikma svažovaly k rovnému, tvrdému, štěrkopískovému dnu, zásyp taktéž štěrkopískový. Kostra v natažené poloze na zádech orientovaná SSZ-JJV. Lebka na týlu, čelisti na sobě, horní končetiny nataženy výrazně od těla, dolní nataženy. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Lebka ležící na týlu se opírá o šikmou stěnu hrobové jámy, claviculy horizontálně, horní končetiny mírně odtažené od těla – teoreticky může jít o následek působení posmrtného

Obr. 19. Hrob H 18/2018. A – Kameny ze štěrpkového podloží. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 19. Grave H 18/2018. A – Gravel bed stones. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

emfyzému za předpokladu existence primárního dutého prostoru (Prokeš 2007, 22). Anatomické postavení dochovaných krčních obratlů a dolní čelisti však svědčí proti existenci primárního dutého prostoru.

Antropologická analýza:

Pohlaví: žena, věk: 30–40 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L++ P+

Gracilní kostra se středně vyvinutými svalovými úpony, entezopatie linea musculi solei oboustranně. Z částečně rekonstruované lebky zachováno neurocranium, obě čelisti a část vomeru, postkraniaál dochován hůře – z kostry osové jen neúplný atlas a axis, zbytek páteře ve fragmentech, žebra chybí, kostra horních končetin a pánve zcela fragmentární, dlouhé kosti dolních končetin bez epifýz, diafýzy poškozené.

Z fragmentů os frontale je patrný pozůstatek sutura metopica, přítomny vsuté kůstky v lambdovém švu, oboustranná sutura squamomastoidea.

Zuby horní čelisti přítomny v rozsahu 15–26; 27 ztracena intravitálně, u ostatních nelze určit, jestli byly ztraceny postmortálně nebo intravitálně. Dole přítomny 32, 33, 42–45, střední řezáky (a zřejmě i 35) ztraceny post mortem, ostatní zuby dolní čelisti ztraceny intravitálně. Korunka 14 asi z 1/3 destruována zubním kazem, kariézní jsou také 13 (cervikální kaz na distální ploše), 15 (distální plocha), 24 (mesiální plocha). Totální destrukce korunky 23, zřejmě také v důsledku kazu. Na předních zubech obou čelistí patrné rýhovitě hypoplasie, labiální/bukální plochy s depozity zubního kamene (zejména na dolních předních zubech).

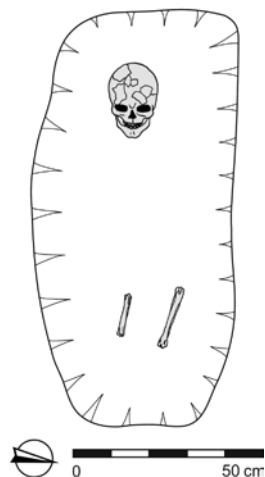
Na vnitřní ploše obou temenních kostí patrné defekty složené z mnoha drobných otvůrků („jako vykoušané od molů“), vycházející z diploe (obr. 28). Solitérní perforace kortikální vrstvy je patrná i na ventrální straně diafýzy pravého femuru (obr. 29) a levé tibie.

Měřitelné pouze tloušťkové rozměry femurů a několik rozměrů lebky. Femur dx. hyperplatymerní, femur sin. platymerní.

H 19/2018 (obr. 20)

Archeologický kontext:

Čtverec A1, orientace jámy Z–V, rozměry v hloubce 50 cm 110 × 50 × 70–73 cm, stěny kolmé, dno rovné, štěrkopískové, zásyp taktéž štěrkopískový. Z dětské kostry orientované Z–V, původně patrně v natažené poloze na zádech, se dochovala jen rozdrčená lebka na týlu s čelistmi u sebe a zlomky kostí dolních končetin. Bez nálezů.

Obr. 20. Hrob H 19/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 20. Grave H 19/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Poznámky k tafonomii:

Z fyziologické pozice lebky a druhého krčního obratle usuzujeme na nepřítomnost primárního dutého prostoru.

Antropologická analýza:

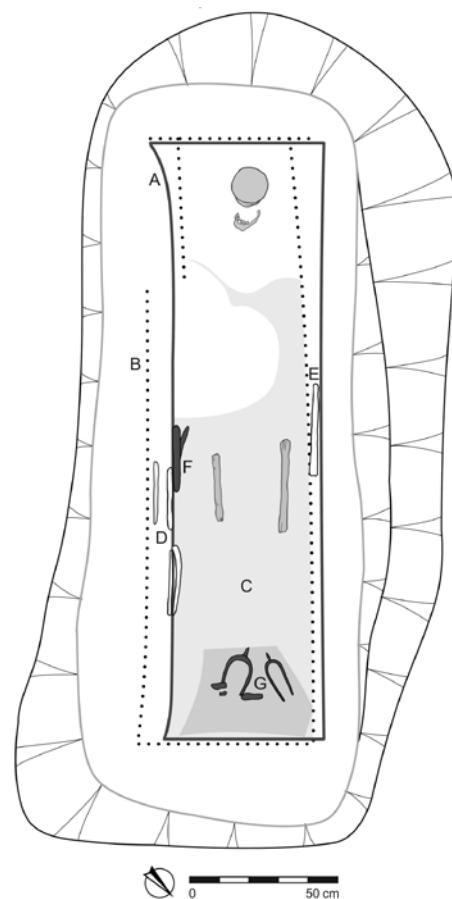
Pohlaví: neurčitelné (dítě), věk: 7 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Pouze fragmenty lebky s téměř kompletní smíšenou denticí a část axisu. Ostatní postkraniaál chybí.

H 20/2018 (obr. 21)

Archeologický kontext:

Čtverec A1, orientace JZ–SV. Po vypreparování a odstranění kostí H 10/2018 bylo v hloubce 145 až 150 cm začištěno jeho dno. Nejevilo se v něm nic, co by nasvědčovalo existenci dalšího, níže položeného hrobu. Proto byl v jihozápadní čtvrtině napříč jámou proveden řez a zároveň došlo k snížení zbývajícího povrchu dna jámy o cca 5 cm. V jihozápadním řezu se až v hloubce 175 cm objevily cca 2 cm široké, na sebe kolmé hnědočerné linie tvořící dvě nároží o rozměrech cca 50 × 50 cm. Na zbývající snížené ploše se podobné linie jeví již v hloubce 150 cm, tedy výše, přičemž zde vytvářely neúplný obdélník o rozměrech 150 × 50 cm.

Obr. 21. Hrob H 20/2018. A – Rozsah rakve v horní části hrobové jámy; B – rozsah rakve na dně hrobové jámy; C – rozsah vrstvy zetlelého dřeva na dně jámy; D – čtyři zdvojená železná kování rakve; E – dvě zdvojená železná kování rakve; F – tři nože a zbytky váčku; G – ostruhy a skoba. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 21. Grave H 20/2018. A – The extent of the coffin at the top of the grave pit; B – the extent of the coffin at the bottom of the grave pit; C – the extent of the layer of rotten wood at the bottom of the grave pit; D – four pairs of iron fittings of the coffin; E – two pairs of iron fittings of the coffin; F – three knives and remnants of a pouch; G – a pair of spurs and a clamp. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Při následné preparaci těchto linií byly místy zachyceny nepatrné zbytky původně dřevěných desek, jindy jen vlhký prachový trouch. Na první dlouhé jihovýchodní straně obdélníku byla při tom nalezena čtyři kratší zdvojená železná pásová kování (1–4), na severozápadní straně další dvě kování, avšak delší (5, 6). Těsně nad dnem jámy, v hloubce 185 cm, byla na ploše liniemi vytyčeného obdélníku o rozměrech 200 × 50 cm odkryta souvislá tmavě hnědá až téměř černá vrstva trouchu (zetlelého dřeva) o mocnosti cca 3–5 cm. V této vrstvě se objevily části dvou stehenních kostí, poblíž jihozápadní kratší stěny obdélníku, avšak o poznání níže, ležely části rozdrčené lebky. Jde o jediné pozůstatky téměř úplně strávené kostry v natažené poloze orientované JZ–SV. Zbytky dřev, linie a vrstva prachového trouchu, stejně tak železná kování naznačují, že v hrobě se nacházela desková rakev o rozměrech 200 × 50 × 30–40 cm. Při její delší jihovýchodní bočnici, vpravo od předpokládané pánve nebožtíka, na úrovni horního konce pravého femuru, ležely na sobě 2 železné nože (7, 8), hned vedle útržky kůže (9) a další nůž, tentokrát zavírací, tedy břitva (10). Při kratší severovýchodní bočnici rakve, opět o poznání níže, ležela skoba (11) a železné ostruhy (12, 13) s kováními (14–16) jejich záchytných řemínků, provázené útržkem kůže (17). Jedna nekompletní průvlečka (18) se našla odděleně u dolního konce levého femuru. Po odstranění 1 až 5 cm mocné vrstvy tmavého trouchu a kosterních pozůstatků se blíže severovýchodní a jihozápadního okraje jámy (pod oběma koncovými částmi rakve) ve dně v hloubce 190 cm objevila dvě příčná zahloubení s prohnutým dnem o rozměrech 60 × 30 × 1–5 cm.

- 1–4. Čtyři zdvojená železná pásová kování tvořená vnějšími kusy (A1, B1, C1, D1) a vnitřními kusy (A2, B2, C2, D2), vzájemně propojenými příčnými hřeby aplikovanými v jejich rozích. Všechny části byly zhotoveny z železného plechu o síle 0,2 cm a měly tvar obdélníků o rozměrech 19,5 × 4,2–4,6 cm (směrem ke koncům se mírně rozšiřovaly). Neúplné délky hraněných hřebů s odlomenými hroty činí 1 až 1,3 cm. Na površích vnitřních částí kování B2 a C2 se dochovaly otisky stébel rostlinného původu, na všech pak zbytky dřeva, inv. č. NV 87 (A1), NV 88 (A2), NV 89 a NV 90 (D2), NV 91 (B2), NV 92 (B1), NV 93 (C2), NV 94 a NV 95 (C1), NV 96 (D1) (obr. 21: D; 34).
- 5, 6. Dvě zdvojená železná pásová kování (E1, E2, F1, F2), podobná jako 1–4, avšak masivnější, o síle plechu 0,3 cm a rozměrech 32,5–33 × 4,4–4,8 cm, váže 0,16 kg (po konzervaci). Na površích vnitřních částí kování E2 a F2 se dochovaly zbytky tkaniny prosycené korozními produkty, na všech pak zbytky dřev, inv. č. NV 97 (E1), NV 98 (E2), NV 99 (F1), NV 100 (F2) (obr. 21: E; 36).
7. Masivní železný nůž dochovaný ve dvou fragmentech, s oboustranně odsazenou čepelí o délce 12,6 cm a šířce 2,8 cm, se zbytky dřevěné pochvy, s oboustranně odsazeným řapem dlouhým 5,6 cm, jemuž schází koncová část, celková délka asi 18,3 cm, inv. č. NV 108, NV 111 (obr. 21: F; 44: 1).
8. Železný nůž s neúplným řapem oboustranně odsazeným od 9 cm dlouhé a 1,6 cm široké čepele, jejíž horní, tylní strana je rovná, hraněná, pod ní je na boku náznak rýhy (?). Spodní část s břitem se obloukovitě zvedá ke špici, jejíž konec je odlomen, celková délka 11,7 cm, inv. č. NV 109 (obr. 21: F; 44: 2).
9. Větší fragment kůže (konzervován) a několik dalších menších, jeden z nich se zbytky tkaniny prosycené korozními produkty, pravděpodobně část váčku, 5 × 3 × 1,2–1,7 cm, inv. č. NV 113 (obr. 21: F; 45: 3, 4).
10. Větší část zavíracího nože-břítvy, tvořeného dvěma železnými bočnicemi, na jejichž povrchu jsou zbytky dřeva

a zbytky tkaniny prosycené korozními produkty, mezi nimi jsou části čepele, 5,7 × 2,3 × 1,2 cm, inv. č. NV 112 (obr. 21: F; 45: 1, 2).

11. Železná skoba vykovaná z ploché tyčinky o síle 0,3 cm a rozměrech 7,5 × 1 cm, s ostny vně prohnutými a dlouhými 3,2 cm, inv. č. NV 119 (obr. 21: G; 44: 3).
- 12, 13. Vysoké železné párové ostruhy ve tvaru U s dlouhými rameny, na řezu půlkruhovitými, ukončenými malými ploténkami erbového tvaru opatřenými jedním středovým nýtem, s krátkým kruhovým bodcem nahoře navlečeným na rameno ostruhy, 16,7 × 7,3 cm, inv. č. NV 105, NV 101 (z pěti částí, bez jedné ploténky) (obr. 21: G; 43: 1, 4).
14. Železná oválná přezka s trnem a týlovou ploténkou, na níž je obdélníková průvlečka s šestiúhelníkovou, střechovitě tvarovanou destičkou, 3,5 × 2,3 × 1,7 cm, inv. č. NV 102 (obr. 21: G; 43: 2).
15. Železné nákončí jazykového tvaru opatřené čtyřmi, původně asi pěti záchytnými nýty v linii, horní strana obloukovitě prohnutá, dolní rovná, 2,4 × 1,5 cm (šířka shodná s vnitřním průměrem přezky, což je zřejmě zároveň šířka poutacího řemínku), inv. č. NV 121 (obr. 21: G; 43: 3).
16. Železné nákončí jazykového tvaru, opatřené třemi nýty, oboustranně ploché, 2,1 × 1,5 cm, inv. č. NV 122 (obr. 21: G; 43: 7).
17. Útržek kůže pavézového tvaru, zřejmě z řemínku záchytného systému ostruhy, 2,9 × 1,5 cm, inv. č. NV 104 (obr. 21: G; 43: 8).
18. Torzo průvlečky, bez přezky s ploténkou, asi párové k č. 14, inv. č. NV 103 (obr. 21: G; 43: 5).

Poznámky k tafonomii:

Jedinec zcela nepochybně pohřben v okované dřevěné rakvi.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčitelné (podle hrobové výbavy muž), věk: 15–30 let, výška postavy: neurčena (ale vzhledem k poloze ostruh zřejmě nepřesáhla 180 cm), zachovalost: LO P0

Dochovány pouze drobné třísky obou femurů a sklovina zubních korunek (abraze zanedbatelná).

H 21/2018 (obr. 22)

Archeologický kontext:

Čtverec B2, jáma orientovaná JZ–SV, rozměry v hloubce 45–50 cm cca 190 × 60–75 × 62–65 cm, při severovýchodním okraji v horních partiích narušena výše položeným, v částečné superpozici se nacházejícím hrobem H 6/2018. Stěny jámy se zeshikma svažovaly k rovnému dnu, výplň jílovito-písčítá, bez šterkopísku. Neúplná, špatně zachovalá kostra orientovaná JZ–SV ležela v natažené poloze na zádech. Lebka rozdrčena, dolní čelist na bázi, dále nalezena jen levá pažní kost a kosti dolních končetin. V levé části abdominálního prostoru na sobě dva nože (1, 2), v zásypu vpravo od dolní čelisti keramický střep.

1. Menší železný nůž s čepelí nahoře rovnou, hraněnou, dole s břitem obloukovitě směřujícím k hrotu, s oboustranně odsazeným neúplným řapem, 8,3 × 1,1 cm, čepel o délce 6,3 cm, inv. č. NV 80 (obr. 22: A; 44: 5).
2. Větší železný nůž tvarově podobný č. 1, 11,9 × 1,3 cm, čepel o délce 9,8 cm, inv. č. NV 120 (obr. 22: A; 44: 4).

Poznámky k tafonomii:

Disartikulace mandibuly připouští možnost existence primárního dutého prostoru, mohla však nastat i vlivem tlaku při sesedání hrobového zásypu. Vzhledem ke špatné zachovalosti skeletu nelze situaci zcela posoudit.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno, věk: 45–55 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P+

Z lebky dochovány pouze fragmenty kostí lební klenby, část mandibuly a některé zuby. Z postkraniálu zbyly pouze fragmenty diafýz dlouhých kostí končetin. Robusticitu nelze spolehlivě posoudit.

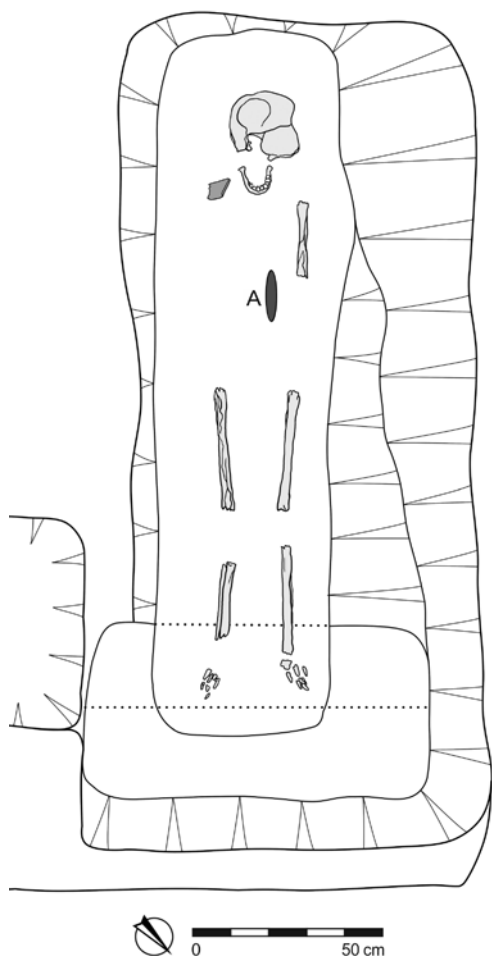
H 22/2018 (obr. 23)

Archeologický kontext:

Čtverec B1, větší část hrobové jámy orientované zřejmě ZJZ–VSV zničena při výkopu jámy pro později vyhloubený hrob H 24/2018. Dochovaná jihozápadní třetina jámy měla v hloubce 45 cm rozměry 35 × 40 × 38 cm, stěny kolmé až k rovnému dnu, výplň s obsahem štěrkopísku, podloží naopak jílovito-písečné. Z dětské kostry orientované pravděpodobně ZJZ–VSV zbyly jen části rozdrčené lebky a některé kosti horní poloviny hrudníku. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Hrob částečně zničen výkopem mladší jámy pro H 24/2018, jde tedy nejspíše o nezáměrnou superpozici. Původní pozici fragmentární lebky nelze spolehlivě identifikovat, patrně však byla mírně natočena vlevo (zřejmě tlakem sedimentu). Zbytky krčních obratlů leží v anatomickém pořádku.

Obr. 22. Hrob H 21/2018. A – Dva na sobě ležící nože. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 22. Grave H 21/2018. A – Two knives found on top of each other. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno (dítě), věk: 8 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Kostra z valné části zničena výkopem pozdějšího hrobu H 24/2018, dochovány pouze zbytky lebky s několika zuby a fragmenty krčních obratlů.

H 23/2018 (obr. 24)

Archeologický kontext:

Čtverec A2/B2, hrobová jáma nezjištěna. Při začitřování zkoumané plochy na rozhraní čtverců A2/B2 v hloubce 40 cm odkryta jen část samostatně ležící lebky. Kontrolní výkopy vedené v jejím okolí na všechny strany nezjistily žádné pokračování skeletu, jež by k ní patřil. Orientace nejasná. Bez nálezů.

Poznámky k tafonomii:

Patrně jde o (možná sekundární) pohřeb samostatné lebky. Nic nenasvědčuje tomu, že by příčinou absence postkraniálního skeletu bylo druhotné narušení hrobu.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno, věk: 50–60 let, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

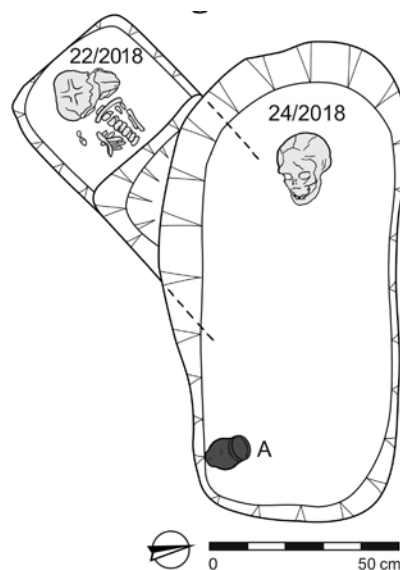
Pouze fragmenty lebky s několika zuby. Zuby pravé strany obroušeny výrazněji než levé. Na zubech zubní kámen.

H 24/2018 (obr. 23)

Archeologický kontext:

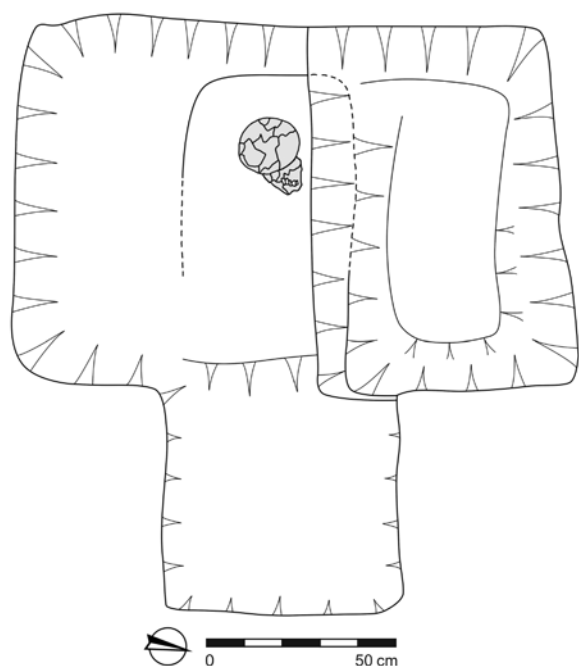
Čtverec B1, orientace jámy Z–V, rozměry v hloubce 45 cm 125 × 55–65 × 64–67 cm, stěny příkře svažitě k rovnému dnu, výplň s vyšším obsahem valounů štěrkopísku. Jáma porušila starší hrob H 22/2018. Z kostry orientované asi Z–V zbyla pouze lebka spočívající na týlu, mírně pootočená směrem k JV, čelisti u sebe. V jižním rohu hrobové jámy na boku ležící keramická nádoba (1).

1. Malá keramická nádoba nepravidelně vejčitého tvaru s největší vřutí těsně nad střední částí, na plecích se dvěma jednoduchými obvodovými rýhami, mezi nimi neuměle rytá nízká vlnovka. Okraj po celém obvodu schází, dno tlustostěnné,

Obr. 23. Hroby H 22/2018 a H 24/2018. A – Keramická nádoba. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 23. Graves H 22/2018 and H 24/2018. A – A pottery vessel. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

Obr. 24. Hrob H 23/2018. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 24. Grave H 23/2018. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

rovné. Povrch „krupičkové“ struktury, špatně vypálený do hnědých až cihlově červených odstínů, takže se místy odlupuje, 10,3 × 5,5 × 8,3 × 4,4 cm (neúplná výška × neúplný průměr okraje × průměr výdutí × dna), inv. č. NV 81 (obr. 23: A; 41: 3).

Poznámky k tafonomii:

Kostra velmi špatně zachovaná, poloha lebky nenasvědčuje přítomnosti primárního dutého prostoru.

Antropologická analýza:

Pohlaví: neurčeno (dítě), věk: 4 roky, výška postavy: neurčena, zachovalost: L+ P0

Dochovalo pouze několik drobných fragmentů lebky a zuby (smíšená dentice).

4. Antropologická a paleopatologická analýza kosterních nálezů

4.1 Základní antropologická data

Jak je zřejmé už z popisu hrobů, zachovalost kosterního materiálu byla všeobecně velice špatná a pro možnosti antropologické analýzy bohužel značně limitující (přehled o stupni zachovalosti hodnoceného materiálu podává tab. 1). Kosterní pozůstatky z jednoho hrobu (H 5/2018) se nedochovaly vůbec, nebylo jej proto možné antropologicky zhodnotit, ze tří dalších skeletů (H 11/2018, H 15/2018, H 20/2018) zbyly jen nepatrné fragmenty klasifikované rovněž stupněm L0 P0. Téměř dvě třetiny hodnocených koster se dochovaly ve stavu L+ P0 nebo L+ P+. O celkově špatném stavu koster vypovídá index zachovalosti, jehož hodnota pro lebky z tohoto souboru činila 1,04 a pro postkraniální skelet dokonce pouze 0,58. Pro posouzení tafonomických procesů je klíčová zejména poloha kostí účastnících se labilních skloubení (zejm. ruka, noha), které se u naprosté většiny koster dochovaly pouze ve fragmentech. Ve většině případů chybí epifýzy dlouhých kostí, nelze proto hodnotit stav a přesnou polohu kloubů. Lebky jsou často rozdrčené tlakem sedimentu.

Zachovalost	Počet skeletů	%
L0 P0	4	15,4
L+ P0	8	30,8
L+ P+	9	34,6
L+ P++	1	3,8
L++ P+	3	11,5
L+++ P+	1	3,8
Σ	26	100,0

Tab. 1. Stav zachovalosti kosterního materiálu – shrnutí.

Tab. 1. Degree of preservation of the skeletal material – a summary.

Přehled základních informací o skeletech zahrnutých do analýzy je shrnut v tab. 2 Podařilo se prokázat přítomnost kosterních pozůstatků šesti nedospělých a dvaceti dospělých jedinců, z toho deseti mužů, pěti žen a pěti dospělých jedinců bez určení biologického pohlaví (tab. 3). Odhad věkové struktury souboru je shrnut v grafu 1. Graf 2 znázorňuje relativní zastoupení dospělých jedinců rozdělených podle pohlaví. Je z něj patrné, že ve zkoumaném souboru převládaly pozůstatky příslušníků spíše mladších věkových kategorií. Věk nalezených dětí byl odhadnut na 3, 4, 7 a 8 let, dále byl identifikován jeden juvenilní jedinec (soudě podle hrobové výbavy šlo zřejmě o dívku) ve věku 16–18 let. Fragment dočasně stoličky z hrobu H 11/2018 vzhledem k absenci dentinu a kořene nelze přesně zařadit, mohl patřit dítěti ve věku od devíti měsíců do deseti let, vzhledem k téměř nulové abrazi skloviny se přikláníme spíše k dolní hranici tohoto intervalu.

Možnosti metrického zhodnocení nalezených kosterních pozůstatků byly všeobecně velmi omezené, ve většině případů šlo jak u lebky, tak u postkraniálního skeletu pouze o několik izolovaných, vzájemně neporovnatelných rozměrů. Často se však podařilo získat tloušťkové rozměry femuru a tibie sloužící pro výpočet indexu platymerického, pilastrického a knemického, které mají význam pro hodnocení tělesné zátěže (viz dále).

Pouze u tří jedinců ze souboru umožnila zachovalost jejich kosterních pozůstatků vypočítat přibližnou tělesnou výšku. Ve všech případech šlo o muže. A zatímco tělesná výška jedince H 2/II/2018 (166 ± 4,49 cm) a H 9/II/2018 (169,7 ± 4,49 cm) odpovídala hodnotám u slovanských mužů obvyklým (viz např. Stloukal 1999, 384), jedinec z hrobu H 10/2018 dosáhl výšky ve své době výrazně nadprůměrné (184,9 ± 4,49 cm).

Mezi nejčtenější anatomické variety (drobné, geneticky determinované odchylky kostní morfologie s obvykle nízkým populačním výskytem), které bylo možné u zkoumaného souboru pozorovat, byly vsuté kůstky v lebečních švech, nejčastěji ve švu lambdovém (ossicula suturae lambdae – zde osm případů; tento znak je však jednou z výjimek, jejichž populační výskyt je obvykle vyšší, viz např. Fojtová 2007; 2012). Zvláštním typem tohoto znaku je vsutá kůstka v bodě lambda (tedy v místě styku věncového a šípového švu), která byla zjištěna u dvou jedinců. Dále byly pozorovány dva výskyty vsuté kůstky v bodě pterion (ossiculum epipterium) a jeden případ vsuté kůstky ve švu šípovém (ossiculum suturae sagittalis). V souboru se také vyskytovaly odchylky v počtu otvůrků pro vstup cév a nervů (jeden případ oboustranného foramen mentale bipartitum a jednostranného foramen infraorbitale bipartitum, dvakrát foramen parietale sin. absens) a v průběhu lebečních švů (kompletní sutura metopica resp. sutura metopica partialis, dvakrát oboustranná částečná persistence sutura squamomastoidea). V jednom případě bylo zaznamenáno jednostranné foramen olecrani.

Hrob č.	Poloha	Orientace	Nálezy	Zachovalost	Pohlaví	Věk	Výška	Anatomické variety
1/2018	na zádech, DK pokrčeny vpravo	JV–SZ	14 keramických zlomků, zub prasete (<i>Sus scrofa f. domestica</i>)	L+ P+	N	30–40 let		foramen mentale bipartitum bilat.
2/I/2018	na zádech, LHK pokrčena „v bok“	Z–V	0	L+ P+	M	30–40 let		
2/II/2018	na zádech, svažující se doprava, DK pokrčeny vpravo	V–Z	0	L+ P+	M	40–50 let	166,0 cm	nezaloženy dolní M3
2/III/2018	lebka, pohled k V	Z–V	0	L+ P0	N/D	3 roky		
3/2018	lebka, pohled k JV	ZJZ–VSV	0	L+ P0	M?	60+		
4/2018	na zádech, HK skrčené na hrudníku, DK skrčené nahoru a mírně vlevo	V–Z	0	L++ P+	M?	20–30 let		ossiculum lambdae, 18 čtyřkořenová
5/2018		Z–V	0	L0 P0	?	?		
6/2018	lebka na pravé skrání	SSZ–JJV?	fragment lebky koně (<i>Equus caballus</i>)	L+ P0	F?	juv–sen.		sutura metopica partialis, ossicula suturae lambdoideae
7/2018	na zádech, HK skrčeny, ruce na ramenou	SZ–JV	0	L+ P+	M	20–25 let		ossicula suturae lambdoideae
8/2018	na pravém boku, HK i DK pokrčeny	Z–V	0	L+ P+	M	40–50 let		foramen parietale sin. absens, ossicula suturae lambdoideae
9/I/2018	na bříše, levá HK skrčena směrem k rameni, pravá HK v bok	SZ–JV	0	L++ P+	F?	18–22 let		ossicula suturae lambdoideae, ossiculum suturae sagittalis, ossiculum epiptericum sin.
9/II/2018	na zádech, ruce v pánvi	SZ–JV	0	L+++ P+	M	30–40 let	169,7 cm	ossicula suturae lamdoideae, ossiculum epiptericum dx., sutura squamomastoidea partialis bilat., foramen parietale sin. absens, foramen infraorbitale sin. bipartitum, foramen olecrani sin., susp. lumbalizace S1
10/2018	natažená na zádech	JZ–SV	obdélníkový železný rámeček (průvlečka?)	L+ P++	M	60–80 let	184,9 cm	ossiculum suturae lambdoideae
11/2018		Z–V	2 měděné gombíky	L0 P0	?	9 měsíců – 10 let		
12/2018	natažená na zádech	SZ–JV	železný nůž	L+ P+	F	dospělá		
14/2018	natažená na zádech	SZ–JV	zlomky bronzové náušnice, několik keramických zlomků	L+ P0	F?	16–18 let		
15/2018	natažená na zádech?	SZ–JV	2 keramické nádoby	L0 P0	?	?		
16/2018	natažená na zádech, levá HK pokrčena, ruka pod bedry, pravá HK skrčena na hrudník	SSZ–JJV	0	L+ P+	F	40–60 let		ossicula suturae lambdoideae, os epiptericum dx.
17/2018	na zádech, HK skrčené a sepnuté pod bradou, DK skrčené nahoru vlevo	Z–V	0	L+ P+	M	40–60 let		ossiculum lambdae, výrazná asymetrie sinus frontalis
18/2018	natažená na zádech, HK mírně od těla	SSZ–JJV	0	L++ P+	F	30–40 let		sutura metopica, ossicula suturae lambdoideae, sutura squamomastoidea bilat.
19/2018	natažená na zádech	Z–V	0	L+ P0	?	7 let		
20/2018	natažená na zádech	JZ–SV	8 dvojdielných pásových kování rakve, 2 železné nože, železná břitva v koženém váčku, ostruhy + kování jejich řemínků	L0 P0	M	15–30 let		
21/2018	natažená na zádech	JZ–SV	2 železné nože	L+ P+	?	45–55 let		
22/2018	natažená na zádech?	ZJZ–VSV	0	L+ P0	?	8 let		
23/2018	solitérní lebka	Z–V?	0	L+ P0	?	50–60 let		
24/2018	lebka na týlu	ZSZ–VJV	malá keramická nádoba	L+ P0	?	4 roky		

Tab. 2. Přehled základních údajů o hodnocených kostrách.

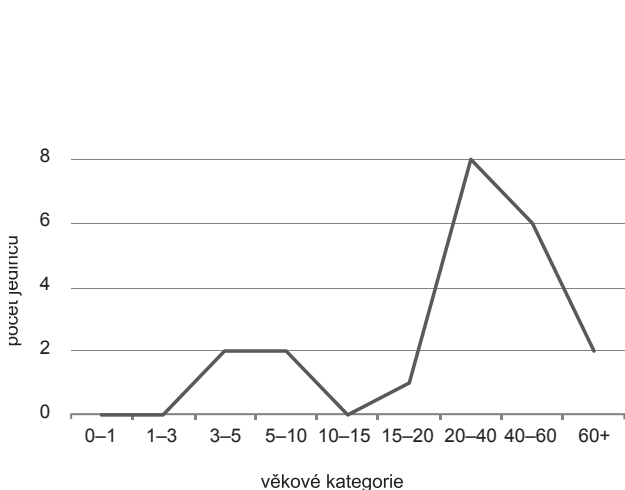
Tab. 2. Basic data on the skeletons included in the analysis.

Robusticita, tělesná zátěž	Patologie
středně robustní kostra bez výrazných svalových úponů	4 intravitální ztráty, 3 zubní kazы, zubní kámen, periodontitis, uvnitř alveolů dolních M3 stopy zánětu, zubní abraze výraznější vpravo
robustní kostra, výrazné svalové úpony	zubní kámen
středně robustní kostra, výrazné svalové úpony, entezopatie úponu m. soleus dx., platymetrie femuru dx, hyperplatymetrie femuru sin.	2 zubní kazы, zubní kámen, periodontitis (maxilla), náznak spondyloarthrosis na fragmentu Th obratle
	3 intravitální ztráty, atypický obruš horních M2
středně robustní kostra, středně výrazné svalové úpony, entezopatie tuberositas ulnae bilat., tuberositas glutea sin., linea m. solei sin.	DEH rýhovitého typu na dochovaných předních zubech, uštípnutá sklovina mesiolingválního hrboleku 36
	endokraniálně (os frontale, ossa parietalia) pacchionské granule, izolované keříčkovité léze (otisky abnormálních cév) - důsledek zánětlivého procesu a/nebo subdurálního krvácení
středně robustní kostra, výrazné svalové úpony, hyperplatymetrie femuru sin.	2 zubní kazы, 2 intravitální ztráty, ústup kostí a odhalení kořenů 36 (periapikální léze s dvěma drobnými fistulami bukálně), nad kořenem 16 další periapikální léze komunikující se sinus maxillaris, s fistulou na labiální stranu, rýhovitě DEH na předních zubech, zubní kámen, na mesiální straně 16 intravitálně poškozena sklovina, v sinus maxillaris dx. stopy zánětu, počínající periodontitis (mandibula); poškození dorsokaudální části kloubní plochy mediálního kondylu femuru sin. (destrukce kortikalis, nerovný porézní povrch s patinou - susp. revmatoidní arthritida)
robustní kostra, výrazné svalové úpony, femury se středním pilasterem	susp. perimortální ztráta 41 a 31, četné defekty skloviny, zubní kámen na ling. plochách dolních zubů, rýhovitě DEH až po M1; v obličejové části susp. fraktura typu Le Fort II; levostranná mastoiditis
středně robustní kostra, svalové úpony nevýrazné, femur sin. platymerní	zubní kámen (v maxille hlavně bukálně, v mandibule linguálně), rýhovitě DEH na předních zubech
robustní kostra, výrazné svalové úpony, femury platymerní bilat., entezopatie úponu m. soleus dx.	2 zubní kazы, rýhovitě DEH po M1 (mandibula) resp. M2 (maxilla), zubní kámen zejm. v mandibule na ling. plochách, na předních zubech i na lab. plochách, periodontitis v obl. dolních řezáků; čočkovitý osteom na vnitřní ploše os parietale sin.
velmi robustní kostra, výrazné svalové úpony, MSM na prstních člácích ruky	1 zubní kaz, 5 intravitálních ztrát, arthrotické změny na phalanges manus a pod hlavičkou mc I. dx.
gracilní kostra s relativně výraznými svalovými úpony, platymetrie femuru bilat.	1 zubní kaz
gracilní kostra, středně silné svalové úpony, hyperplatymetrie femuru dx.	3 zubní kazы, atypický obruš 12, okluzální plochy 17 a 38 zaoblené a porcelánově lesklé - časná ztráta antagonistů?
středně robustní kostra, výrazné svalové úpony, femur sin. se středním pilasterem	2 zubní kazы (vč. periapikálních lézí komunikujících se sinus maxillaris), 3 intravitální ztráty, periodontitis (zejm. mandibula), nerovnoměrná abraze, atypický obruš obou horních M1
gracilní kostra, středně silné svalové úpony, femur dx. hyperplatymerní, femur sin. platymerní, entezopatie linea m. solei bilat.	4 zubní kazы, 6 intravitálních ztrát, rýhovitě DEH, zubní kámen; ostrůvkovitá seskupení drobných perforací na ossa parietalia endokraniálně ("jako vykousané od molů"), solitérní perforace kortikalis přítomny i na diafýze femuru dx. a tibiae sin. (metastázy některého druhu karcinomu)
	zubní kámen, zubní abraze výraznější vpravo

	0–1	1–3	3–5	5–10	10–15	15–20	20–40	40–60	60+	?	Σ	%
Muži							5	3	2	0	10	38,5
Ženy							2	1	0	2	5	19,2
Neurčitelné (?)							1	2	0	2	5	19,2
Nedospělí	0	0	2	2	0	1				1	6	23,1
Σ	0	0	2	2	0	1	8	6	2	5	26	100,0
%	0,0	0,0	7,7	7,7	0,0	3,8	30,8	23,1	7,7	19,2	100,0	

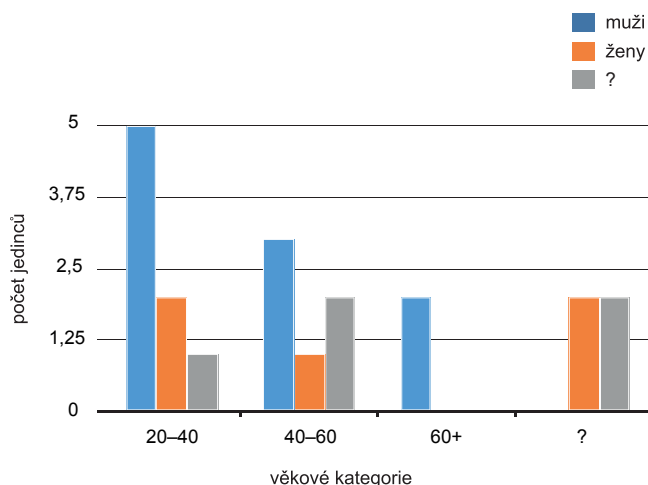
Tab. 3. Skladba zkoumaného souboru z hlediska věku a pohlaví.

Tab. 3. Age and sex structure of the skeletal series.

Graf 1. Věková struktura celého souboru.

Graph 1. Representation of age categories of the skeletal series.

Graf 2. Relativní zastoupení dospělých jedinců podle věku a pohlaví.

Graph 2. Age and sex structure of adults.

4.2 Zdravotní stav a tělesná zátěž

Ve zkoumaném souboru se vyskytlo značné množství dentálních patologií. Asi nejběžnější z nich, tedy zubní kaz, se podle očekávání vyskytoval téměř u všech jedinců, jejichž chrup bylo možné hodnotit. U H 7/2018 (obr. 25) a H 17/2018 byly pozorovány komplikace navazující na rozšíření infekce do dřevné dutiny a otvorem na hrotu kořene do okolí postiženého zubu (periapikální léze otevírající se na povrch kosti pomocí píštělí nebo přímo jednou ze svých stran, rozšíření zánětu do sinus maxillaris).

S výskytem zubního kazu úzce souvisí i intravitální ztráty zubů, jejichž četnost obvykle stoupá s věkem (a kromě kariézní destrukce může být jejich příčinou i periodontitis nebo úraz). I ve zkoumaném souboru se intravitální ztráty vyskytují převážně u starších jedinců (H 3/2018, H 10/2018, H 17/2018), výjimkou však nejsou ani u mladších (H 1/2018, H 18/2018).

Ve třech případech byla zjištěna atypická abraze zubních korunek. Společným znakem tvaru okluzních ploch horních druhých stoliček jedince (pravděpodobně muže) H 3/2018 (obr. 26) a prvních horních stoliček (také nejspíše muže) H 17/2018 bylo jejich výrazné žlábkovité prohloubení v mesiodistálním směru. Vzhledem k celkové fragmentárnímu stupni zachovalosti čelistí obou těchto jedinců nebylo možné spolehlivě posoudit zubní okluzi, a tedy ani odhadnout, jak k atypické abrazi došlo. Celkem jistě však nebylo příčinou užívání zubů jako nástroje, neboť tato poškození obvykle zasahují přední zuby (řezáky, špičáky), příp. premolary (Alt et al. 1998, 389). Třetím případem byla žena H 16/2018, jejíž levý horní střední řezák byl obroušen v celém rozsahu palatinální plochy korunky. Bohužel se nedochovaly sousední zuby ani

antagonisté, takže nebylo možné posoudit skus, použití zubů jako nástroje však v tomto případě nelze zcela vyloučit.

V některých případech existuje podezření na intravitální či perimortální poškození zubů následkem úrazu. K tomu mohlo dojít u dvou mladých mužů H 4/2018 a H 7/2018 a zejména u 40–50letého muže H 8/2018, kde došlo k poškození skloviny celkem šesti zubů. Tyto defekty jsou navíc doprovázeny perimortální frakturou splanchnocrania typu Le Fort II.

K velmi často se vyskytujícím dentálním patologiím patří i zubní kámen, jehož depozita byla zjištěna u osmi jedinců ze zkoumaného souboru (H 1/2018, H 2/I/2018, H 2/II/2018, H 8/2018, H 9/I/2018, H 9/II/2018, H 18/2018, H 23/2018). Zubní kámen a bakteriální plaky mohou dráždit okolní měkké tkáně a být tak příčinou vzniku paradontitis (Strohm, Alt 1998, 234), zjištěné celkem u pěti jedinců (H 1/2018, H 2/II/2018, H 7/2018, H 9/II/2018, H 17/2018).

Dentální sklovinné hypoplasie (DEH), tedy vývojové defekty zubní skloviny, které jsou považovány za marker nespecifické stresové zátěže v dětství (odstavení, hladovění, avitaminózy, infekční choroby) (Schultz et al. 1998, 299), byly pozorovány u šesti jedinců (H 4/2018, H 7/2018, H 8/2018, H 9/I/2018, H 9/II/2018, H 18/2018); ve všech případech šlo o rýhovitě defekty. Jistě není bez zajímavosti, že šlo vešměs o jedince pohřbené ve výrazně ne-standardní poloze a/nebo s projevy další závažné patologie.

U dvou koster byly zjištěny náznaky degenerativních změn souvisejících s věkem: u 40–50letého muže H 2/II/2018 šlo o náznak spondyloarthritis na fragmentu hrudního obratle (vzhledem k celkové fragmentárnímu stavu zachovalosti páteře však nelze

posoudit rozsah postižení), u 60–80letého muže H 10/2018 pak o věku odpovídající artrotické změny na drobných kloubech ruky.

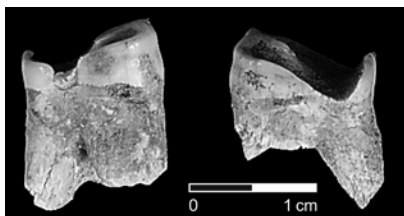
Okrsek pokročilé destrukce kortikální vrstvy kloubní plochy na dorsální ploše mediálního kondylu levého femuru u muže H 7/2018 (obr. 27) je patrně projevem revmatoidní artritidy, vzhledem k relativně nízkému věku postiženého jedince (20–25 let) a závažnosti stavu nejspíše šlo o některý z typů juvenilní formy tohoto onemocnění (srov. např. Ortner 2003, 563). Pro revmatoidní artritidu typické poškození drobných kloubů ruky a nohy (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998, 99) zde však v případě ruky chybělo, skelet

nohou se nedochoval. Poškození velkých kloubů, zvláště pak kolene, je v případě chronické juvenilní artritidy obvyklé už v počáteční fázi choroby (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998, 101). Ke klinickému obrazu revmatoidní artritidy patří i častý rozvoj flexní kontraktury loketních kloubů (Kofránek 2014, 577). Toto poškození způsobující výrazné omezení hybnosti loktů, zhusta vedoucí až k úplné kloubní ankylóze, mohlo být příčinou neobvyklé pozice horních končetin tohoto jedince v hrobě. Stav záchovalosti skeletu horních končetin (chybějící epifyzy) ovšem nedovoloval vyhodnocení paleopatologických změn.

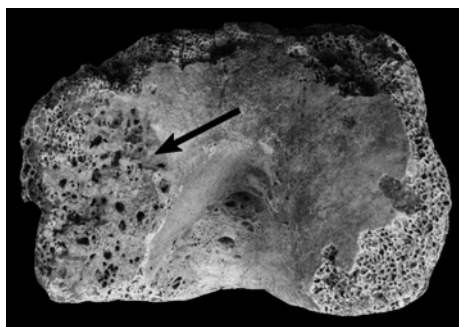
Obr. 25. Hrob H 7/2018 – fistula drenující hnisavý obsah periapikální léze. Foto M. Fojtová.

Fig. 25. Grave H 7/2018 – a fistula draining the purulent contents of a periapical lesion. Photo by M. Fojtová.

Obr. 26. Hrob H 3/2018 – atypicky žlábkovitě obroušené druhé horní stoličky, pohled z mesiální strany. Foto M. Fojtová.

Fig. 26. Grave H 3/2018 – atypical abrasion of upper second molars in a mesial view. Photo by M. Fojtová.

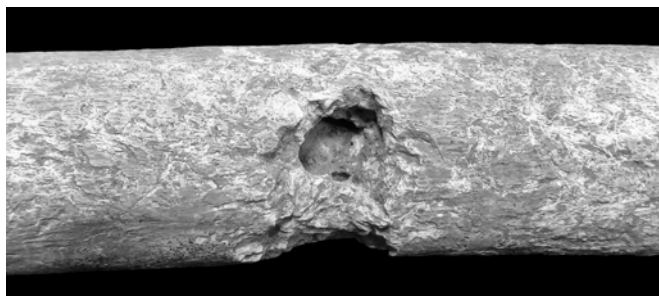
Obr. 27. Hrob H 7/2018 – zánětlivé poškození kloubní plochy mediálního kondylu levého femuru způsobené patrně revmatoidní artritidou. Foto M. Fojtová.

Fig. 27. Grave H 7/2018 – inflammatory changes of the articular surface of the left medial femoral condyle, probably caused by rheumatoid arthritis. Photo by M. Fojtová.

Obr. 28. Hrob H 18/2018. A – léze ve formě seskupení drobných otvůrků na endokraniální ploše levé temenní kosti; B – RTG snímek téhož nálezu (projasnění označena šipkami). Rentgenový snímek J. Holub, foto a grafická úprava M. Fojtová.

Fig. 28. Grave H 18/2018. A – multiple small osteolytic lesions on the endocranial surface of the left parietal bone; B – an X-ray image of the same finding (the radiolucent foci marked with arrows). Radiograph by J. Holub, photo and layout by M. Fojtová.

Obr. 29. Hrob H 18/2018 – osteolytické ložisko na diafýze pravého femuru. Foto M. Fojtová.

Fig. 29. Grave H 18/2018 – osteolytic lesion in the right femoral diaphysis. Photo by M. Fojtová.

Méně pravděpodobnou příčinou stavu muže H 7/2018 je tzv. hemofilická artropatie. Následkem krvácení do kloubů může u postiženého jedince dojít k podobné destrukci kortikální kosti jako v případě revmatoidní artritidy, změny ve tkáních mohou vést ke vzniku kloubních kontraktur a ankylózy. Podle Kofránka (2014, 575) patří právě kolena a lokty mezi nejčastěji hemofilii zasažené klouby. Změny na kostech jsou pak od revmatoidní artritidy téměř nerozlišitelné (Manaster et al. 2013, 488). Je však otázka, zda by takto postižený jedinec v podmínkách raného středověku vůbec měl šanci dožít se dospělosti.

U 40–50letého muže H 8/2018 pokročilá eroze vnější kortikální vrstvy levé spánkové kosti odhalila splývání (koalescenci) pneumatických dutinek v oblasti processus mastoideus následkem zánětu (mastoiditis), který bývá obvykle způsoben rozšířením infekce při zánětu středouší (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998, 253).

U muže H 9/II/2018 se vytvořil čočkovitý osteom v méně obvyklé pozici na endokraniální ploše os parietale sin.

Na endokraniální ploše lební klenby dospělé ženy H 6/2018 jsou zřejmé otisky arachnoidálních klků, tzv. pacchionských granulací, které se za fyziologického stavu uplatňují v procesu resorpce mozkomíšního moku, a z nichž některé zcela perforují kost. Kromě těchto útvarů se zejména na vnitřní ploše frontální kosti a v menší míře i na dochovaných částech obou kostí temenních vyskytují izolované keříčkovité léze, u některých z nich je patrná mírná intravitální reakce. Patrně se jedná o otisky abnormálního větvení arteria meningea media, které je nejčastěji projevem probíhajícího zánětlivého procesu nebo subdurálního krvácení, jehož příčinou mohlo být trauma nebo systémové onemocnění; možná je i kombinace obou faktorů (Lewis 2004; Ortner 2003, 93).

Endokraniální léze byly pozorovány i u 30–40leté ženy H 18/2018, šlo o seskupení drobných otvorů „jako vykousaných od molů“ na endokraniální ploše temenních kostí, vycházející z diploe (obr. 28: A). Na rentgenových snímcích se jasně ukázala projasnění různé velikosti nejen v místech defektů patrných na povrchu kosti, ale i několik dalších, makroskopicky nepozorovatelných (obr. 28: B). Hluboké solitérní léze šířící se z dřevové dutiny na povrch kompaktní kosti s erozí kortikalis v okolí byly zjištěny i na diafýzách pravé stehenní (obr. 29) a levé bérčové kosti této ženy, je zde patrná mírná periostální reakce (hodnocení je však poněkud komplikováno pokročilým stupněm eroze povrchu kosti v důsledku tafonomických procesů). Jako příčina tohoto stavu připadají v úvahu buď osteolytické metastázy některého druhu karcinomu, nebo mnohočetný myelom (srov. např. Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998, 389; Ortner 2003,

377, 535). Proti mnohočetnému myelomu však mluví zejména relativně nízký věk postižené ženy, neboť tato diagnóza se vyskytuje zejména u věkové kategorie nad 60 let a u jedinců pod 40 let je považována za prakticky vyloučenou (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998, 351; Horáčková et al. 2004, 132), rovněž přítomnost periostální reakce se u mnohočetného myelomu nepředpokládá (Ortner 2003, 377). V případě mnohočetného myelomu také léze bývají výrazně početnější než v případě metastázujícího karcinomu (Horáčková et al. 2004, 137). Věk kolem 40 let je často označován jako hraniční i pro výskyt metastázujícího karcinomu, sporadicky se s ním však můžeme setkat i u mladších jedinců (Horáčková et al. 2004, 136). Vzhledem k tomu, že v našem konkrétním případě nedošlo k úplné perforaci lebečních kostí, se můžeme domnívat, že šlo o časnou fázi metastáz. Primární nádorové ložisko se mohlo nacházet v plicích, štítné žláze, ledvinách či gastrointestinálním traktu, případně mohlo jít o karcinom prsu, který obvykle tvoří metastázy smíšené – osteolytické i osteoblastické (Aufderheide, Rodríguez-Martín 1998, 388). Karcinom prsu je u žen také nejčastější příčinou vzniku kostních metastáz (Waldron 2009, 187; Ortner 2003, 533).

Co se týče vlivu tělesné zátěže na kostru, můžeme říci, že pro lidi, jejichž kosterní pozůstatky jsme studovali, byla fyzická aktivita určitě „denním chlebem“. U většiny skeletů jsme zaznamenali středně až výrazně vyvinuté svalové úpony, vyskytly se rovněž některé entezopatie úponových míst. Nejčastěji šlo o abnormální vývin linea m. solei na dorzální straně holenních kostí – místo začátku m. soleus, který tvoří hlubokou složku trojhlavého svalu lýtkového a podílí se na plantární flexi nohy (Čihák 2002), je tedy aktivní zejména při chůzi. Znamky muskuloskeletárního stresu (MSM) ve formě podélných hran na okrajích článků prstů ruky (úponová místa flexorů ruky a prstů) se vyskytly u muže z hrobu H 10/2018, a nebyť velmi špatné zachovalosti většiny koster, můžeme důvodně předpokládat, že bychom tento znak, vznikající vlivem tahu flexorů prstů při manuální práci, našli i u dalších jedinců. Významným markerem fyzické zátěže jsou indexy dlouhých kostí dolních končetin – jednak knemický index tibie, jehož klesající hodnota je považována za projev zvýšeného zatížení svalových skupin aktivních při poloze v podřepu (Velemínský, Dobisíková 2000), dále platymerický index femuru, kde jeho klesající hodnota udává stupeň předozadního oploštění horní třetiny diafýzy, způsobeného zvýšenou aktivitou m. gluteus maximus a adduktorů stehna (Stránská 2014, 337), a také pilastrický index femuru, jehož stoupající hodnota indikuje zvýšené zatížení svalů připojujících se na střední část linea aspera femoris, jejichž funkcí je flexe kolenního kloubu. Zatímco knemický index tibie u všech měřitelných jedinců nabývá hodnot meso- a euryknemie a o intenzivnější zátěži příslušných svalových skupin tedy nevypovídá, hodnoty indexu pilastrického a zejména platymerického u 65 % hodnotitelných kostí (13 z celkem 20) naznačují vysoké zatížení příslušných svalových skupin, což je obvykle dáváno do souvislosti s častou náročnou chůzí (či během) v obtížném terénu, případně na delší vzdálenosti (viz např. Capasso et al. 1999).

5. Pohřební ritus

5.1 Hrobové jámy, jejich úpravy a otázka primárního dutého prostoru

5.1.1 Vzhled a úprava hrobových jam

Z popisu hrobů jasně vyplývá, že nemálo z nich bylo více či méně zasaženo recentní zemědělskou činností, nebo byl starší hrob porušen či alespoň překryt mladším už v době raného

středověku. Z toho lze vyvodit, že naše poznatky o vzhledu hrobových jam nemohou být kompletní. U většiny dochovaných jam dominoval tvar obdélníku se zaoblenými rohy. Jen ve dvou případech (H 12/2018 a H 18/2018) mohlo jít o tvar jiný, a to oboustranně lichoběžníkový s maximální šířkou v jeho středu, ke kratším stranám se zužující. Stěny jam byly často kolmé, resp. svislé, jen u některých místy mírně svažité. Dna byla rovná, nebo pozvolna klesala směrem od hlavy pohřbeného k dolní polovině těla, a až na jeden případ – hrob H 20/2018 – postrádala zvláštní úpravy. Jde o charakteristiky celkem běžné se vyskytující také u hrobových jam na jiných soudobých pohřebištích (srov. např. Hrubý 1955b, 54–56; nověji Macháček et al. 2016, 28–29; Mazuch et al. 2017, 45–46, 75–88).

Zmíněná úprava hrobové jámy H 20/2018 měla podobu dvou obdélných žlábků o rozměrech cca 60 × 40–50 × 1–5 cm, vedených kolmo na délku jámy v místech pod lebkou a na konci dolních končetin pohřbeného muže, ovšem nikoliv napříč celou šířkou hrobové jámy. Jiné stopy po úpravách hrobových jam, zejména dřevem (jak popisují např. Hrubý 1955b, 54–68; Hanuliak 2004a, 79–98; Mazuch et al. 2017) objeveny nebyly, a to ani u těch nejhlubších hrobů přesahujících svojí hloubkou 90 cm. Dodejme, že se nenašly ani zbytky úprav jam s využitím kamenů, či dokonce stopy po vápné nebo maltě coby dalších komponentech využitelných při úpravě hrobů, jak tomu bylo např. na jiných místech staroměstské nekropole „Na Valách“, na pohřebišti sakrálního centra v Uherském Hradišti – Sadech a u některých kostelů v Mikulčicích (např. Hrubý 1955b, 54–68; Galuška 1996, 81; Hanuliak 2004a, 79–98; Mazuch et al. 2017; 2018).

Co se týká zahloubení pojednávaných staroměstských hrobových jam, pak měřeno od úrovně povrchu zahrady se dna čtrnácti z nich nacházela v hloubce 70–130 cm. Pokud bychom k nim ovšem přičíteli ještě dva vícečetné hroby zahloubené 75–100 cm a 125–140 cm, tedy trojhrob H 2/2018 a dvojhrob H 9/2018, stoupl by jejich počet na 16 z celkových 23 pohřbů. Naopak jen čtyři hroby byly mělčí než 70 cm, a sice H 6/2018, H 7/2018, H 23/2018 a H 16/2018. Z nich ovšem první tři ležely na úrovni v hloubce pouhých 40 až 45 cm, což znamená, že se jejich báze nalézaly na rozhraní podorničí a podloží. O vzhledu jam těchto hrobů proto nelze ani uvažovat. Na druhou stranu u jiných dvou hrobů přesahovala hloubka jam 140 cm. Šlo o hrob H 10/2018 v hloubce 145–150 cm, překrývající hrob H 20/2018 zahloubený dokonce 185–190 cm pod dnešním povrchem. Hloubka hrobu H 20/2018, blíží se svou úrovní dokonce těm nejhlubším hrobům na celém pohřebišti „Na Valách“, souvisí kromě jiného se skutečností, že nebožtík v něm spočíval v deskové rakvi opatřené železnými pásovými kováními.

Rozměry hrobových jam byly u valné části hrobů úměrné rozměrům kosterních ostatků v nich nalezených. U některých dalších hrobů se však objevily výrazné anomálie. Tak např. v hrobě H 4/2018 s rozměry 175 × 70 cm a hlubokém 100 cm ležely v poloze na zádech ostatky dospělého muže o délce jen 120 cm (!). Bylo tomu tak ovšem proto, že jeho dolní končetiny byly v kolenou výrazně skrčeny. V hrobě H 5/2018 o rozměrech 185 × 75 × 150 cm zase spočívaly v centrální středové části jámy pouze natažené kosti dolních končetin o celkové délce pouhých 70 cm, patřící snad dospělému jedinci. A v hrobě H 11/2018 s jámou o rozměrech 145 × 65 × 125 cm se našel jen jeden solitérní dětský zub, uložený sem zřejmě společně se dvěma bronzovými gombíky, zatímco po kostře, nejspíše asi dětské, nebylo ani stopy.

Zásyp pojednávaných jam byl většinou písčito-hliněný s větším či menším obsahem šterkových valounů, což se odvíjelo od míry zahloubení jednotlivých hrobů: u hlubších bylo v zásypu více šterkopísku z podloží, u mělčích naopak méně, ale zase obsahovaly poněkud více hlíny pocházející z horních vrstev

pokryvu pohřebiště. Kubatura zásypů jam byla u většiny v podstatě neměřitelná, ale můžeme předpokládat, že zřejmě nijak výrazně nevybočovala od tehdejšího normálu, tj. od 1 po 1,5 m³ (Macháček et al. 2016, 29–31), případně mohla být mírně podprůměrná.

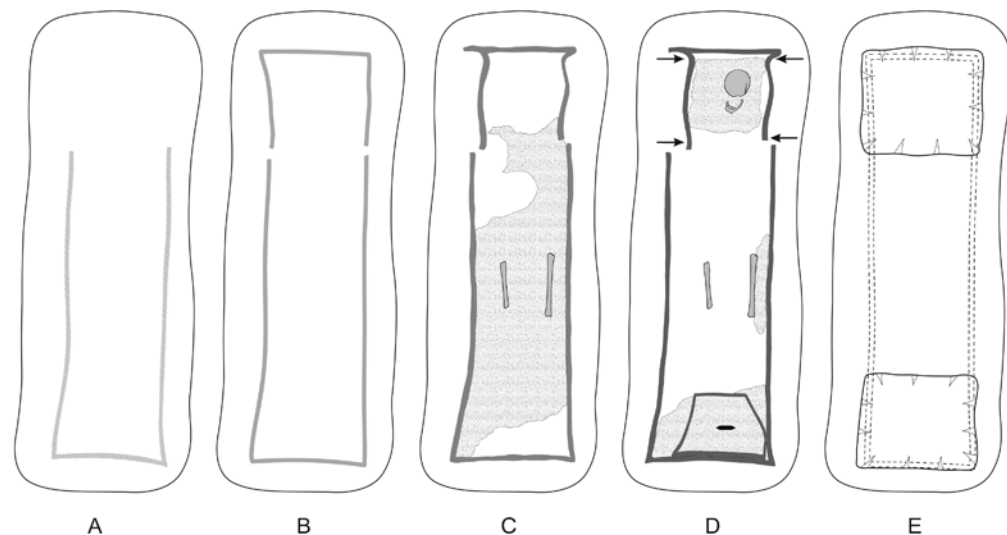
5.1.2 Primární dutý prostor

Naše předchozí zjištění, zejména co se týká většího zastoupení dřevěných konstrukcí v hrobových jámách – ať už statických či mobilních – je v rozporu s poznatkem, které byly nově prezentovány po vyhodnocení hrobů čtyř vybraných jihomoravských pohřebišť z doby Velké Moravy. Podle Mazucha et al. (2017, 285) „více než tři čtvrtiny (spíše však jde o procento blízké se 100 než 75) velkomoravských hrobů minimálně na vesnických pohřebištích byly vybaveny dřevěnou konstrukcí, přičemž rakev byla využívána asi šestkrát častěji než stacionární konstrukce předem připravená na dně hrobu, tedy dřevěné obložení mrtvého“. Z toho důvodu jsme obrátili pozornost ke kosterním pozůstatkům, resp. ke specifickým polohám některých jejich částí, např. lebek, které mohly vzniknout v důsledku rozkladných procesů těl nebožtíků spočívajících v tzv. primárním dutém prostoru, tedy uvnitř zásypem dosud nevyplněné dřevěné konstrukce (např. Prokeš 2007). Jak už ovšem víme, mnohé hroby a v nich nalezené skelety objevené v roce 2018 byly porušené a nezřídka nekompletní, přičemž samy o sobě spočívaly v polohách z hlediska běžného kostrového pohřebního ritu v období raného středověku atypických.

V původně dutém prostoru mohli snad být uloženi nebožtíci z hrobů H 14/2018 a H 18/2018. Primární dutý prostor nemůžeme zcela vyloučit ještě v hrobech H 10/2018, H 16/2018 a H 21/2018, byť pravděpodobnost jeho existence je v těchto případech spíše malá. Naopak u dalších hrobů možnost, že by v nich existoval primární dutý prostor, nepředpokládáme. Určitě to platí u trojhrobu H 2/2018 a dvojhrobu H 9/2019, téměř jistě nelze předpokládat existenci primárního dutého prostoru ani v hrobech H 1/2018, H 4/2018, H 8/2018 a H 17/2018. U zbývajících pohřbů H 3/2018, H 5/2018, H 6/2018, H 11/2018, H 15/2018, H 19/2018, H 22/2018, H 23/2018 a H 24/2018 se k otázce existence primárního dutého prostoru nelze odpovědně vyjádřit (vesměs tomu brání nedostatečná zachovalost kosterních pozůstatků), nicméně ani u nich se existence primárního dutého prostoru nejeví jako pravděpodobná. Z daného pohledu tak jasně prokázaná zůstává jen přítomnost dřevěné konstrukce v hrobě H 20/2018.

5.2 Mobilní dřevěná schrána – rakev

Asi 5 cm pod úrovní dna hrobu H 10/2018, tj. v hloubce cca 150 cm pod současným povrchem, se na začištěné ploše o rozměrech 280 × 110–130 cm objevily pruhy hnědé až šedočerné barvy široké 1 až 3 cm (obr. 30: A, B; viz také kap. 3, hrob H 20/2018). Zmíněné pruhy sestávaly ze struktury podobné prachu, která někde přecházela až v zetlelé dřevo, místy s bílým, resp. narůžovělým nádechem evokujícím přítomnost plísně. Danica Staššíková-Štukovská (1993) a její kolegyně (Staššíková-Štukovská et al. 1994) experimentálně zjistili, že srovnatelné pruhy nacházené při výzkumu zejména hlubších raně středověkých hrobů představují tzv. trouch, což jsou zbytky hniloby dřeva a odumřelé výtrusy, tedy vlastně výsledek působení dřevokazné houby dřevomorky domácí (*Serpula lacrymans*, *Merulius lacrymans*), které se objevují na místě původních dřevěných konstrukcí (též Mazuch et al. 2017, 27–31, 282–283). Z toho plyne, že 5 cm pod úrovní dna hrobu H 10/2018 se objevily horní partie obvodových stěn dřevěné konstrukce obdélníkového tvaru patřící k níže se nalézajícímu hrobu H 20/2018. Již na této úrovni bylo také možné rozlišit odlišné zásypy uvnitř dřevěné konstrukce-schrány, a v prostoru vymezeném jejími boky/bočnicemi

Obr. 30. Hrob H 20/2018 – vodorovný řez rakví v hloubce: A – 150–155 cm; B – 165–170 cm; C – 180–185 cm; D – 190 cm; E – reliéf dna jámy v hloubce 195 cm. Kresba L. Galuška.

Fig. 30. Grave H 20/2018 – horizontal section of the coffin at a depth of: A – 150 cm; B – 165–170 cm; C – 180–185 cm; D – 190 cm; E – bottom of the grave at 195 cm. Drawing by L. Galuška.

a stěnami hrobové jámy (obr. 31: 1, 2). Zatímco zásyp schrány byl kompaktní, jílovitopísčité, světle šedé až okrové barvy, bez výraznější příměsi šterkopísku, takže delší dobu držel přirozenou vlhkost, okolní zásyp byl drolivý, s výraznějším zastoupením šterku, barvy rezavé až hnědé, a poměrně brzy vysychal. Vzhledem k tomu byl stanoven postup výzkumných prací, jehož první krok spočíval v odpreparování nekompaktních zásypů jámy v okolí dlouhé jihovýchodní bočnice a obou kratších bočnic schrány, a to až na úroveň dna hrobu v hloubce 190–195 cm. Cílem bylo získat povědomí o tvaru a rozměrech schrány, stavu zachovalosti původně dřevěných bočnic, v ideálním případě zjistit jejich strukturu. Ukázalo se, že struktura první zkoumané bočnice – dlouhé, na jihovýchodní straně schrány – vykazovala jak podobu vlhkého prachu-trouchu, tak i zetlelého dřeva tmavě hnědé až černé barvy, takže okolní šterkopískový zásyp se od ní dobře separoval. Dále, po dosažení dna jámy, se ukázalo, že tři čtvrtiny bočnice zůstaly v celé ploše kompaktní, neprolomily se, mírně obloukovitě se však prohnuly a naklonily směrem do nitra schrány (obr. 30: C, D). Výška ode dna po horní okraj zde činila cca 35–40 cm. V případě poslední čtvrtiny bočnice, nejbližší k jižnímu rohu schrány, byla situace jiná: zatímco ve středních partiích její výšky byla sledovatelná určitá návaznost na linie výše popsaných tří čtvrtin bočnice, v dolních partiích a u dna jámy byl jasně zřetelný posun zetlelého trouchu bočnice v délce cca 50 cm až o 10 cm směrem dovnitř schrány. Zřejmě k tomu došlo v důsledku odlomení spodní části bočnice od jižního rohu schrány a prolomení spodních desek v délce 50 cm. Horní část bočnice ještě nějakou dobu vydržela, nicméně o cca 10 cm poklesla, takže linie trouchu se v této čtvrtině v horních partiích projevil v zásypu hrobové jámy poněkud níže než u ostatních tří čtvrtin.

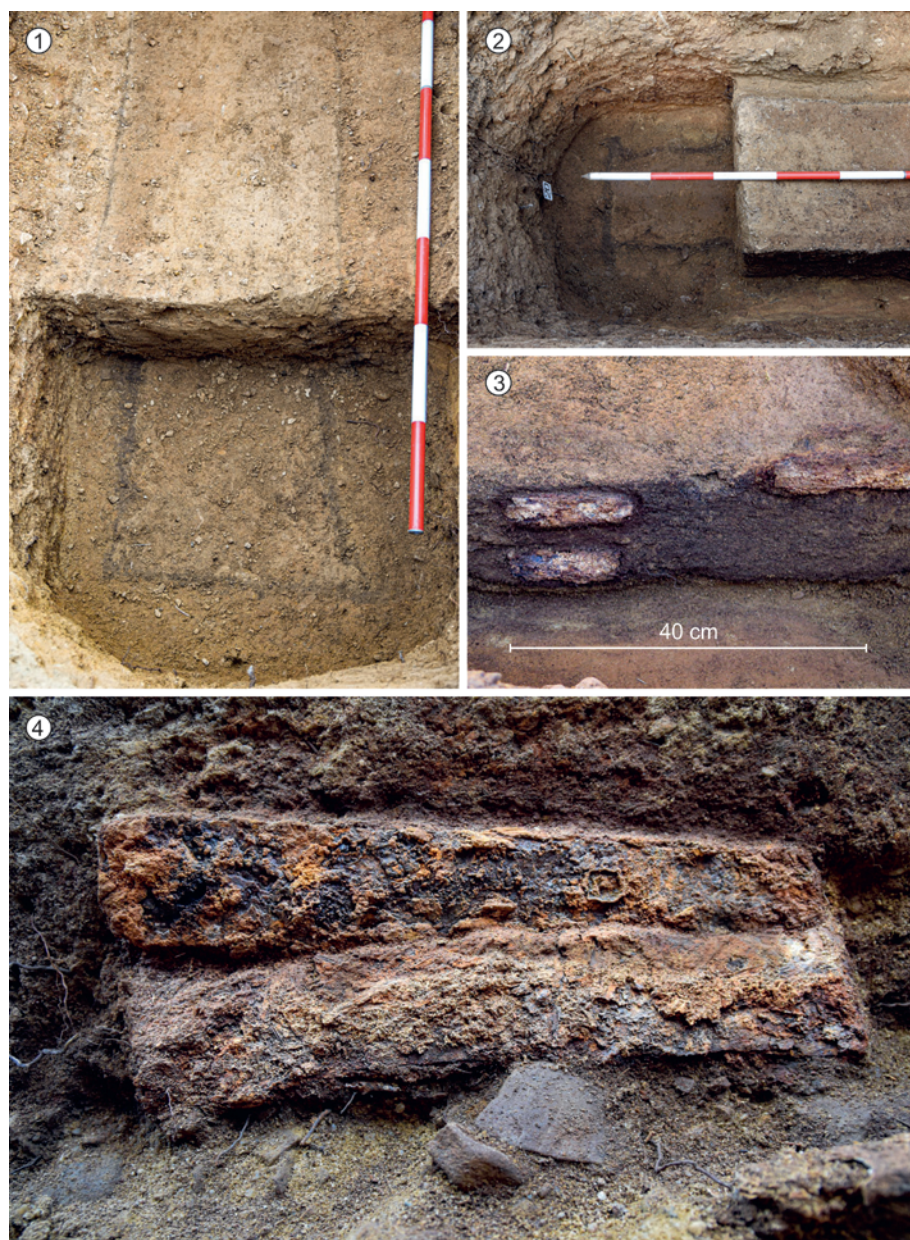
V rámci plochy kompaktní části jihovýchodní bočnice byla objevena čtyři železná dvojdielná spojovací kování (obr. 32: dole; obr. 31: 3). Poblíž jejího středu, v rozmezí 108–128 cm (měřeno od jižního konce), asi 2 cm nade dnem, se našlo kování D, zatímco 3–4 cm nad ním, v délce bočnice 109–129 cm, bylo objeveno kování C. Další dvě stejně velká dvojdielná kování B a A se našla asi o 15 cm dále, takže byla více posunuta k severovýchodu. V pořadí třetí kování B bylo umístěno v rozmezí 142–162 cm délky bočnice asi 15 cm nade dnem schrány, čtvrté kování A se našlo v rozmezí 141–161 cm na samém horním okraji bočnice. Horní hrany obou částí tohoto kování se proto jevil už v pruhu trouchu a zbytků dřeva při začišťení povrchu 5 cm pod dnem hrobu H 10/2018. Každé z těchto kování bylo tvořeno dvěma

stejnými částmi, vnější a vnitřní, přičemž exempláře označené jako A1 až D1 byly umístěny na vnější straně bočnice, části označené jako A2 až D2 na její vnitřní straně. Navzájem byly propojeny vždy čtyřmi hřeby, které procházely otvory probítnými v jejich rozích a pokračovaly napříč deskami bočnice rakve, takže tvořily celek (obr. 33). Na všech částech kování se dochovaly zbytky dřev z těchto desek, místy dokonce s dobře identifikovatelnou rozdílnou strukturou směru jejich štípání. V některých otvorech zůstaly zalomeny hlavice hřebů s kousky hrotů. Jednotlivé části kování se většinou nezachovaly v celistvosti, v důsledku koroze scházejí především jejich koncové partie. Je však velmi pravděpodobné, že všech osm částí kování A až D charakterizoval stejný tvar a také rozměry (obr. 34). Všechny byly zhotoveny ze železného plechu o síle 0,2–0,3 cm vykovaneho do tvarů obdélníků o stranách cca 19,5 × 4,2 cm, přičemž jejich konce se mírně rozšiřovaly až na 4,6 cm. Neúplné délky v nich zalomených hřebů s roztepanou hlavicí, na řezu hraněných, činí cca 1–1,3 cm, takže původně mohly být dlouhé cca 2,5–3 cm, možná i delší. Na některých místech povrchů vnějších částí B2 a C2 se objevily zbytky látek a stébel rostlinného původu prostoupených korozi (obr. 35: 1). V případě kratší severovýchodní bočnice schrány se ukázalo, že byla původně zpevněna železnou skobou. Ta se ovšem nenašla při její preparaci, ale spolu s ostruhami a železnými součástmi jejich zachytných řemínků ležela překryta trouchem v mělké prohlubni na dně jámy v místě předpokládaných chodidel pohřbeného jedince (obr. 35: 3). Tam se zřejmě dostala v době, kdy dřevěné desky krátké severovýchodní bočnice v určitém stadiu své přeměny v trouch už nevydržely tlak okolní zeminy, resp. hrobového zásypu, a i s víkem schrány se zřítily do jejího nitra. Skoba byla vykována z prutu hraněného železa o síle 0,3 cm a šířce 0,9 cm, měla rozpon cca 7 cm a vně vyhnuté, mírně prohnuté hroty dlouhé 3,8 cm. Dodejme, že na opačné straně schrány, při preparaci jihozápadní kratší bočnice, se žádná skoba ani vazná kování nenašly.

Dalším krokem výzkumných prací hrobu H 20/2018 byla preparace zásypu dřevěné schrány. Šlo o to získat poznatky o jeho složení, struktuře a způsobu vzniku, a v neposlední řadě také o charakteru druhé dlouhé severozápadní bočnice (a dna) schrány – tentokrát nikoliv z její vnější strany, nýbrž vnitřní (obr. 35: 4). Zjistila se velmi podobná situace, jaká byla zaznamenána u jejího protějšku, tedy jihovýchodní bočnice: tvořil ji tmavohnědý až černý trouch se zbytky ne zcela zetlelého dřeva, a také ona vykazovala stejné narušení – prolomení dolní části ve čtvrtině

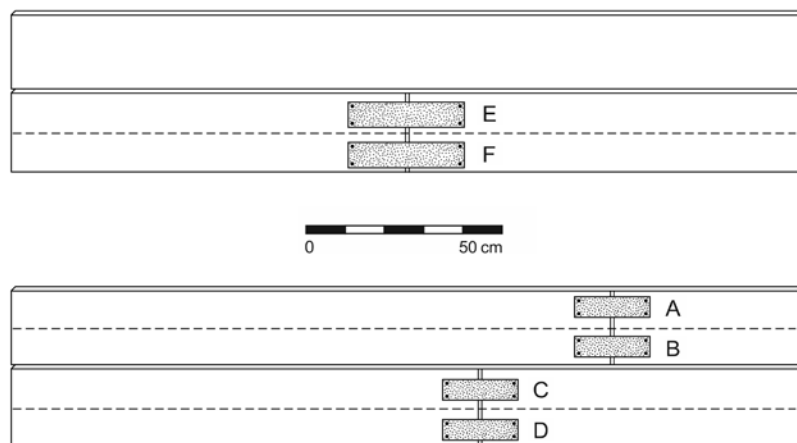
své délky blíže k západnímu rohu schránky a v důsledku toho optické zúžení šířky schránky u dna, zatímco zbylé tři čtvrtiny plochy byly kompaktní, jen mírně prohnuté, a naklánějící se směrem k severozápadu, tedy jakoby ven. A také její části pojila železná pásová kování. Byla jen dvě, E a F, opět dvojdielná a tvarově shodná s kováními A až D, ovšem v porovnání s nimi byla masivnější, a hlavně výrazně delší (obr. 36). Všechny jejich části, E1, E2, F1 a F2, byly dlouhé 32,5–33 cm, široké ve středu 4,4–4,8 cm a na rozšiřujících se koncích 5–5,5 cm, při síle plechu 0,3–0,4 cm. Asi nejlépe dochovaná vnější část kování F1 vážila po konzervaci 0,16 kg, další, vnitřní část kování E2, pak 0,15 kg. Na vnitřních stranách částí F2 a E2 se dochovaly zbytky dřevěných desek, na vnějších pak zbytky tkaniny, prosycené korozními produkty (obr. 35: 2), a stébel rostlinného původu, možná slámy, v hojně míře pak zastoupené především na E2 (obr. 31: 4). Zbytky tkaniny prosycené korozními produkty mohou souviset buďto s šatem pohřbeného muže, nebo se záměrným potažením desek na vnitřní straně bočnic pruhy látky. Sláma či tráva zase představovaly vystýlku, která zabraňovala nebo alespoň omezovala samovolný pohyb nebožtíkova těla během transportu rakve (srov. Hochmanová-Vávrová 1962, 230). Na vnitřních stranách vnějších částí kování E1 a F1 se

opět objevily zbytky dřev, naopak na vnějších se jako součást jejich povrchu projeví spíše drobné kamínky, pocházející ze šterkového zásyvu, jenž vyplňoval prostor kolem schránky. Dodejme, že obě kování E a F byla umístěna nad sebou v rozmezí 85–115 cm délky severozápadní bočnice (měřeno od západního konce), přičemž níže se nacházející kování F bylo nalezeno asi 1 cm nade dnem, kování E umístili asi o cca 3 cm výše (obr. 32: nahoře). Co se týká struktury zásyvu, byl kompaktní, jednovrstevný, v horních partiích poněkud více jílovitopísčité než šterkopisčité, barevně mírně odlišný. V dolních partiích, těsně nad tvrdým šterkovým dnem, byla rozpoznána víceméně jednolitá, místy až 3 cm mocná vrstva hnědo-černé hlíny se zbytky zetlelého dřeva, tedy trouch. Téměř jistě představuje pozůstatek dřevěného víka, které se pod tíhou zeminy nakonec propadlo do nitra schránky. Toho důkazem je skutečnost, že tato vrstva překrývala kosterní ostatky a také další hrobové nálezy (obr. 30: C). Vrstva podobného složení zároveň vyplňovala obě mělké sníženiny obdélníkového tvaru, které se objevily až během preparace dna hrobové jámy v místech pod lebkou a pod předpokládanými konci dolních končetin (obr. 30: E). To naznačuje, že v těchto místech nejde o pozůstatek víka, nýbrž dřevěného dna hrobové schránky (obr. 30: D).

Obr. 31. Hrob H 20/2018. 1, 2 – Obrisy rakve; 3 – část jihovýchodní bočnice rakve s kováními B, C a D; 4 – část severozápadní bočnice s kováními E a F (pohled z vnitřní strany). Foto J. Langr, grafická úprava O. Žaluda.

Fig. 31. Grave H 20/2018. 1, 2 – Coffin outlines; 3 – a part of the SE side of the coffin with fittings B, C and D; 4 – a part of the NW side of the coffin with fittings E and F (inside view). Photo by J. Langr, layout by O. Žaluda.

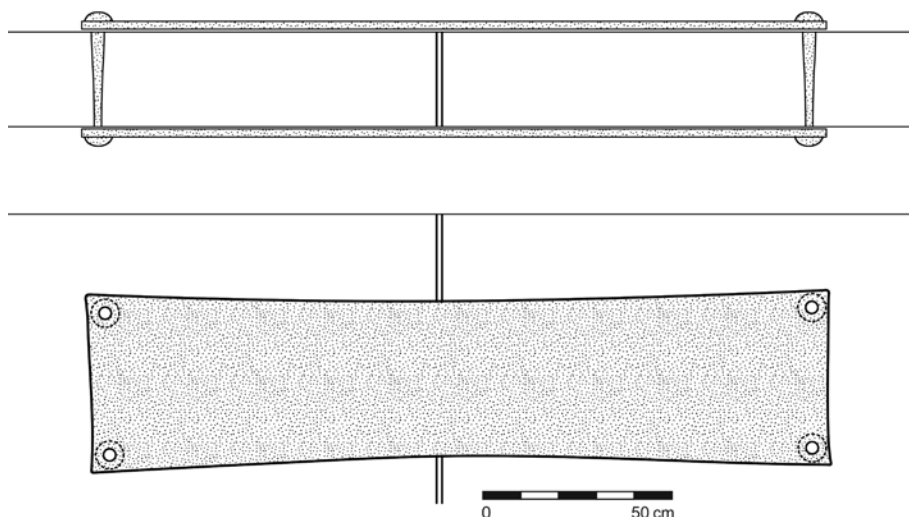
Obr. 32. Hrob H 20/2018 – rekonstrukce bočnic rakve s umístěním kování. Nahoře – severozápadní bočnice; dole – jihovýchodní bočnice. Kresba L. Galuška.

Fig. 32. Grave H 20/2018 – reconstruction of the coffin sides with the placement of fittings. Top – NW side; bottom – SE side. Drawing by L. Galuška.

Pro celkovou interpretaci nálezové situace hrobu H 20/2018 jsou významná některá zásadní zjištění. Prvním je, že pásová kování byla objevena na místě svého původního umístění, tedy na kompaktní ploše dlouhých bočnic dřevěné schránky. V daných místech tyto bočnice zůstaly více méně na svém místě, jen se naklonily k SZ a mírně prohuly (srov. Mazuch et al. 2017, 31, 61–64, obr. 219, 220; zde foto z odkryvu hrobů 211 a 162 v Oberflachtu). Naopak v okrajových částech, jak už víme, asi vlivem tlaku záspy, došlo v délce cca 50 cm k narušení jejich dolních částí a následnému posunu desek o cca 10 cm jakoby do nitra schránky. Vyplývá to z vertikální stratigrafie pruhů tmavého trouchu zjištěné v daných místech na dně hrobu a těsně nad ním v hloubce 180–190 cm. Naopak kratší bočnice schránky zůstaly poměrně dlouho v původní svislé poloze, tedy nezborceny; jen od konců jihozápadní bočnice se uvolnily/odlomily a posunuly oba konce dlouhých bočnic. Teprve později, možná ve stejné době, v níž došlo k prolomení víka do nitra schránky, se zborčila kratší severovýchodní bočnice. Soudíme tak alespoň na základě již zmíněné skoby nalezené v místě konců dolních končetin nebožtíka, kde ležela také silná vrstva tmavě hnědého trouchu, která zde pokrývala celé dno včetně nálezů. Ta mohla pocházet nejen z víka, ale také ze zmíněné krátké bočnice.

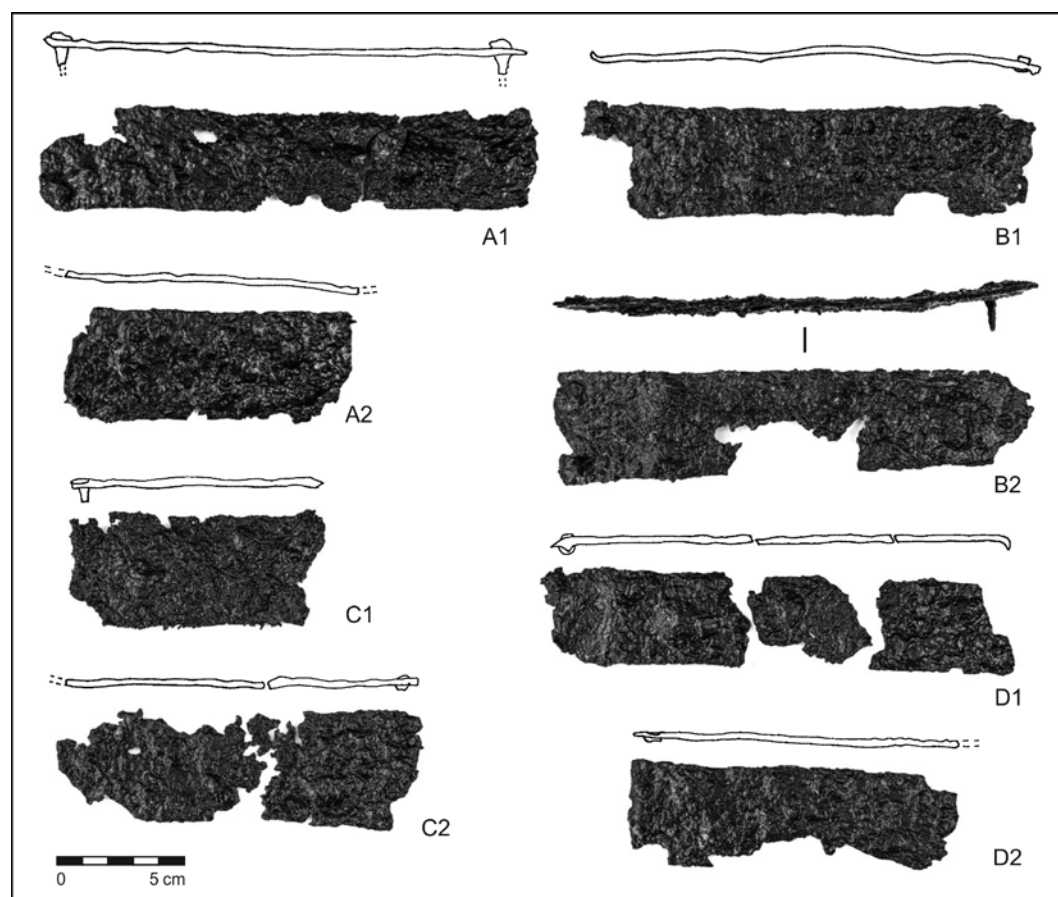
Na základě výše popsaných nálezových okolností můžeme celkem přesně stanovit celkové rozměry schránky, o níž už lze s jistotou hovořit jako o rakvi. Byla dlouhá 200 cm a u dna i u víka široká 55–60 cm, což jsou např. nejběžnější

rozměry raně středověkých rakví na území dnešního Slovenska (Hanuliak 2004a, 95). Doložená výška rakve činila 35–40 cm, avšak vzhledem k celkovému stlačení a zešíkmení nalezených bočnic v důsledku váhy zeminy lze reálně uvažovat o hodnotě větší, tedy asi o 45, možná až 50 cm. Prostor rakve tak mohl obsáhnout cca 0,6 m³, zatímco kubatura hrobové jámy, do níž byla uložena, se pohybovala mezi 3,9 m³ (měřeno od úrovně podloží) a 4,8 m³ (měřeno od současného povrchu), tedy někde kolem 4,4 m³. Jen pro srovnání, metrické údaje rakví dospělých jedinců z vybraných raně středověkých vesnických pohřebišť jižní Moravy (tzn. nezkreslené rozměry dětských rakví), jsou tyto: délka – průměr 196,4 cm, medián 196,5 cm; šířka – průměr 48,7 cm, medián 47 cm, výška – 21,6 cm, medián 20 cm (Mazuch et al. 2017, 290–291). Podle kolegů z mikulčického pracoviště Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., je zřejmé, že zmíněné „průměrné rozměry lze brát (...) jako statisticky pevný základ pro rozměrový model, kterým je možné charakterizovat běžné rakve dospělých jedinců velkomoravského období“ (Mazuch et al. 2017, 291). Snad to platí, byť výška rakve kolem 20 cm se pro uložení těla dospělého nebožtíka nezdá být dostatečná. Staroměstská rakev z hrobu H 20/2018 o rozměrech cca 200 × 55–60 × 45–50 cm byla evidentně celkově rozměrnější, a tím i prostornější. Tělo nebožtíka do ní nemuselo být natěsnáno, a nalezené kosterní ostatky tak nemusely nutně vykazovat „stísněný“ vzhled, nežádka uváděný jako argument pro existenci jinak nedoložených dřevěných schrán. Více se tak podobá

Obr. 33. Hrob H 20/2018 – detail kování rakve – detail: spojení dvou desek rakve pomocí kování A–D. Nahoře – pohled shora; dole – boční pohled. Kresba L. Galuška.

Fig. 33. Grave H 20/2018 – coffin fittings in detail: connection of two coffin plates using fittings A–D. Top – top view; bottom – side view. Drawing by L. Galuška.

Obr. 34. Kování A, B, C a D rakve z hrobu H 20/2018. Foto a kresba O. Žaluda.

Fig. 34. Coffin fittings A, B, C, D from grave H 20/2018. Photo and drawing by O. Žaluda.

rakvím s železnými úhlovými kováními z významných hrobů kostelních nekropolí velkomoravských center, např. z Uherského Hradiště – Sadů (Galuška 1996, 82–86; Galuška et al. 2018), ze Starého Města (Hrubý 1955b), z Mikulčic-Valů od III. kostela (Klanica et al. 2019), stejně jako z některých dalších raně středověkých pohřebišť, např. z polské lokality Bodzia, výrazně poznamenané jak vikingským, tak i velkomoravským a pozděně karolínským elementem (Sawicki 2016, 395–396).

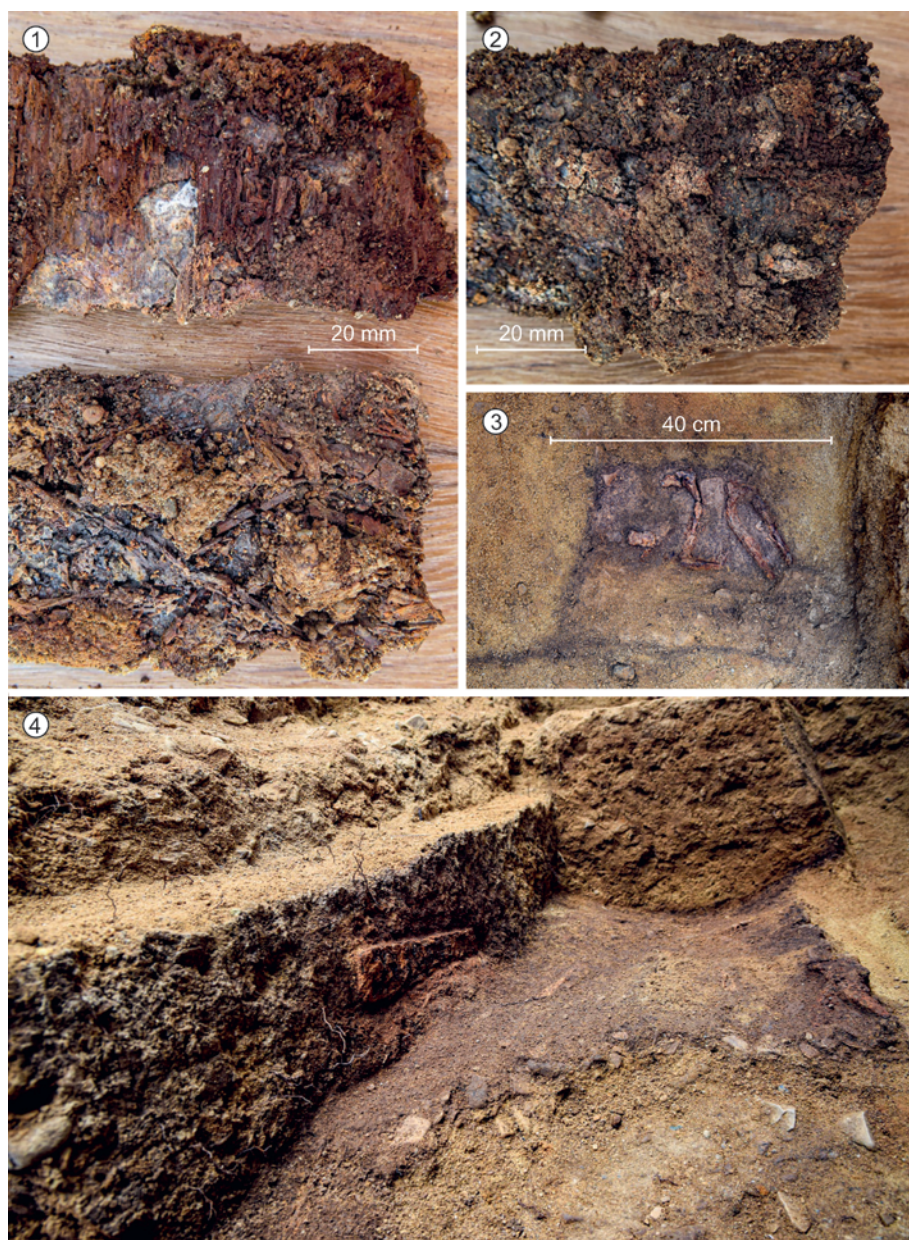
Druhým významným poznatkem je, že pásová kování v H 20/2018 byla rovná, dvojdílná, a na bočnicích rakve rozmístěna sice po dvojicích, ale nepravidelně. To je v protikladu s početně častějšími a jednodílnými úhlovými kováními, protože ta, ponejvíce v pravidelných odstupech, spojují jen z vnější strany dna deskových rakví s bočnicemi, nebo bočnice s víky. Pouze vzácně a jen u tvarově nejhonosnějších mobilních pohřebních beden vážou všechny zmíněné části v jeden celek (Galuška 1996, 82–86; 2005; Poláček 2005; Sawicki 2016). Pro použití rovných, resp. přímých pásových dvojdílných kování ze staroměstského hrobu H 20/2018 se nabízejí dvě vysvětlení: buďto na podélné ose bočnic spojovala asi 3 cm silné kratší desky v jeden 200 cm dlouhý celek, nebo celistvé desky v namáhaných či jinak labilních místech jen zpevňovala, stabilizovala je. Na první možnost poukazuje již výše zmíněná rozdílnost struktur dvou štípaných desek zachycená na vnitřní straně jednoho a téhož kování. Dobře patrné je to např. na dlouhé části F2, ale i na kratších kováních A a B. V případě této možnosti by obě dlouhé bočnice rakve byly sestaveny z desek kratších než 200 cm, které by propojovala ona dvojdílná kování. U jihovýchodní bočnice by kování A a B spojovala horní desky dlouhé 150 a 50 cm, zatímco kování C a D by vážala dolní desky o délce 120 a 80 cm (obr. 32: dole). Protilehlou severozápadní bočnici by pak tvořily vždy dvě desky o přibližně stejné délce cca 100 cm spojené dlouhými kováními

E a F (obr. 32: nahoře). Princip aplikace spojovacího kování na bočnici by v daných případech byl následující: na konce dvou desek přiléhající těsně k sobě byla nejprve skrze otvory pomocí čtyř hřebů přibita vnější část kování, tedy např. A1. Pak na hroty čtyř hřebů vyčnívající z probitých desek došlo skrze otvory v rozích k nasazení vnitřní části kování, tzn. A2. Nakonec byly na venkovní straně vnitřní části A2 konce hrotů vyčnívající z otvorů zahnuty, v důsledku čehož vznikla pevná oboustranná vazná konstrukce velmi dobře spojující konce obou desek. Pokud popsaný postup a vazná role dvojdílných pásových kování na rakvi odpovídají skutečnosti, lze je považovat za jedinečné, neboť na velkomoravských pohřebišťích nebyly v dané podobě zatím zaznamenány. Proč byl ovšem zvolen takovýto atypický postup, to netušíme. Snad výrobce z nějakých příčin neměl k dispozici kvalitnější dřevěný materiál a pohřební akt musel proběhnout co nejdříve, snad tomu tak bylo z jiných nám neznámých důvodů. Nikoliv nerealná je však i druhá možnost, tedy že výrobce rakve dopředu „pro jistotu“ aplikoval zdvojená kování na „slabá místa“ 200 cm dlouhých prken či fošen, aby je zpevnil. A jak se zdá, ona „slabá místa“ zřejmě skutečně existovala, neboť jinak by asi nedošlo k relativně brzkému posunu či až prolomení dolních partií obou dlouhých bočnic schrány v první čtvrtině jejich délky. Hypoteticky nelze vyloučit ani možnost, že pro pohřeb H 20/2018 se speciální schrána nevyrobila, ale že pozůstalí pro ten účel použili nějakou jinou, už existující bednu, kterou „pouze“ zpevnili předmětnými kováními. Ať už je pravdě bližší první, nebo druhá možnost, využití nemalého počtu jistě ne levných železných kování na pojednáváné rakvi představuje nadstandardní prvek, který bývá většinou kladen do souvislosti s pohřby výše až vysoce společensky postavených jedinců. Tím byl asi i zemřelý z hrobu H 20/2018. Umístění hrobů s kováními rakvemi v interiérech kostelů, nebo alespoň na kostelních pohřebišťích, nás

dříve vedlo k závěru, že taková rakev představuje nejen doklad společenské výjimečnosti v ní uloženého nebožtíka, ale je také znakem pokročilého křesťanství (Galuška 1996, 86). Ukazuje se, že v druhém případě tomu tak nemuselo být. Kromě některých moravských nálezů, např. z Prušánek, by to mohla dokládat také situace na již vzpomenutém „nekostelním“ pohřebišti v polské Bodzii, kde v kovaných rakvích v době před přijetím křesťanství a v období vzniku Piastovského regna byli pohřbeni především zámožní kupci a obchodníci udržující úzké vztahy s okolním světem, zejména pak s Vikingy, a to nejspíše ještě „pohané“ (Kara 2016; Müller-Wille 2016, 459–480). Jejich rakve byly rozměrné, tvarově i rozmístěním pásových úhlových kování téměř shodné s některými rakvemi z Uherského Hradiště – Sadů a z Mikulčic (Sawicki 2016, ryc. 4.2.2, 4.2.7, 4.2.12, 4.2.21). Možná právě větší rozměry a přítomnost pásových kování jsou ty elementy, které rakve společenských elit a movitých Moravanů odlišují od menších, „stísněných“, nekovaných schrán prostých lidí, kterých ovšem v hrobech raně středověkých pohřebišť – a to včetně tzv. vesnických – mohlo být zastoupeno podstatně více, než se dosud předpokládalo (zejména Mazuch et al. 2017, 286–289, 299–300; srov. Klanica 2005, 40, 45).

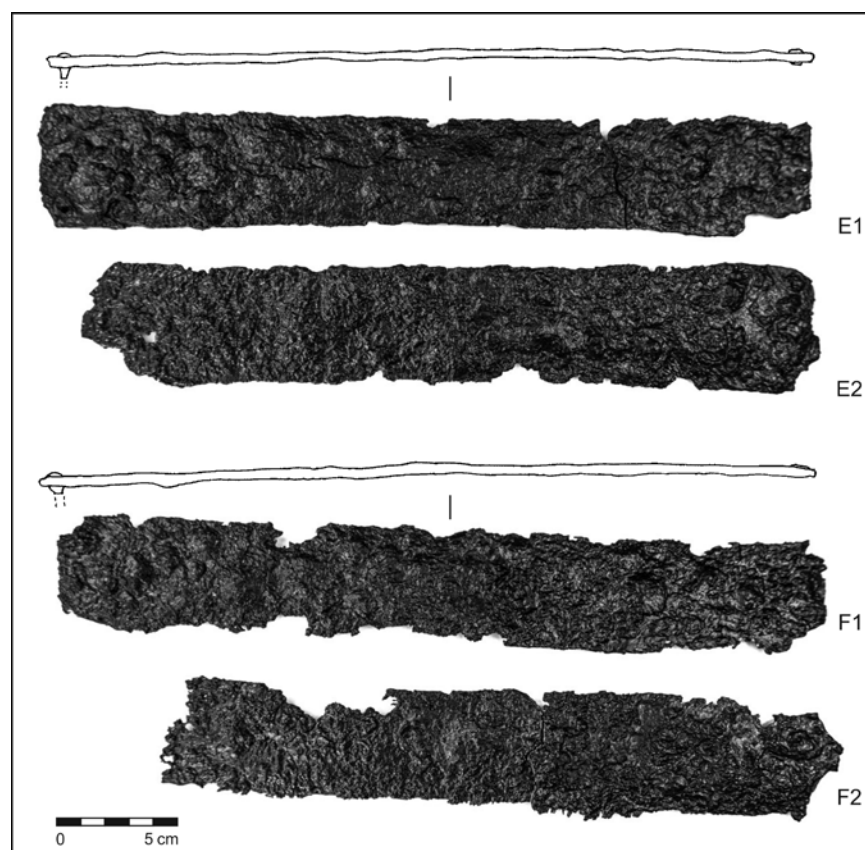
5.3 Orientace hrobových jam a kosterních ostatků

Je známou skutečností, že na raně středověkých pohřebišťích jasně dominovaly hroby ležící v převažujícím směru Z–V (s mírnými odchylkami k S či J), v nichž spočívali nebožtíci orientovaní lebkou k západu a dolními končetinami k východu. Z tohoto pohledu působí rozmístění hrobů na ploše zkoumané v roce 2018 na první pohled až chaoticky neuspořádaně (obr. 2). Co se týká kosterních ostatků, tak z 26 jich 20 leželo v jámách ve víceméně standardní orientaci odpovídající tehdejšímu pohřebnímu ritu. Zbývajících šest pak bylo v orientaci odchýlné. U některých, zejména pak H 18/2018, případně H 6/2018 a H 16/2018, však šlo o odchylky tak značné, že lze hovořit o orientaci až SSZ–JJV. Další tři pak lze považovat za opačně orientované: jasné je to u hrobu H 4/2018, v němž spočívala kostra muže v atypické poloze orientovaná V–Z, ale i u hrobu H 1/2018 s kostrou ležící ve směru JV–SZ, a konečně také dvojhrobu H 2/2018, v němž kostra I byla orientovaná SV–JZ. Z hlediska pohlaví platí, že v severojižním směru byly pohřbeny výhradně ženy (H 6/2018, H 16/2018 a H 18/2018), v opačném, tedy východo–západním směru pak dva muži (H 2/I/2018 a H 4/2018) a jeden neurčitelný jedinec (H 1/2018).

Obr. 35. Hrob H 20/2018. 1 – Části kování rakve se zbytky dřeva a travin; 2 – část kování s otisky látek; 3 – nálezová situace ostruh a stopy po zetlelé rakvi; 4 – pohled do rakve (vlevo bočnice s kováními E a F, dno s vrstvou zetlelého dřeva, v pozadí zásyp rakve v řezu). Foto J. Langr, grafická úprava O. Žaluda.

Fig. 35. Grave H 20/2018. 1 – Parts of the coffin fittings with wood and grass residues; 2 – a part of a fitting with textile prints; 3 – archaeological context of spurs with traces of the rotten coffin; 4 – a view inside the coffin (the side with fittings E and F on the left, a rotten wood layer at the bottom, a section of the coffin backfill in the background). Photo by J. Langr, layout by O. Žaluda.

Obr. 36. Kování E a F rakve z hrobu H 20/2018.
Foto a kresba O. Žaluda.

Fig. 36. Coffin fittings E, F from grave H 20/2018.
Photo and drawing by O. Žaluda.

V minulosti se odchylky v orientacích hrobových jam od JZ-SV po SZ-JV obvykle připisovaly rozdílnému místu východu slunce během ročních období (Niederle 1931, 84; Hrubý 1955b, 75–76). Později bylo přihlíženo spíše k vlivu konfigurace terénu (Hanuliak 1984, 109–119) nebo k orientaci hrobů na výrazné body v okolní krajině (Měřínský, Unger 1990, 367; Galuška 1996, 87). Je zřejmé, že u určité části odchylek v orientacích hrobů mohly do hry vstupovat ještě jiné, archeologickými metodami nepostižitelné faktory.

Nelehké je objasnění opačné orientace, tedy polohy hlavy k východu a nohama k západu. Jsou známy závěry, že tato opačná orientace zesnulého ve velkomoravském období mohla být projevem jeho nadřazeného postavení (Chropovský 1957, 205; Rejholcová 1995, 16), případně tak mohli být pochováni latinští kněží, resp. přívrženci latinské liturgie (Hrubý 1955b, 57), nebo byl zemřelý tímto způsobem nějak diskriminován (Unger 2007, 50). Pozoruhodný je v tomto směru názor, že v raném středověku bylo směrodatné, aby osa těla pochovávaného nevybočila z optimálního rituálního směru, tzn. vedoucího do záhrobí, jenž zahrnuje i opačnou orientaci těla, tedy také tu hlavou směřující k východu (Hanuliak 2004b, 46). Lucia Nezvalová (2016, 270) uvádí, že poměr obou pohlaví je u jedinců pochovaných ve směru V-Z a přílehlých azimutech na pohřebištích zhruba vyrovnaný a rovnoměrné je také zastoupení dětí a dospělých.

Podobně je tomu i v případě poměru pohlaví jedinců pohřbených v severojižní orientaci, nicméně u většiny zemřelých nebylo možné pohlaví určit (Nezvalová 2016, 269). Interpretace takových pohřbů je vesměs nejasná, kladou se však do souvislosti s pohřby lidí jiného původu a tradic (Niederle 1911, 359), nebo se obecně považují za cizorodý prvek (Krumphanzlová 1966, 326). Jinak k danému problému přistupuje astronom R. Rajchl (2006, 426), který míní, že orientace zemřelého ve směru S-J by mohla souviset s důležitým úsekem dne, v němž je Slunce během dne nejvýše nad obzorem. Takto by severojižní poloha nemusela

předznamenávat vyčlenění nebožtíka, ale naopak posílení jeho pozice v posmrtném životě. Zmíněný badatel nicméně připouští také možnost cizího vlivu, jiných tradic a původu, nebo že některé s hroby v daném směru mohly být takto orientovány pouze nahodile. Určitým vodítkem při další interpretaci by snad mohly být ostatní aspekty pohřebního ritu, což platí i pro severojižně orientované hroby z naší zkoumané lokality. Hrob H 6/2018 byl však z větší části zničen, takže hodnotit polohu ostatků není možné. O to zajímavější je však nález části koňské lebky v zachovalém zásypu hrobu. U hrobu H 16/2018 byla nestandardní orientace zesnulého spojena s neobvyklou polohou jejich horních končetin. V případě hrobu H 18/2018 se nabízí souvislost opačné orientace se zdravotním stavem zesulé ženy, a tedy snahou nějak ji rituálně odlišit od ostatních. Nápadné souvislosti nestandardní polohy a minoritní orientace zemřelých si povšimli i jiní badatelé, např. Č. Staňa (2006, 34–36), Š. Unger (2007, 48), J. Mařík (2009, 116, 121) a R. Přichystalová et al. (2019, 70).

Podle závěrů L. Nezvalové (2016, 264) se celková četnost hrobů na pohřebištích 9.–12. století, v nichž byl nebožtík uložen v nestandardní poloze nebo jeho tělo bylo orientováno ke světovým stranám jinak než hlavou k západu a nohama k východu (včetně přípustných odchylek), pohybuje kolem 5 %. Často přitom dochází ke kombinaci více anomálií v jednom hrobě, což je také případ naší zkoumané souboru.

5.4 Poloha zemřelých jedinců

5.4.1 Rituální poloha

Za standardní rituální polohu zemřelého v období raného středověku se považuje taková, kdy je nebožtík do hrobu uložen na zádech, v poloze nznak, s dolními končetinami nataženými a horními spočívajícími podél těla. Mírné pokrčení horních, případně dolních končetin, uložení jedné či obou rukou v oblasti pánve nebo břicha se považuje za přípustné.

5.4.2 Nestandardní polohy

Z nalezených ostatků 26 jedinců byly kostry sedmi z nich natolik porušeny, že původní polohy zemřelých nebylo možné posoudit. Ze zbylých devatenácti hodnotitelných jedinců jich osm v hrobech H 1/2018, H 2/II/2018, H 4/2018, H 7/2018 až H 9/I/2018, H 16/2018 a H 17/2018 leželo v polohách nějakým způsobem nestandardních. Některé nestandardní polohy mohly zřejmě vzniknout náhodně, bez cizího zapříčinění, např. při tlění měkkých tkání a rozvolňováním kloubních spojení, ale také tafonomickými procesy při zaplňování původně dutých prostor pohřebních schrán, či bioturbacemi, případně sekundárními zásahy do pohřbu apod. Uložení dolních končetin je v rámci raně středověkého pohřebního ritu mnohem stabilnější než poloha končetin horních, takže intencionální odchylky se objevují pouze ojediněle (Macháček et al. 2016, 44). Nebyla zjištěna žádná souvislost odchýlné polohy těla s pohlavím či věkem pohřbených jedinců.

5.4.2.1 Poloha na břiše

Poloha zemřelého na břiše byla zjištěna jen v jednom případě, a sice u (patrně ženské) kostry I v dvojhrobu H 9/2018, která bezprostředně spočívala na níže ležící kostře II (mužské) (obr. 11, 37). Vše nasvědčuje tomu, že oba jedinci byli pohřbeni během jednoho společného pohřebního aktu. A to je skutečnost, jež výrazně omezuje aplikovatelnost dosavadních interpretací této polohy, neboť ty se týkají výhradně hrobů s jedním nebožtíkem. K těm na velkomoravských, resp. raně středověkých pohřebištích náležela pouhá cca 2 % pochovaných, přičemž šlo více o ženy než muže, a jen výjimečně s nějakou hrobovou výbavou (Hanuliak 2004a, 107; Štefan 2009, 146, 148; Nezvalová 2016, 265–266). Polohy nebožtíků na břichu jsou v převaze kladeny do souvislosti s tzv. protivampyrickými opatřeními (např. Krumpfanzlová 1961, 545; 1964, 192; Unger 2006, 164; Vondráková, Hanuliak 2006, 374), nebo se považují za znak pokání (Unger 2006, 164; Štefan 2009, 156; Gardela, Kajkowski 2013, 786; Alterauge et al. 2020, 21). Domníváme se, že ani jedno z těchto vysvětlení v případě ženy z hrobu H 9/I/2018 není akceptovatelné, a to zejména vzhledem k tomu, že žena nebyla do hrobu uložena sama, nýbrž společně s mužem.

5.4.2.2 Poloha na boku

Za nestandardní lze považovat také polohu na boku (s různým stupněm skrčení těla), ve velkomoravském období sice častější než na břiše, nicméně ani její podíl nepřesahuje 5 % ze

Obr. 37. Dvojhrob H 9/2018 – detail. Foto J. Langr.

Fig. 37. A double grave H 9/2018 – a detail. Photo by J. Langr.

všech určitelných (Nezvalová 2016, 267). Také v tomto případě byla zaznamenána jasná převaha žen nad muži a spolu s ní ještě zvýšený počet takto uložených dětí (Štefan 2009, 146). Ve své extrémní podobě, s koleny těsně přitáženými k tělu a pažemi výrazně ohnutými v loktech, zveřejně ze svázání do „kozelce“, je tato násilná poloha na boku spojována s tzv. protivampyrickými zásahy (Borkovský 1939, 138; Krumpfanzlová 1961, 545–546; Galuška, Vaškových 2011, 131–133). V rámci zpracovávaného souboru byl v poloze na boku uložen 40–45letý muž z hrobu H 8/2008. Jeho poloha však nebyla striktně skrčená, spíše připomínala pozici ležícího při spánku. Obličejová část mužovy lebky nesla stopy intencionálního perimortálního poškození včetně vyrazení dolních středních řezáků a poškození řady dalších zubů, a zjištěn byl také zánětlivý proces (mastoiditis) v levé spánkové kosti. Souvislost zdravotního stavu tohoto zemřelého s polohou jeho těla v hrobě tak nelze zcela vyloučit, zvláště zemřel-li násilnou smrtí nebo následkem úrazu. Poloha skeletu tak mohla být důsledkem nedbalého uložení jeho těla do hrobu. Dodejme, že intencionální rozbití obličejové části lebky je také považováno za jednu z možných protivampyrických praktik, přičemž se objevilo i ve Starém Městě – „Na Valách“, avšak na protilehlém okraji pohřebiště v poloze „Na Dvorku“ (Galuška 2004, 85; srov. Hanuliak 1997, 175).

5.4.2.3 „Boxerská“ poloha

Další velmi neobvyklá, a tedy nestandardní poloha na zádech s horními končetinami ohnutými v loktech a složenými v oblasti hrudníku a dolními končetinami pokrčenými kolena vzhůru, byla společná mužům z hrobů H 4/2018 (obr. 38) a H 17/2018. Na slovanských pohřebištích lze tento typ polohy považovat za raritní. Analogie byla nalezena pouze na jižním předhradí v Břeclavi-Pohansku, kde se týkala 12letého dítěte v hrobě č. 91 (Přichystalová et al. 2019, 72). Existuje několik možností, jak se zesnulý mohl ocitnout v hrobové jámě v této poloze:

2. Patologie příslušných kloubů, která nedovolovala pohřbit mrtvého ve standardní poloze. Bohužel stav zachovalosti kosterního materiálu nedovolil stav kloubů (zejména kolennou, kyčlí a loktů) těchto jedinců hodnotit. U obou koster však byl konstatován poměrně výrazný rozvoj svalového reliéfu, což se s představou dlouhodobé svalové ochablosti či snížené pohyblivosti vylučuje. Antropologická analýza koster z hrobů H 4/2018 a H 17/2018 u nich navíc odhalila i další společný znak – přítomnost ossiculum lambdae, tedy vsuté kůstky v místě styku lambdového a šípového švu lebky, u níž se předpokládá určitá forma dědičnosti (viz např. Velemínský, Dobisíková 2001; 2005). U slovanských populací se vyskytuje s četností 8–20 % (Fojtová 2007; 2012; Velemínský et al. 2008), takže nejde o znak až tak vzácný, aby na jeho základě bylo možné vyvozovat závěry o blízké příbuznosti obou jedinců. Do určité míry však vodítkem být může, např. pokud by příčinou smrti obou mužů byl nějaký geneticky podmíněný patologický stav postihující klouby nebo svaly.
3. Pohřbení ve stavu posmrtné ztuhlosti. Ta se za normálních okolností rozvíjí cca během tří hodin po smrti a mizí zhruba za tři dny, přičemž při plně vyvinutém rigor mortis jsou svaly tuhé, ústa pevně sevřena, horní končetiny obvykle lehce ohnuty v loktech, prsty na rukou sevřeny v pěst a dolní končetiny nataženy (Štefan, Mach 2005, 13). V našem případě by snad mohlo jít o kataleptickou ztuhlost, která nastává obvykle po poranění mozku kmene, a kdy na rozdíl od běžného stavu tělo okamžitě ztuhne v takové pozici, v jaké se nacházelo v momentě smrti (Tesař 1985, 231; Štefan, Mach 2005, 14). Další možností by snad mohl být tzv. rigor praecox, vznikající téměř okamžitě po smrti u velmi unaveného svalstva, zejména

Obr. 38. Hrob H 4/2018 – situace v terénu. Foto J. Langr.

Fig. 38. Grave H 4/2018 – archaeological context in the excavated area. Photo by J. Langr.

byly-li přítomny křeče (Tesař 1985, 234). Je však poměrně málo pravděpodobné, že by se tyto extrémně vzácné stavy projevíly v pohřebním ritu na jednom pohřebišti opakovaně.

4. Důsledek následné manipulace s tělem při ukládání do hrobu. Znamenalo by to, že k pohřbu došlo buď až po odeznění posmrtné ztuhlosti, tedy ne dříve než tři dny po smrti, nebo naopak bezprostředně po smrti, tzn. před nástupem posmrtné ztuhlosti.
 5. Příliš malá hrobová jáma. Zatímco jáma pro pohřeb H 4/2018 byla dostatečně velká i pro nataženého nebožtíka, zásyp hrobu H 17/2018 do značné míry splýval s výplní výše ležícího hrobu H 8/2018 a okraje jámy byly nezřetelné, takže rozměry se daly přesněji určit pouze v dolní části, kde její délka činila jen 130–140 cm. Nedostatek prostoru jako příčinu neobvyklé polohy můžeme tedy připustit v případě hrobu H 17/2018, nikoliv však u H 4/2018.
 6. Úmrtí následkem teplotního šoku, např. při požáru. U zcela nebo částečně zuhelnatělých těl vzniká tzv. boxerské postavení těla, kdy ztrátou tekutin vlivem žáru dochází ke stažení svalstva a šlach, a tím k ohnutí horních končetin v ramenních a loketních kloubech a dolních končetin v kyčelních a kolenních kloubech (Štefan, Mach 2005, 81; Prokeš 2007, 32). Na kosterních pozůstatcích sice nebyly nalezeny žádné stopy poškození ohněm či vysokou teplotou, ke vzniku výše popsaného efektu však stačí zasažení pouze měkkých tkání.
- Pro definitivní rozhodnutí, která (či které) ze zmíněných možností stála za neobvyklou polohou nebožtíků v hrobech H 4/2018 a H 17/2018, bohužel nemáme dostatek důkazů.

5.4.2.4 Odchyly v poloze končetin

Kromě odchylných poloh celého těla pohřbených jedinců se na ploše zkoumané v roce 2018 objevily ještě další odchyly související s polohami horních a dolních končetin. V hrobě H 7/2018 měl mladý muž horní končetiny ohnuty v loktech tak, že kosti předloktí překrývaly kosti pažní, takže ruce ležely na klíčních kostech. Antropologická analýza na základě poškození kloubní plochy mediálního kondylu levého femuru odhalila, že muž velmi pravděpodobně trpěl revmatoidní artritidou nejspíše juvenilního typu, jejímž pokročilým projevem mohou být i flexní kontraktury některých kloubů, mj. i loketních. Toto onemocnění by tak teoreticky mohlo být příčinou nezvyklé polohy mužových paží. Nelze ovšem vyloučit ani alternativu, že ony polohy vznikly zvláštním separovaným svázáním jeho horních končetin. Kde hledat příčinu takového úkonu, bohužel netušíme.

S podezřením na svázání rukou se sice v archeologickém záznamu občas setkáváme, obvykle však jde o spoutání horních končetin v zápěstí před nebo za tělem, což bývá majoritně interpretováno jako tzv. protivampyrické opatření (Špaček 1971, 195; Čulíková 2011), případně se taková poloha horních končetin objevuje u koster považovaných za pozůstatky popravených delikventů – tuto interpretaci uvádí např. Unger (2006, 162) či Mašková (2005; 2010), která zároveň polemizuje s výsledky J. Špačka (1971). V případě hrobu H 7/2018 je však taková interpretace velmi nepravděpodobná.

U ženy středního věku z hrobu H 16/2018 byla zase levá ruka zasunuta pod tělo v bederní oblasti, kdežto pravá směřovala na hrudník. To naznačuje, že tato žena, spočívající navíc v atypické, téměř severojižní orientaci, mohla být zavinuta v látkovém obalu, čímž by její tělo bylo nějaký čas v hrobě fixováno (Hanuliak 2004a, 96–98; Prokeš 2007, 24). Jsou ovšem známy názory, které balení těl zemřelých do látek odmítají, či alespoň zpochybňují (Mazuch et al. 2017, 71–72). Jsou založeny na tom, že poloha, v jaké spočívala nebožka v hrobě H 16/2018, ale také některé další často „stísňené“ skelety, mohly vzniknout v úzkých rakvích či dřevěných schránkách.

V případě hrobů H 1/2018 a H 2/II/2018 bylo společným anomálním spojovníkem v nich pohřbených jedinců to, že jejich pokrčené dolní končetiny spočívaly směrem doprava tak výrazně, až v kolenních kloubech svíraly téměř pravý úhel. Příčinou takové polohy u jedince z hrobu H 1/2018 přitom zcela určitě nebyla velikost hrobové jámy, která byla dost dlouhá i pro nataženého nebožtíka. Problém je, že kosti zemřelého se dochovaly pouze ve fragmentech, takže nelze posoudit vliv případných patologií na jejich polohu. Kotníky se však – narozdíl od kolenu – nacházely ve vzájemně těsné blízkosti. Nelze proto vyloučit, že byly původně svázány. Stojí také za úvahu, zda nebožtík nemohl být do hrobu uložen s pokrčenými koleny směřujícími vzhůru, jak tomu bylo jako u výše zmíněných hrobů H 4/2018 a H 17/2018, a poté zasypan zeminou, přičemž by došlo k jejich vybočení ke straně (Prokeš 2007, 26). V případě H 2/II/2018 lze sledovat poněkud jinou situaci. Muž byl nejvýše položeným jedincem v trojhrobu, navíc opačně orientovaným. Poloha jeho pokrčených dolních končetin působí spíše náhodně, jako by byl pohřben ve spěchu, a tedy nedbale.

5.4.3 Vliv zdravotního stavu zesnulého na pohřební ritu

V souvislosti s polohou kosterních ostatků je často diskutovanou otázkou, zda se mohl zdravotní stav jedince odrazit v pohřebním ritu. Na naší staroměstské lokalitě bylo nalezeno několik případů, u nichž by snad bylo možné o této eventualitě uvažovat – jednalo se o jedince z hrobů H 4/2018, H 6/2018, H 7/2018, H 8/2018, H 17/2018 a H 18/2018. Jedince (pravděpodobně ženy) z hrobů H 6/2018 a H 18/2018 spojovala ještě nestandardní orientace těla vůči světovým stranám (SSZ–JJV), v ostatních případech šlo o odchyly v poloze těla nebo jeho částí. Jedinci H 8/2018 a H 17/2018 leželi ve vzájemně částečné superpozici, poloha obou těl je atypická. Primární příčinou odchylek v pohřebním ritu mohla být fyzická podstata tělesného postižení, kdy zemřelého prostě nebylo možné umístit do hrobu ve standardní poloze, neobvyklá orientace nebo poloha těla však mohla být také odrazem sociálního statusu zesnulého, resp. vlivu choroby a jejich projevů na společenské zařazení jedince, které se následně odrazilo v nakládání s jeho tělem po smrti.

Limitujícím faktorem pro tento druh výzkumu je všeobecně špatná zachovalost zkoumaných kosterních pozůstatků – zejména posouzení stavu páteře a velkých kloubů, jejichž patologické změny mohou mít vliv na pohyblivost daného jedince, a tím případně i na polohu jeho těla v hrobě, bylo možné jen v minimu

případů. Odchytky v poloze rukou a nohou se někdy vysvětlují i jako důsledek posmrtné ztuhlosti nebo dekompozičních procesů, existují však i případy, kdy abnormální poloha těla nebo jeho částí může být interpretována jako důsledek patologických změn pohybového aparátu (Ungerma 2007, 59; Prokeš 2007). Takové nálezy známe jak přímo z pohřebiště „Na Valách“ (Hrubý 1955b, 469), tak i z jiných raně středověkých lokalit, např. z Rajhradic (Hanáková et al. 1986, 69, 73) či Malých Kosih (Vondráková, Hanuliak 2006, 369, 375). Nepochybně zajímavou kazuistiku, kdy se ve způsobu pohřbu odrazil vliv onemocnění na sociální status postiženého jedince, popisuje A. Pankowská (2015).

Naopak mnohem častější jsou případy standardních pohřbů jedinců s významnými defekty, které jistě vyžadovaly dlouhodobou péči. Signifikantní je např. případ 9–10letého dítěte se syncipitální meningoencefalokélou z pohřebiště v Rajhradicích, který popsali Vyhnánek et al. (1972), na pohřebišti u I. kostela na Pohansku u Břeclavi byl nalezen dospělý muž s atrofií pravé horní končetiny (Konášová et al. 2011) či dospělá žena s pes equinovarus (Kalová 2012, 182); pozůstatky jedinců postižených závažnými chorobami jsou známy i z Mikulčic (Stloukal, Vyhnánek 1976), Dolních Věstonic – Na Pískách (Vargová, Horácková 2012) atd.

Jednoznačně nejčastější patologií, kterou jsme na studovaném kosterním souboru mohli pozorovat, byl zubní kaz a jeho následné komplikace (pulpitis, periapikální léze, tvorba fistul). Onemocnění žvýkacího aparátu patří k velmi bolestivým onemocněním, jež mohla způsobit změny v chování daného jedince, které se snad následně mohly projevit v zacházení s jeho mrtvým tělem (Vondráková, Hanuliak 2006, 370). Dlouhodobý zánětlivý proces mohl ovlivnit i jiné orgánové soustavy, což se ale nutně nemuselo projevit na struktuře a vzhledu kostí.

Kazivost chrupu může souviset i se sociálním zařazením jedince. Příslušníci různých socioekonomických skupin obvykle konzumují odlišnou stravu, což se následně projevuje ve stavu chrupu. V evropském středověku obecně platí, že frekvence výskytu zubního kazu je vyšší u nižších sociálních skupin s obtížnějším přístupem ke stravě bohaté na proteiny. V jejich stravě je proto obsaženo větší množství sacharidů, které se podílejí na vzniku zubního kazu (Frayer 1984; Larsen 1997, 76). Výjimkou nejsou ani velkomoravské populace (viz např. Hanáková, Stloukal 1985; Stránská et al. 2008, 130; Jarošová 2012, 90), souvislost zde může být i s přístupem k zubní hygieně. Z toho vyplývá, že většina jedinců hodnocených v rámci této studie zjevně nepatřila k místní elitě.

Výsledky antropologických analýz naznačují, že naprostá většina raně středověkých koster v neobvyklých polohách nevykazuje žádné fyzické zvláštnosti (Aspöck 2008, 28; Štefan 2009, 147; Nezvalová 2016, 272). Je však třeba vzít v úvahu, že většina onemocnění nezanechává na kostře stopy, rovněž dekompoziční procesy mohou v případě patologických kostí probíhat jinak. Počet jedinců postižených nějakou chorobou tedy byl ve skutečnosti pravděpodobně vyšší. Na zkoumaném okrsku velkomoravského pohřebiště v lokalitě „Na Valách“ ve Starém Městě nelze paleopatologické pozadí neobvyklé polohy zemřelého v hrobě v několika případech vyloučit, nicméně sjednocující prvek pohřebního ritu, který by tyto případy spojoval, bohužel chybí (faktorů ovlivňujících výsledný archeologický záznam je však velké množství a mnohé z nich nedokážeme zpětně vysledovat).

5.5 Vícenásobné pohřby, hroby v superpozici a neúplné skelety

Pod pojmem vícenásobné pohřby chápeme: a) jasně identifikovatelné dvoj- či trojhroby, kdy do jedné a téže jámy byli během společného pohřebního aktu uloženi dva či tři jedinci;

b) pohřby aditivní, kdy do stejné jámy byli s jistým časovým odstupem, tzn. během dvou/tří separovaných pohřebních aktů, uloženi opět dva, případně tři jedinci, většinou spočívající v superpozici nad sebou. V obou případech tak máme co do činění se záměrným uložením více jedinců do jedné hrobové jámy. K vícenásobným pohřbům naopak nepočítáme hroby vzájemně se porušující (většinou náhodně) ani hroby, jejichž jámy se jen dotýkají, případně překrývají pouze částečně, a to opět spíše náhodně, nikoliv cíleně (hlavní příčinou je zde časový odstup; srov. Ungerma 2012, 14).

5.5.1 Dvojhrob a trojhrob

Jasným příkladem vícenásobného pohřbu se dvěma, resp. třemi jedinci je ve zkoumaném souboru trojhrob H 2/2018 (obr. 4, 39). Kupodivu nejde o jediný trojhrob popsáný na pohřebišti ve Starém Městě – „Na Valách“, až překvapivě podobný obraz poskytla situace v hrobech 46–48/1948, kde pod rozkleslým nohama kostry 8–9letého chlapce v orientaci Z–V ležela rozpadlá lebka malého dítěte, nad ním pak kostra dospělého muže spočívající v orientaci opačné (Hrubý 1955b, 70, 416). Nabízí se možnost spojit tyto situace například s nějakou rodinnou tragédií (což by snad mohla osvětlit plánovaná analýza DNA), či aktem násilí.

Dalším případem vícenásobného pohřbu je dvojhrob H 9/2019. Nepochybně velmi zvláštní situace ženy spočívající v poloze na břicho přímo na stejných tělesných partiích muže navozuje představu, že mezi nimi existoval nějaký, nejspíše asi partnerský, či snad příbuzenský vztah (srov. Unger 2006, 168). Nevylučuje se však ani jejich možná společenská spřízněnost s tím, že ve společných hrobech mužů a žen mohla být někdy žena „přidána“ do staršího mužského hrobu dodatečně, s jistým odstupem (Macháček et al. 2016, 50). To se však téměř jistě netýká dvojhrobu H 9/2018, neboť bychom kromě jiného asi jen stěží dovedli vysvětlit, proč by dodatečně pohřbenou ženu uložili do jámy v nestandardní, často negativně chápané poloze na břicho, a nikoliv v rituální poloze na zádech, v níž spočíval pod ní se nacházející muž.

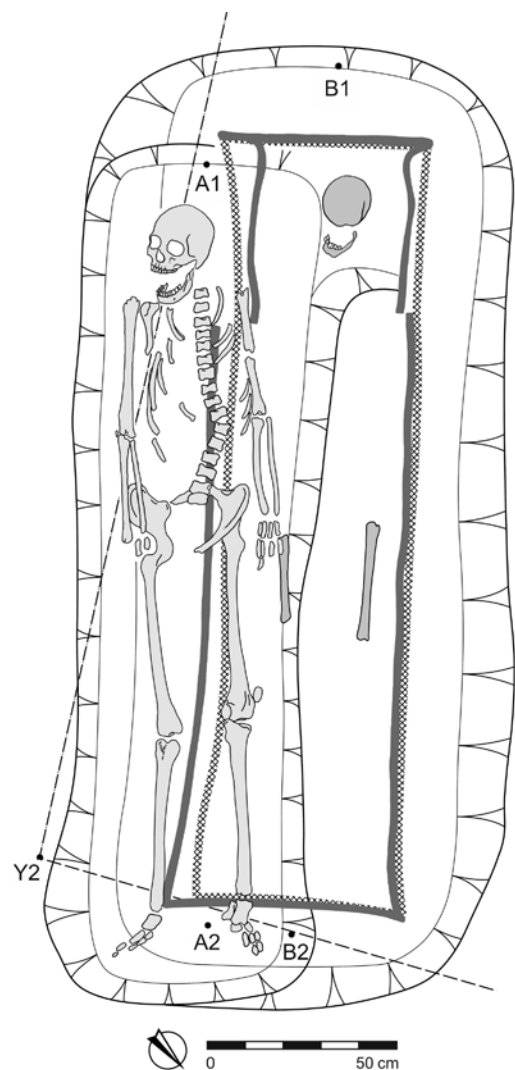
Obr. 39. Trojhrob H 2/2018 – situace v terénu. Foto J. Langr.

Fig. 39. A triple grave H 2/2018 – archaeological context in the excavated area. Photo by J. Langr.

5.5.2 Vícenásobné pohřby realizované s časovým odstupem

Další vícenásobný pohřeb v našem pojetí souvisí s dvojicí hrobů H 10/2012 a H 20/2018 (obr. 40). Ze skeletu mladého muže z níže položeného H 20/2018 pohřbeného původně v dřevěné rakvi se vlivem působení dřevokazných hub dochovaly jen

neúplné stehenní kosti, části lebky a sklovina několika zubů. V superpozici nad ním byl nalezen hrob H 10/2018, jenž obsahoval kostru starého, 60–80letého muže velmi robustní tělesné konstituce a ve své době i vysoce nadprůměrné tělesné výšky kolem 185 cm. Vysoká postava tohoto jedince naznačuje, že mohlo rovněž jít o příslušníka vyšších společenských vrstev, neboť socioekonomický status ovlivňuje mimo jiné také kvalitu stravy, nemocnost či pracovní zátěž působící v průběhu růstového období (Larsen 1997; Steckel 2008). Zatímco některé výzkumy naznačují pozitivní korelaci tělesné výšky starých Moravanů se sociálním zařazením (např. Stloukal, Vyhnanek 1976 Drozdová 2005; Macháček et al. 2016), jiné ji naopak spíše vyvracejí (Dobisíková et al. 2008); každopádně je však nutné vzít také tuto možnou souvislost v úvahu. Orientace i poloha obou koster byla zcela normální. Má se za to, že v takových případech mohl mezi oběma muži být vztah předek – potomek, případně předchůdce – následovník (srov. Ungerman 2012, 14). V našem případě je ovšem v nesouladu s tím věk obou pohřbených: potomek/následovník z výše položeného H 10/2018 se totiž dožil vysokého věku nad 60 let, což vylučuje, že by se jeho pohřeb mohl propadat do ještě ne zcela slehlého zásypu hrobu H 20/2018

Obr. 40. Superprojekce hrobů H 10/2018 a H 20/2018. Y2 – Hrany sondy. Kresba L. Galuška, grafická úprava T. Janků.

Fig. 40. Superposition of graves H 10/2018 and H 20/2018. Y2 – Trench edges. Drawing by L. Galuška, graphic design by T. Janků.

jeho výrazně mladšího předka/předchůdce. Vyloučit však nelze variantu opačnou, kdy by ve stratigraficky starším hrobě H 20/2018 spočinul potomek/následník zesnulý v mladém věku, a teprve později došlo k pohřbu jeho předka z hrobu H 10/2018. Vztah mezi oběma muži však mohl být i jiný. Nicméně dodejme, že výrazně rozměrnější jáma vznikla pro hrob H 20/2018, a že teprve do ní byl zahřouben mladší hrob H 10/2018.

Zřejmě podobně tomu bylo v případě dalších dvou hrobů H 1/2018 a H 14/2018. Do značně rozměrnější jámy H 14/2018, v níž byla zřejmě pohřbena žena (soudě podle nálezu zbytků bronzové náušnice) ve věku pod 20 let v orientaci SZ–JV, byl uložen mělčí hrob H 1/2018, a to v opačné orientaci od tehdy běžného ritu, tedy JV–SZ. Pohlaví zemřelého se nedalo spolehlivě určit, šlo však o dospělého jedince ve věku 30–35 let. Vzhledem k polohám kostí končetin nebožtíka v H 1/2018 svažujících se do ne ještě zcela slehlého zásypu staršího H 14/2018 je pravděpodobné, že realizátoři pohřebního aktu H 1/2018 nejspíše ještě věděli, kam „svého“ mrtvého pohřbívají. Otázkou ovšem je, proč ho uložili v opačné orientaci, a ještě k tomu v nepřilíš rituální poloze, a zda nějaká vazba k mladší ženě z hrobu H 14/2018 vůbec existovala.

Pozoruhodnou dvojici tvoří hroby H 8/2018 a H 17/2018 (obr. 10). Superpozice je zde pouze částečná. Oba nebožtíci leží v obvyklé orientaci Z–V, poloha jejich těl je však zcela nestandardní. Pozornost vzbuzuje i zdravotní stav obou zemřelých. U muže H 8/2018 lze vzhledem k četným poraněním zejm. obličejového skeletu uvažovat o násilné smrti. U 40–60letého muže z hrobu H 17/2018 zaujme velmi špatný stav jeho chrupu, rozšíření infekce do dalších struktur hlavy a krku teoreticky mohlo být i příčinou jeho smrti (viz např. Alt et al. 1998). Zásypy obou jam do značné míry splývaly, takže nelze vyloučit, že oba mrtví byli takto společně uloženi intencionálně (srov. např. Lüdemann 1994, 439). Tuto domněnku by mohl podporovat fakt, že se zjevně jednalo o jedince s určitými zdravotními problémy, které se mohly projevit na jejich chování (a následně i na jejich postavení v rámci společnosti). Možné je také to, že smrt těchto jedinců, mužů, doprovázely okolnosti pro tehdejší společnost natolik nestandardní, jež mohly vyústit až v neobvyklé nakládání s jejich těly i po smrti.

5.5.3 Hrobové superpozice

Další hrobové superpozice už s vícenásobnými pohřby téměř jistě nesouvisí. Vznikly patrně náhodně, s větším časovým odstupem mezi jednotlivými pohřebními akty, zásypy starších hrobů se v době realizace nových na povrchu už nejspíš neprojevovaly. Hroby proto nejsou orientovány shodně, překrytí, resp. méně či více výrazné narušení jam a koster je většinou jen částečné. Význam těchto nálezových situací proto spočívá především v oblasti chronologie. V prvním případě se to týká hrobů H 6/2018, H 9/2018 a H 21/2018, v druhém pak H 22/2018 a H 24/2018. Situace prvního uskupení není zcela jasná, zdá se však, že nejdříve byl realizován neporušený hrob H 21/2018, který byl v oblasti nohou překryt dnem jámy téměř zcela zničeného hrobu H 6/2018, jenž obsahoval pouze rozdrčenou lebku a části paže patřící asi ženě. Za pozornost ještě stojí, že spolu s ní byly zřejmě záměrně do hrobu přiloženy části koňské lebky. Jak došlo k fatálnímu narušení až zničení tohoto hrobu, není zcela jasné. Nezdá se však, že by se tak stalo při realizaci jižně se nacházejícího, výrazně hlubšího dvojhrobu H 9/2018, neboť v jeho zásypu se nenašly žádné roztroušené lidské kosti (případně pietní skládka kostí), které by tuto eventualitu naznačovaly. S jistotou tak můžeme mluvit jen o prostorově-chronologickém vztahu hrobů H 6/2018 a H 21/2018. Totéž se týká i hrobů H 22/2018 a H 24/2018, jejichž překrývající se jámy byly sice orientovány v obvyklých směrech, nicméně s odchylkou 50° (obr. 23). Nelze pochybovat, že o něco

mělčí, ovšem starší hrob H 22/2018 byl z větší části zničen výkopem jámy hrobu H 24/2018. Zjevně tak nešlo o nový pohřeb do starší hrobové jámy, ale jen o náhodnou superpozici dvou dětských hrobů (srov. Unger 2012, 14).

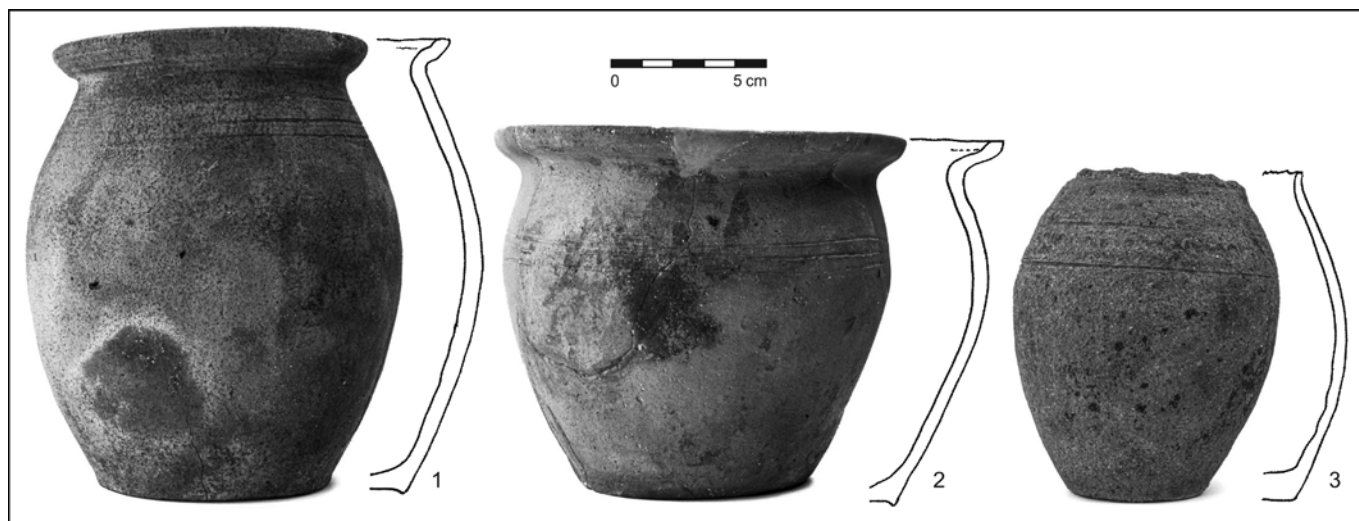
5.5.4 Neúplné a chybějící skelety

Další zajímavou skupinu staroměstských hrobů objevených v roce 2018 představují ty, v nichž se našly neúplné či chybějící skelety. V první řadě se to týká prázdného hrobu H 11/2018, v jehož zásypu ležely těsně vedle sebe dva bronzové gombíky a sklovina korunky dočasné stoličky se zelenou patinou. Patina naznačuje, že dětský zub musel v těsné blízkosti gombíků ležet delší čas, takže se téměř jistě dostal do hrobu společně s nimi. Místo nálezů gombíků stejně jako ojedinělého zubu příliš neodpovídá polohám, kde se tyto v hrobech běžně nacházejí. Z hlediska interpretace bychom v gombících snad mohli shledávat ozdoby dětského nebožtíka, jehož tělo nemohlo být z nějakých příčin uloženo spolu s nimi do hrobu (jako hypotetické vysvětlení se nabízí např. utonutí dítěte při povodni), musíme ale bohužel vyloučit nabízející se variantu, že tzv. mléčný zub představuje symbolický předmět, původně uschovaný „na památku“ (jak se to ostatně dělá dodnes). Na takovém vypadlém zubu by totiž nutně musely být patrné stopy abraze. Jisté lze uvažovat také o možnosti, že se dětská kostra v hrobě zcela rozložila. Museli bychom však vysvětlit, proč se zachoval jen jeden zub a ne další, a proč ležel mimo předpokládanou polohu zcela strávené lebky. Totálně rozložené skelety lze sice indikovat stanovením fosfátů na úrovni dna nebo ve výplni hrobu (Prokeš 2007, 11), při záchraném výzkumu však nebyly vzorky půdy odebrány. Zcela vyloučit proto nelze ani alternativu, že nalezený zub pocházel z nějakého staršího hrobu porušeného při hloubení hrobové jámy, nepatřil tedy pohřbenému dítěti a do zásypu (a blízkosti gombíků) se dostal náhodně (což by byla náhoda téměř neskutečná), nebo jej snad někdo ke gombíkům přiložil záměrně. Funkce kenotafu se v tomto případě každopádně jeví jako nejpříjemnější interpretace (k tomu např. Hanuliak 2004a, 118; Kara 2016, 334–335).

Prvním z hrobů s neúplným skeletem je H 23/2018, reprezentovaný jen soliterní, velmi mělce uloženou lebkou bez navazujících kostí. Připustíme-li, že zde skutečně jde o pohřeb samotné hlavy bez těla, mohlo by se jednat o sekundární pohřeb, např. o hlavu poraženého nepřítel, zločince či jinak významného

jedince, která byla být nějaký čas veřejně vystavena, aby nevznikly pochyby o smrti dotyčného. Takto bylo naloženo např. s hlavou svatého Vojtěcha po jeho zavraždění pohanskými Prusy roku 997, výrazně později i s hlavami některých vůdců stavovského povstání popravených roku 1621 na pražském Staroměstském náměstí (Unger 2006, 176, 159). Pro velkomoravské období je tato praktika zvažována v souvislosti s neobvyklou polohou lebky v hrobě muže pohřbeného ve velkomoravské rotundě na Pohansku u Břeclavi (Macháček et. al. 2014, 138). Možné je i spojení tohoto jevu s přežívajícími pohanskými rituály (srov. např. Kajkowski 2013).

Nelze přehlédnout skutečnost, že lebka H 23/2018 se nacházela ve vzdálenosti cca 2 m od druhého a zároveň posledního hrobu s neúplným skeletem, a to H 5/2018 (viz obr. 2). Jáma tohoto hrobu sice vykazovala rozměry pro dospělého jedince v natažené poloze, objeveny v ní však byly jen dlouhé kosti dolních končetin, navíc umístěné v její centrální části (!). Vyjdeme-li tedy ze zjištění, že do hrobu H 5/2018 byly vskutku uloženy jen dolní končetiny lidského jedince, pak je možné vysvětlení, že smrt tohoto člověka byla spojena se zásadní destrukcí jeho těla, např. v důsledku útoku dravých zvířat, jakými byli medvěd či vlci, nebo po udupání koňmi, pratury či zubry, po čemž jeho nohy zůstaly jedinou částí těla, kterou bylo možné pohřbít. Jde o možnost hypotetickou, nikoliv však nereálnou. Další možnou interpretací, kterou uvádí G. Halsall (1995, 9) na základě podobného raně středověkého nálezů z Château-sur-Salins ve francouzském departementu Jura, je snaha o „imobilizaci“ mrtvého, který byl společností nějakým způsobem nebezpečný. Nález izolovaných dolních končetin v sarkofágu na pohřebišti z doby římské (1.–3. století n. l.) v Bologni zdokumentovali i Quercia a Cazzulo (2016, 31), vzhledem k dalším nálezovým okolnostem jej však interpretují jako případ nekrofilie. V případě hrobů H 5/2018 a H 23/2018 ze Starého Města – „Na Valách“ však můžeme možnost jejich sekundárního narušení s vysokou pravděpodobností vyloučit; v archeologickém záznamu nebyly shledány žádné důkazy, které by tomu nasvědčovaly. Zajímavé by jistě bylo zjištění, zda lebka z hrobu H 23/2018 a kosti pojednávaných nohou nepatřily jednomu a témuž jedinci. Bohužel, jejich chatrné zbytky se při preparaci zcela rozpadly, takže pro eventuelní budoucí analýzu DNA jsou definitivně ztraceny.

Obr. 41. 1, 2 – Keramické nádoby z hrobu H 15/2018; 3 – keramická nádoba z hrobu H 24/2018. Foto a kresba O. Žaluda.

Fig. 41. 1, 2 – Pottery vessels from grave H 15/2018; 3 – a pottery vessel from grave H 24/2018. Photo and drawing by O. Žaluda.

Obr. 42. Hrob H 1/2018. Část keramických zlomků slepená v celek. Foto a kresba O. Žaluda.

Fig. 42. Grave H 1/2018. A part of pottery fragments glued together. Photo and drawing by O. Žaluda.

6. Hrobové nálezy

6.1 Relikty pohřebních praktik a rituálů

Z celého souboru úkonů a praktik realizovaných v době od smrti člověka po jeho uložení do hrobu a vykonání pohřebních rituálů lze postihnout a doložit jen tu část, která našla odraz v archeologickém záznamu, takže její relikty je možné tu lépe, tu hůře identifikovat v průběhu terénního archeologického výzkumu. Prvním z nich, který se projevil v pojednávaných hrobech ze Starého Města, je nádoba v hrobě. V kompletní, nebo téměř kompletní podobě, se v počtu tří kusů objevila ve dvou hrobech, a sice H 15/2018 a H 24/2018 (obr. 41), v neúplné podobě pak v hrobě H 1/2018. Zde ji tvořilo 13 keramických zlomků rozptýlených na téže úrovni kolem lebky, dále vlevo od ní a na hrudníku, z nichž některé bylo možno slepit v celek (obr. 42). To naznačuje, že tyto střepy nepředstavují náhodnou součást zásypu hrobové jámy, ale že zde byly v průběhu jejího plnění – když ještě tělo bylo viditelné – vykonavatelé pohřbu úmyslně rozptýleny. Tento prvek, tzn. rituální rozbití nádoby a následné rozložení jejích částí po těle zemřelého, případně rozhození střepů na určité úrovni zásypu, je znám z mnoha souvěkých pohřebišť Moravy, včetně Starého Města – „Na Valách“, kde byl zaznamenán v celkem 19 hrobech (Hrubý 1955b, 100–101). Má se za to, že nádoby mohly být použity k obřadní očistě nebožtíka, případně hrobové jámy, do níž měl být uložen, po čemž ovšem muselo dojít k jejich rozbití, protože přišly do styku s negativními silami (např. Hanuliak 2004a, 187; Frolík a kol. 2014, 62; a další). Střepy z hrobu H 1/2018 vykazují kvalitu výpalu i celkového vyhotovení, a to znamená, že nádoba, z níž pocházely, patřila k běžně užívané kuchyňské produkci (srov. Macháček et al. 2016, 52). To by snad mohly dokládat i usazeniny jídel na vnitřních částech jejich stěn. Několik keramických zlomků se našlo také v zásypu jámy hrobu H 14/2018. Ležely v místech nad hrudí, ovšem rozptýleny v nestejně úrovni, a téměř jistě nepocházely z jedné nádoby. Vzhledem k absenci sídlištních objektů či vrstev v okolí nálezu nepřipadá v úvahu ani možnost, že by se zlomky do jámy dostaly při zasypávání hrobové jámy. Jejich sounáležitost s pohřebním rituálem tak není zcela jasná.

Téměř celá nádoba – bez okraje po celém obvodu – pochází z dětského hrobu H 24/2018 (obr. 41: 3). Stála v pravém dolním rohu jámy vedle předpokládaného konce nedochované pravé dolní končetiny pohřbeného, což je jedno z nejčastějších míst výskytu keramických nádob v hrobech, včetně pohřebišť „Na Valách“ (Hrubý 1955b, 83). Po všech stránkách působí velmi archaicky. Zbývající dvě nádoby se našly v hrobě H 15/2018 (obr. 41: 1, 2), vzdáleném jen 1 m severozápadně od předchozího

H 24/2018. Nádoby pocházejí z míst nalevo od lebky, jež se ovšem nedochovala. První z nich stála, druhá ležela na plecích, obě pak spojovala téměř identická výzdoba, vzhled den i okrajů, stejně jako skutečnost, že náležely ke kvalitní velkomoravské keramické produkci staroměstského okruhu (viz dále, srov. Galuška 1994, 233–242). Obě, podobně jako tu z hrobu H 24/2018, lze z hlediska funkce zřejmě považovat za obal potravinových milodarů. Zde ovšem shledáváme jistý rozpor s nedávno vyslovenou hypotézou, že keramika sloužící pouze jako obal pro potraviny mohla být zhotovena jen pro pohřební účely, a tedy vykazovat menší kvalitu než keramika použitá při rituálech během pohřbu, vzešlá z běžné, ovšem kvalitnější, kuchyňské produkce, která pak byla po obřadu rituálně poničena (Macháček et al. 2016, 52). To platí v případě hrobu H 1/2018, v němž nalezené keramické zlomky skutečně pocházejí z rozbité kvalitně zhotovené nádoby, a také hrobu H 24/2018 s téměř celou, vskutku špatně vypálenou nádobkou. Naopak to neplatí pro obě velmi kvalitní a kompletně zachované nádoby z hrobu H 15/2018. Dodejme, že na celém staroměstském pohřebišti „Na Valách“ bylo jen v letech 1948 až 1951 v celkem 97 hrobech nalezeno 104 keramických nádob, přičemž u 77 z nich šlo vždy o jeden „hradištní hrnek“, a jen ve dvou se našly dva hrnky (Hrubý 1955b, 82). Bylo tomu tak v hrobech 80/48 a 21/St, ovšem druhý z nich představuje nejistý nálezy pocházející z „rozhozeného“ a A. Nulitiem dodatečně sesbíraného pohřbu. Z tohoto pohledu lze nově objevený hrob H 15/2018 se dvěma kvalitními nádobami považovat za poměrně ojedinělý.

Jako další relikty pohřebního rituálu se jeví přítomnost částí koňské lebky v zásypu hrobu H 6/2018 (obr. 8: A). Téměř jistě nešlo o potravinový milodar, neboť Moravané na rozdíl od východních Slovanů či nomádů koňské maso v oblibě neměli. Kůň v životě starých Slovanů hrál významnější roli (Galuška 2017, 62–63, 95–96). Především byl spojen s vojenstvím a také prezentací příslušníků moravských společenských elit, a v době před přijetím křesťanství mu zřejmě náležela nemalá role také v jejich duchovním životě. Je v tomto směru známou skutečností, že u pobaltských „pohanských“ Ránů a Ratarů byl orákulem, často svázaným s významnými bohy Svantovítem, Triglavem, Jarovítem a Svarožicem-Dažbogem, a že tam, jako např. v Arkoně, Retře či ve Štětíně, stavěli obřadní ohrady, v nichž takto významní koně byli chováni (např. Slupecki 1999, 197–202). S existencí rituálních koní se počítá také na Moravě, a to včetně prostředí významných hradišť, kde jsou s nimi spojeny nejen pohřby, ale někdy dokonce i zmíněné ohrady (Klanica 1997, 104; jiný pohled prezentuje např. Hladík 2010; dále např. Macháček 2002, 143; Staššíková-Štukovská 2004, 178–179; Přichystalová 2013; Dreslerová 2014). Společné pohřby člověka a koně známe především z 8. století, a to z oblastí, které byly součástí avarského kaganátu. Z avarských pohřebišť na území Slovenska jsou známy i společné hroby žen s koňmi (Zábojník 2004). V Karpatské kotlině se koňské hroby vyskytují i v poslední fázi existence avarských pohřebišť (Zábojník 1995, 265), která je současná s obdobím počátků kostrového pohřbívání na Moravě. Na raně středověkých moravských pohřebištech jsou však koňské hroby řídkým jevem (Unger 2007, 65), v podstatě ve všech případech se zřejmě jedná o samostatné pohřby koní. Výjimkou je hrob bojovníka s koněm ze Staré Břeclavi, objevený už roku 1930 a podle nálezů datovaný do 9. století (Lutovský 2001, 41), a hrob č. 570/55 z Dolních Věstonic (Unger 2007, 63; Hrnčířová, Jarošová 2004, 164). V 10. století je zvyk přidávat do hrobu koňskou lebku známý především ze staromadžarského prostředí (Unger 2006, 50). Podnětem k pohřbívání koní u Slovanů tedy mohly být kontakty s jinými etniky obývajícími Karpatskou kotlinu (Staššíková-Štukovská 2001, 378), v případě hrobu H 6/2018

datovaného do 10.–11. století (viz kap. 7) by snad mohlo jít o souvislost se staromadžarským prostředím. V situaci, kdy hrob H 6/2018 je v důsledku výrazného zničení téměř bez dalších nálezoých souvislostí, zůstávají podobné úvahy každopádně v rovině pouhých spekulací. Nevíme, jestli byla v tomto hrobě uložena celá koňská kostra či jen její fragment, nemáme téměř žádné informace ani o člověku, s nímž byl uložen do hrobu.

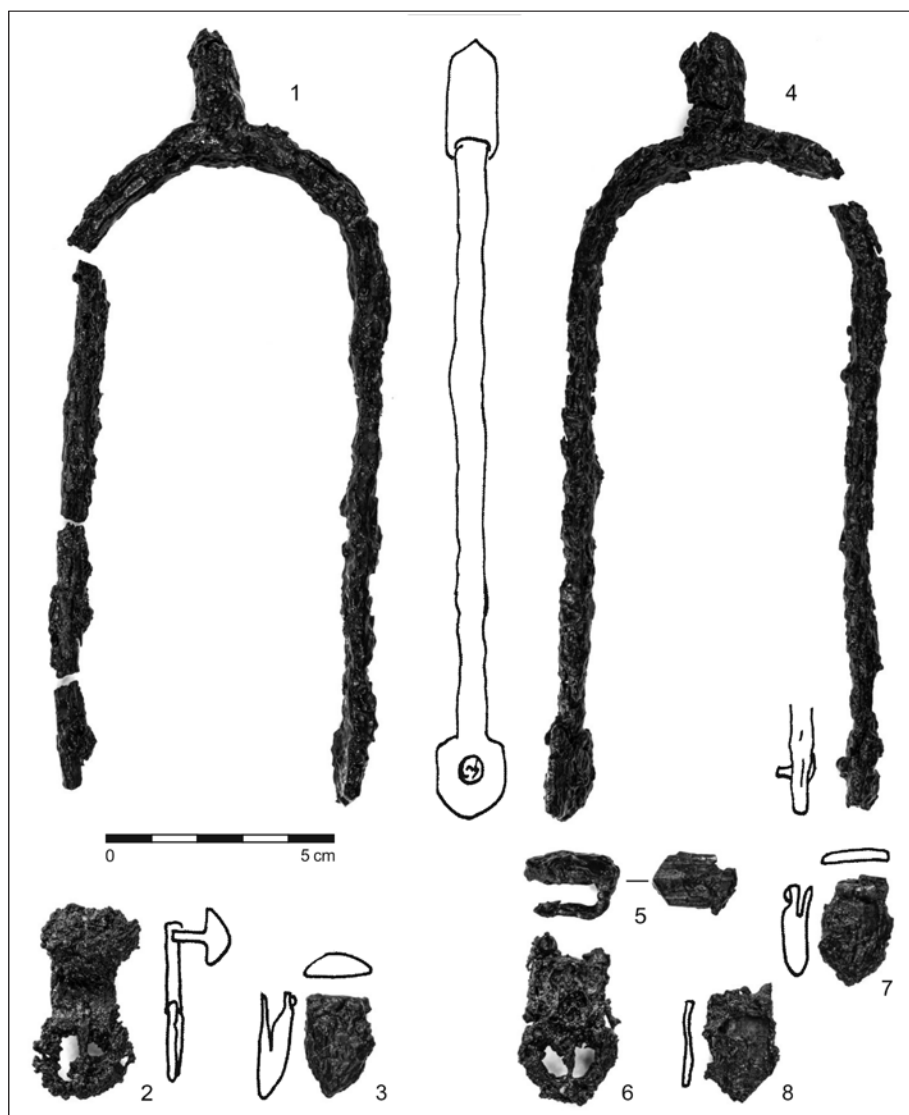
6.2 Milodary, ozdoby a předměty denní potřeby

Doklady hrobové výbavy ze sféry hmotné kultury v podobě milodarů, okras a předmětů denní potřeby byly zaznamenány v celkem devíti hrobech. Nálezově nejvýznamnější je z nich H 20/2018. Výbavu v něm pohřbeného jedince, nejspíše muže, tvořily ostruhy s železnými součástmi upínacích kování jejich řemíků, dále dva nože, jeden nůž zavírací, tedy břitva, umístěný zřejmě v koženém váčku.

6.2.1 Ostruhy

Železné ostruhy (obr. 43: 1, 4) tvaru protáhlého, úzkého písmene U o celkové délce cca 17 cm mají dlouhá ramena ukončená nevýraznými ploténkami erbovitého tvaru, které jsou opatřeny vždy jen jedním středovým nýtem. Bodce jsou krátké (cca 2 cm), na řezu kruhové, navlečené na půlkruhové pruty ostruh. Vilém Hrubý (1955b, 188–189) začlenil tvarově téměř

shodné exempláře z pohřebiště „Na Valách“ do rámce svého poměrně široce pojatého typu II třídění ostruh. Mezi jeho zástupci v souvislosti s tvarem plotének a počtem nýtů shledával značnou variabilitu, nejčastější však byly ostruhy se dvěma, následně pak čtyřmi, ale i šesti nýty na jedné ploténce. Ostruhu jen s jedním nýtem neuvádí. S výskytem II. typu ostruh počítal už od první poloviny 9. století, ovšem v hrobech staroměstského pohřebiště je shledával ještě o sto let později. H. Chorvátová (2004, 225) míní, že hroby s ostruhami zmíněného typu zde byly v případě superpozic hrobů lokalizovány vždy nejnižší, takže by měly patřit k nejstaršímu horizontu zdejšího pohřbívání (jeho počátky Chorvátová datuje již do poslední třetiny 8. století, srov. Galuška 2012, 96–98). K pojednáváním ostruhám se vyjádřil také Z. Klanica (2006, 48–53), který přiřadil charakterizované ostruhy do své „třetí skupiny“. Domnívá se, že, „jednoduché ostruhy se dvěma nýty či dokonce jen s jedním nýtem na nevýrazné ploténce... v prostředí velmožských pohřebišť – Mikulčice 6. kostel, bazilika [3. kostel – pozn. L. Galuška], Pohansko a další – nebyly oblíbeny“ (s. 48). Zdá se to být oprávněně tvrzení, protože na pohřebišti u 3. mikulčického kostela ostruhy s rameny ukončenými ploténkami štítkovitých tvarů s jedním nýtem skutečně obsahoval toliko jeden hrob 651 (Klanica et al. 2019, 134). Jeho poloha i nálezové okolnosti přitom naznačují, že spíše než ke starší patřil k mladší až pozdní fázi zdejšího pohřbívání. Obrátíme-li ovšem

Obr. 43. Hrob H 20/2018. 1–7 – Ostruhy a kování jejich řemíků; 8 – část koženého řemíku. Foto a kresba O. Žaluda.

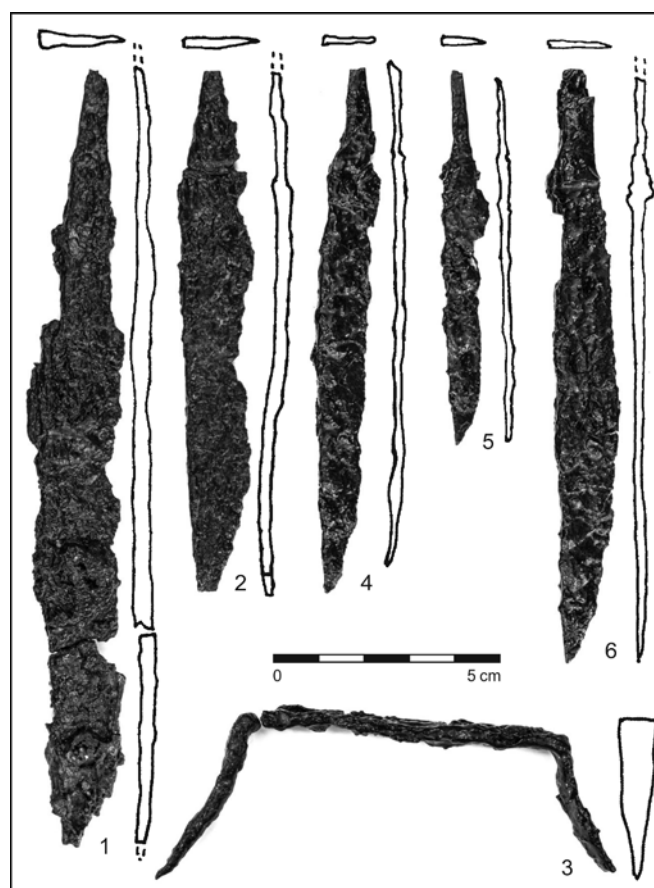
Fig. 43. Grave H 20/2018. 1–7 – Spurs and their strap fittings; 8 – a fragment of a leather strap. Photo and drawing by O. Žaluda.

pozornost ke kostelnímu pohřebišti v Uherském Hradišti – Sadech, z hlediska počtu velkomoravských hrobů výrazně menšímu, tak vysoké ostruhy tvaru „U“ s malými ploténkami s jedním nýtem tam obsahovaly nejméně dva hroby mužů, a sice VM 22 – 142/59 a VM 71 – 121/61 (Galuška et al. 2018). První z nich, nálezové velmi významný, ležel v západní přístavbě kostela, tedy chrámové předsiní, kde jej překrýval základ nízké kamenné příčky; druhý, opět s pozoruhodnou výbavou, se našel vně kostela, východně od něj, a byl překryt dalšími dvěma velkomoravskými hroby. V něm nalezené ostruhy byly sice nepárové, ovšem se stejně tvarovanými ploténkami s jedním nýtem. Všechny ostruhy také vykazují téměř shodné rozměry, jen ty z hrobu VM 71 – 121/61 mají o něco kratší bodce. Muži z obou hrobů ve věku 20–30 let jistě patřili k elitě Moravanů – zejména pak ten z interiérového hrobu VM 22 – 142/59 – a byli do hrobů uloženi již ve starším velkomoravském období (Galuška, v tisku). Za pozornost jistě stojí, že jejich ostruhy nebyly provázeny soupravami kování řemíneků, které by je poutaly k nohám, resp. obuvi, a to přesto, že ležely u konců dolních končetin obou nebožtíků.

To ve staroměstském hrobu H 20/2018 se železné přezky s průvlečkami a nákončími řemíneků objevily (obr. 43: 2, 3, 5–8), byť některé v torzech a mimo předpokládané místo svého upotřebení. Jeden kompletní celek, tvořený oválnou přezkou s trnem, ploténkou a průvlečkou s šestiúhelníkovým střechovitě tvarovaným štítkem a dále nákončím, ležel těsně u pravé ostruhy. Z celku levé ostruhy se v její blízkosti dochovalo jen nákončí. Přezka s ploténkou nebyla nalezena, pouze u konce levé stehenní kosti leželo torzo průvlečky, původně tvarově shodné s tou, jaká se našla u pravé ostruhy. Je pravděpodobné, že k dislokaci až zničení celku záchytných řemíneků levé ostruhy došlo působením hlodavců v dutém prostoru rakve, v níž byl zemřelý jedinec uložen. Z charakteristiky vyplývá, že tak jako ostruhy nemusely vždy tvořit pár stejných kusů, tak nemusely být shodné ani všechny kovové části jejich upínacích řemíneků, v daném případě nákončí zpevňující jeden z jejich konců. Jako vysvětlení se nabízí např. odtržení řemíneků s nákončím, jeho ztráta, a následné nahrazení jiným řemínekem, na němž bylo upevněno tvarově i rozměrově poněkud odlišné nákončí. Analogie k popsaným kováním a zřejmě i ostruhám nacházíme nedaleko od místa nálezu hrobu H 20/2018, a sice v hrobě 263/51 asi 20 m na SSV od kostela „Na Valách“, a dále v hrobě 190/51 necelých 10 m severně od téhož kostela, což je ještě blíže H 20/2018 (Hrubý 1955b, 517, 530, Plán 3). Zmíněná podoba spočívá zejména v tvaru přezek a průvleček s šestiúhelníkovými štítky, naopak v nich scházejí nákončí k opačným koncům řemíneků. Pozoruhodná je i shoda v tom, že muži spočívali v rakvích, či deskami obložených komorách, a že ten z hrobu 190/51 měl u sebe dva nože a jeden nůž zavírací (stejně jako jedinec z H 20/2018), a navíc ještě soupravu na rozdělávání ohně, vědérko a kousek zlata ve tvaru hranolku (!). To z něj činí člověka z nejvyšších pater moravské společnosti. Zdá se, že na pohřebišti „Na Valách“ patří oba zmíněné hroby do starší fáze pochovávání, tedy asi do první poloviny 9. století. Tam by ostatně mohl být začleněn také hrob H 20/2018.

6.2.2 Nože a břitva

Z hrobu H 20/2018 pocházejí dva, resp. tři zástupci dalšího nejvíce zastoupené skupiny nálezů, a to nože. Ležely na sobě, při pravé boční rakve, na úrovni předpokládaného pravého kyčelního kloubu pohřbeného jedince, takže je možné, že původně byly zavěšeny na jeho opasku. První (obr. 44: 1) patřil k velkým exemplářům, zastoupeným na pohřebišti „Na Valách“ pouhými 3,5 % z celkového počtu 523 tam nalezených nožů (Hrubý 1955b, 108–113; Hochmanová-Vávrová 1962, 237–238). Zároveň náležel k typu II s hřbetem zkoseným směrem k hrotu ve smyslu členění

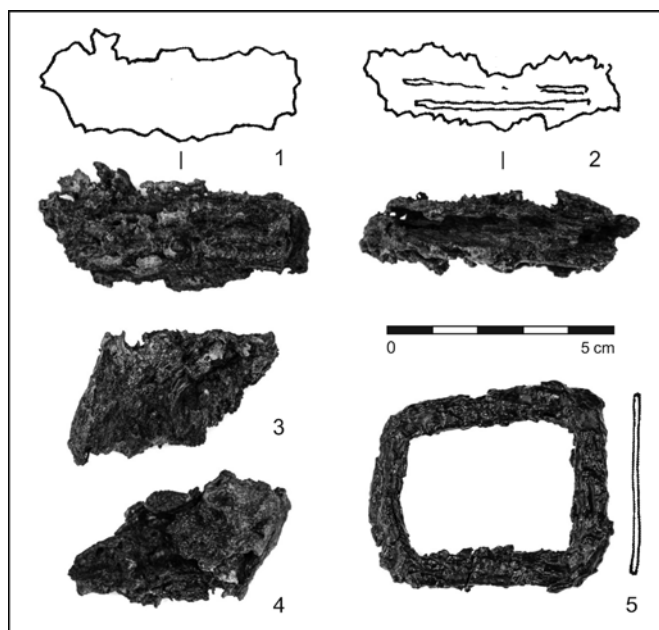
Obr. 44. 1–3 – Nože a skoba z hrobu H 20/2018; 4, 5 – nože z hrobu H 21/2018; 6 – nůž z hrobu H 12/2018. Foto a kresba O. Žaluda.

Fig. 44. 1–3 – Knives and a clamp from grave H 20/2018; 4, 5 – knives from grave H 21/2018; 6 – a knife from grave H 12/2018. Photo and drawing by O. Žaluda.

nožů podle A. Balcárkové; na rozdíl od typu I, jehož exempláře měly rovný hřbet i ostří, které se směrem ke špičce obloukovitě zvedalo (Balcárková 2006). K tomuto typu patřil druhý nůž z hrobu H 20/2018 (obr. 44: 2). Byl o něco menší než první a jeho levá strana byla pod hřbetem opatřena rýhou, někdy označovanou za odlehčovací, jindy za krevní, která se „Na Valách“ vyskytla u 5 % nožů (Hrubý 1955b, 110; srov. Marešová 1983, 80).

Další dvojice nožů se našla v hrobě H 21/2018 (obr. 44: 4, 5). Opět ležely na sobě, tentokrát však v prostoru břicha, blíže levé pažní kosti. To naznačuje, že byly nebožtíkovi do hrobu nejspíše dodatečně přidány. Oba patří k typu I. Pro zajímavost doplníme, že dvojice nožů se našla např. v hrobě VM 28 – 166/59 uvnitř chrámové předsině kostela v Uherském Hradišti – Sadech. Zde je zasunuté v dřevěných pochvách pozůstalí položili na pravé rameno 5letému chlapci, kromě jiného vybavenému také ostruhami s příslušenstvím v dětské velikosti (Galuška et al. 2018, 47–48). Podle V. Hochmanové-Vávrové (1962, 237) byly dvojice nožů ze staroměstských hrobů „Na Valách“ 1/57, 43/57 a 21/58 zasunuty ve zdvojené dřevěné pochvě, v posledním z nich ještě potažené kůží.

Poslední nůž pochází z hrobu H 12/2018 (obr. 44: 6), v němž ležel částečně překryt horní částí levé stehenní kosti nebožky. Také tento nůž je zástupcem typu I, a přestože neúplný, patří také on k větším kusům. Typové zastoupení 4 : 1 ve prospěch nožů typu I oproti typu II odpovídá stavu zaznamenanému i na jiných souvěkových pohřebištích. Zajímavé je zjištění z Pohanska u Břeclavi, že dlouhé nože s čepelí delší než 11 cm a širší než 1,5 cm se nacházejí v hrobech společně s ostruhami, případně

Obr. 45. 1, 2 – Torzo zavíracího nože–břítvy z hrobu H 20/2018; 3, 4 – útržky kůže z váčku z hrobu H 20/2018; 5 – železný rámeček z hrobu H 10/2018. Foto a kresba O. Žaluda.

Fig. 45. 1, 2 – Razor fragment from grave H 20/2018; 3, 4 – fragments of a leather pouch from grave H 20/2018; 5 – an iron frame from grave H 10/2018. Photo and drawing by O. Žaluda.

sekerami, a dokonce také meči (Macháček et al. 2016, 123). Toho dokladem je i hrob H 20/2018 a některé z dříve nalezených hrobů, jako např. 185/49 – ovšem nemusí to být pravidlem. „Na Valách“ to naznačuje např. hrob 82/50, kde nůž dlouhý 20 cm s čepelí o délce 10,6 cm byl provázen jen zavíracím nožem–břitvou, nebo hrob 183/50, v němž nůž o celkové délce 17 cm byl jediným předmětem, jímž bylo vybaveno 12–15leté dítě. A naopak: vysloveně malé až velmi malé nože byly součástí hrobů s ostruhami (srov. Hrubý 1955b).

K sociální funkci nožů v hrobech existuje množství prací, z nichž valná část vznikla v 50. až 60. letech minulého století. Tehdy se také objevil názor, že nůž byl znakem příslušnosti mrtvého ke svobodné vrstvě slovanského obyvatelstva (např. Borkovský 1957, 553–560; Bialeková 1982, 147), což bylo oprávněně odmítáno s odkazem na skutečnost, že v mnoha bohatých hrobech a také hrobech elit uvnitř sakrálních staveb se nože nenašly, zatímco v „chudých“ byly zastoupeny (např. Graus 1957, 535–553; Poulík 1961, 499–500; Dostál 1966, 95; 1990, 284; Galuška 1996, 105–106; Klápště 2005, 20–21). Nůž zůstává především univerzálním nástrojem denní potřeby, chronologicky nepřilíživým, proto leckdy ve vyhodnocování pohřebišť opomíjeným (např. Klanica 2006, kde pasáž o nožích zcela schází, zatímco nožům zavíracím–břitvám prostor věnován je, s. 63–64).

Zavírací či sklápěcí nůž, tzv. „zavírák“, označovaný nejčastěji za břitvu, se našel jen jeden, a to v hrobě H 20/2018 (obr. 45: 1, 2). Předmět ležel po straně pravé stehenní kosti, o něco níže než oba nože, spolu s několika kousky kůže (obr. 45: 3, 4), z nichž ten největší byl patrně nepravidelně pokrčen. To naznačuje možnost, že torzo, resp. „zavírák“, byl umístěn v koženém váčku zavěšeném na opasku, nebo byl zasunut do koženého pouzdra, čímž se mělo zabránit jeho samovolnému otevření. Stopy látky na jeho bočnicích dovolují však také úvahu, že byl zabalen v plátně či v plátěném váčku, a ještě uložen v koženém váčku. Obě nastíněné možnosti uvádí jak V. Hrubý (1955b, 122), tak také V. Hochmanová–Vávrová (1962, 243) v případě nálezů

břítvy z hrobů 348/49, 228/51, 15/57, 45/57 a 26/58 „Na Valách“, přičemž Hochmanová–Vávrová ještě doplňuje, že v dalším hrobu 13/57 měla břitva kožený obal. Tato badatelka také naznačila možnost datace některých hrobů s břitvami už do první poloviny 9. století, ovšem V. Hrubý je začlenil až do „doby po roce 850“ (Hrubý 1955b, 122). Tak pozdní dataci nověji odmítl Z. Klanica (2006, 63–64), který se zavíracím nožům věnoval v souvislosti s vyhodnocením pohřebišť z Nechvalína a Prušánek. Dokládá, že v jeho podání se „zavíráky“ objevují výhradně v mužských, vzácně chlapeckých hrobech, často vybavených zbraněmi, včetně seker a mečů, ale i jezdeckými potřebami, zejména ostruhami. Mezi těmi shledává také honosné exempláře. Zároveň poznamenává, že stejné kombinace předmětů provázejících „zavíráky“ se v nálezových celcích opakují jen málokdy. Podle zmíněného archeologa jsou výrazem „západní módy“, a na Moravě se objevují už velmi brzy, v nejstarších kostrových hrobech, tedy ještě před začátkem 9. století. Na druhé straně, byť zřídka, se mohou objevit také v hrobech mladohradištních, jako např. v hrobě 105 z Mušova, v němž zavírací nůž doprovázel uherský denár krále Ondřeje z let 1046 až 1061 (Klanica 2006, 64; k Mušovu Jelínková 1999, 36, tab. XLIII: 2). Z uvedených závěrů vyplývá, že přítomnost zavíracího nože–břítvy v H 20/2018 není nikterak překvapivá, naopak odpovídá dosud zjištěným skutečnostem.

6.2.3 Železný rámeček

Jediný nález z hrobu H 10/2018 představuje rámeček (obr. 45: 5), jenž ležel na levé klíční kosti starého muže. Funkce rámečku není jasná. Nezdá se, že by šlo o část opaskové přezky, z níž se nedochoval trn, neboť tomu neodpovídá především šířka pásku, ani místo nálezů. Pouze hypoteticky se proto domníváme, že jde o nějakou část oděvu, případně prostředek, jenž se mohl uplatnit při ovinutí těla látkovým obalem, např. jako průvlečka (?), kterou byly protaženy cípy látky.

6.2.4 Náušnice a gombíky

Další skupinku nálezů hmotné kultury objevenou v hrobech v roce 2018 tvoří okrasy aplikované na hlavě a šatu. V prvním případě jde o části náušnice z hrobu H 14/2018 (obr. 46: 1). Mohlo se jednat o větší kroužkovou náušnici (nebo dvě malé) s nějakou formou jednoduchého, blíže však neidentifikovatelného zdobení. To, stejně jako užitý materiál, tedy bronz, by naznačovalo, že šlo o jednoduchý lidový šperk s poměrně širokou dobou upotřebení. Z blízkých pohřebišť – kromě nekropole „Na Valách“ – byly hojně zastoupeny např. v Uherském Hradišti – Sadech na „Horních Kotvicích“ (Marešová 1983, 99–101).

Výrazně zajímavější jsou dva gombíky (obr. 46: 2, 3) nalezené v symbolickém hrobu (?) H 11/2018. Jde o velmi malé, bronzové, mírně zploštělé exempláře o průměru 1,2 cm (bez závěsného ouška), s hladkým povrchem pokrytým zelenou patinou a nepravidelně rozmístěnými kroužky z tordovaného drátku. Na první pohled nepředstavují nejpovedenější exempláře svého druhu, protože ty kvalitnější měly kroužky rozmístěny pravidelně, občas v řadách, někdy dokonce v polích vzniklých vertikálním rozčleněním povrchu gombíků pomocí svislých drátků. Některé kusy byly ještě k tomu pozlacené. Ve Starém Městě – „Na Valách“ se popsané gombíky objevily nejméně v sedmi hrobech; šesti dětských s jedinci ve věku od 0,5 do 8 let, jen nejstaršímu bylo v době úmrtí 15 až 17 roků, a v jednom hrobu údajně ženy o délce kostry 90 cm (Hrubý 1955b, 213; Hochmanová–Vávrová 1962, 222), která však odpovídá spíše malému děvčeti. Uvádíme to proto, že jáma hrobu H 11/2018 byla z pohledu rozměrů také předurčena nejspíše dítěti nebo nedospělému jedinci. V. Hrubý (1955a, 213) datoval hroby se zmíněným typem gombíků až do první poloviny 10. století, což odmítl Z. Klanica (2006, 85)

Obr. 46. 1 – Zlomky bronzové náušnice z hrobu H 14/2018; 2, 3 – torza bronzových gombíků z hrobu H 11/2018. Foto O. Žaluda.

Fig. 46. 1 – Fragments of a bronze earring from grave H 14/2018; 2, 3 – fragments of bronze ‘gombíky’ from grave H 11/2018. Photo by O. Žaluda.

zejména s ohledem na sponu köttlašského typu z hrobu 244/51, ale i některá stratigrafická pozorování vyplývající nejen z pohřebiště „Na Valách“, ale i z jiných nekropolí Moravy, také Čech a Slovenska. Dodal zároveň, že gombíky s připájenými kroužky naznačují souvislost s okruhem pohřebišt mimo „dvorské“ prostředí, protože se nevyskytly v hrobech na tzv. knížecím hradě v Mikulčích, či u tamního 6. kostela, ani na pohřebištích Pohanska u Břeclavi. Dodejme, že je neznáme ani z hrobů kostelního pohřebiště v Uherském Hradišti – Sadech (Galuška 1996), ovšem na nedalekém pohřebišti v Uherském Hradišti – Sadech „Horních Kotvicích“ se jeden kus objevil, a to dokonce stříbrný, v hrobě č. 21 (Marešová 1983, 113). Co se ještě výše zmíněné köttlašské spony ze Starého Města (i jiných míst Moravy) jako chronologického činitele týká, tak podle Š. Ungermana (2006, 359) navazuje na „předköttlašské“ vzory. Do hrobů pak měly být tyto vlastně již velkomoravské spony ukládány hlavně během staršího velkomoravského horizontu. Ovšem ve staroměstském hrobu 244/51 s ní byla pohřbena 3letá dívka, která zmíněnou sponu pravděpodobně nevlastnila. Zřejmě jí byla do hrobu jen přiložena někým jiným, možná matkou, která tuto okrasu sama jistě nějaký čas nosila. Zmíněný hrob nejen s touto sponou, ale i gombíky s kroužky, tak může být i výrazně mladší. Zdá se nicméně, že bronzové, někdy pozlacené, vzácně i stříbrné gombíky s drátěnými kroužky mají poměrně širokou dobu výskytu. Ta zabírala podstatnou část 9. století a zřejmě i určitý úsek století následujícího. Zároveň je zjevné, že jako šperk se pojednávávané gombíky na Moravě vskutku nevyskytují v náleзовé nejbohatších hrobech, nýbrž spíše v průměrně vybavených, a to zejména dětských. V případě hrobu bez kostry H 11/2018 je tedy možné, že původně asi oblíbený šperk dítěte, které v něm z nějakých příčin nemohlo být pohřbeno, se změnil na atribut symbolického, upomínkového charakteru.

6.2.5 Nádoby

Keramické nádoby a jejich části jsou poslední skupinou nálezu hmotné kultury. Částečně již o nich bylo pojednáno v pasáži o pohřebním ritu, mnohé vysvítá z jejich popisu. Je zřejmé, že jak vzhled okraje, tak i charakter výzdoby a „krupičková“ struktura povrchu kvalitně vypálených keramických zlomků z hrobu H 1/2018 (obr. 42) řadí nádobu ke kvalitní keramické produkci hrnčiny pomoravského typu vzešlé z dílen Starého Města a známé především z lokalit severní části středního Pomoraví (Galuška 1994; 1995; Marešová 1983, 56–75). V zásadě totéž lze konstatovat o kompletně dochované vyšší nádobě soudkového tvaru z hrobu H 15/2018 (obr. 41: 1). Také tato nádoba vykazuje „krupičkovou“ strukturu povrchu, tak rozdílnou od druhých nádob z hrobu H 15/2018 (obr. 41: 2). Ta má totiž povrch hladký, jemný, otíratelný, světle šedé barvy, což souvisí s tím, že byla zhotovena z „kaolínové“ hlíny s příměsí jemného, nikoliv středně zrnitého písku zapříchujícího u předchozí nádoby onu „krupičkovitost“. Jinak je ovšem vzhled okraje, dno, a to včetně jeho průměru, stejně jako výzdoba této nižší nádoby náležející

k typu II staroměstské keramiky totožný s výše popsanou nádobou z téhož hrobu. Je proto velmi pravděpodobné, že obě byly zhotoveny jedním kvalitním hrnčířem, a to na totožném kruhu, ovšem s využitím rozdílné keramické suroviny. V žádném případě nelze podobný závěr říct o malém hrnku s chybějícím okrajem z hrobu H 24/2018 (obr. 41: 3). Zde jde o špatně vypálený, tzn. rozpadající se a nesouměrný, tedy neprofesionálně zhotovený exemplář, který by v kuchyni asi jen stěží našel uplatnění. Naznačujeme tím, že popsaný malý hrnek byl zřejmě vyroben pozůstalými jen s cílem jednorázového, funerálního využití, takže asi obsahoval potravinový milodar, případně pouhou vodu.

Co se týká datace, tak ani jedna z keramických nádob nepředstavuje nějaký výrazný chronologický atribut. Ty ze sféry kuchyňské keramiky působí technologicky vyspěle, nicméně podobné kusy známe jak ze stratigraficky starších objektů, např. z báze příkopu II z blízké lokality „Dvorek“ (Galuška 1997, 78–79), tak i mladších, kladených naopak až do vyspělého velkomoravského horizontu (např. Galuška 1989, 441–442). Podobně nemůžeme pro dataci vzít v potaz jen celkový vzhled funerální nádoby z hrobu H 24/2018, na první pohled dost primitivní, takže vypadající „staře“, protože představuje produkt nezhotovený specialistou a určený jen na jedno použití (srov. Hanuliak 2004a, 183).

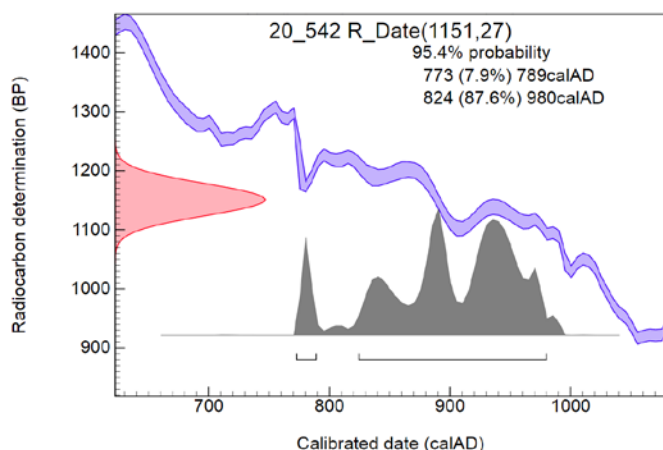
7. Chronologie

Hroby objevené ve Starém Městě v roce 2018, v nichž se vyskytly nálezy z oblasti hmotné kultury, lze na základě jejich rozboru začlenit do 9. až první poloviny 10. století. Snad by bylo možné daný úsek zúžit na období druhé třetiny 9. století až první třetiny 10. století s tím, že jako nejstarší se jeví hrob H 20/2018, nejmladší by teoreticky mohl být symbolický hrob H 11/2018 s bronzovými gombíčky. S cílem získat absolutní data z celé zkoumané plochy došlo k odebrání vzorků kostí z hrobů H 2/2018 – kostry I, dále z H 6/2018 a H 20/2018. Tyto byly v maďarském Debrecenu podrobeny měření radiokarbonovou metodou na kompaktním tandemovém urychlovači se spektrometrickou trasou MICADAS v laboratoři HEKAL ATOMKI HAS s mezinárodním kódem DebA 8 – 10 (více Světlík 2021, 1–2). Na základě měření byl u vzorku z hrobu H 2/I/2018 stanoven interval kalibrovaného stáří (léta AD) 773–980 s mírou přesnosti 96 %, u vzorku z hrobu H 6/2018 interval 893–1125 s mírou přesnosti 95 %, u vzorku z hrobu H 20/2018 šlo o interval 702–880 s mírou přesnosti 96 % (tab. 4). Z jednotlivých grafů pak vyplývá, že v případě hrobu H 20/2018 jsou ve výše uvedeném intervalu dvě procentuálně nejvyšší hodnoty, a sice 685–744 s mírou přesnosti 43,5 %, a 786–835 s mírou přesnosti 42,3 % (graf 4. Ve vztahu k nastíněné archeologické dataci zkoumaných hrobů a k aktuálnímu pohledu na počátky kostrového pohřbívání na Moravě nejspíše v polovině 8. století (např. Macháček 2017, 486–488; obecně Štefan 2007, 805–836, a další) se jako reálnější stáří kosterních ostatků z hrobu H 20/2018 jeví to druhé, tedy poslední desetiletí 8. století až první třetina 9. století. V tomto směru asi

Lab. č. vz.	Popis vzorků	Koncentrace kolagenu, mg/g	Konvenční radiouhlíkové stáří (léta BP)	Interval kalibrovaného stáří (léta AD)	P (%)
20_542	H 2/1/2018	95	1151 ± 27	773–980	96*
20_543	H 6/2018	82	1039 ± 36	893–1125	95**,**
20_545	H 20/2018	54	1231 ± 21	702–880	96*

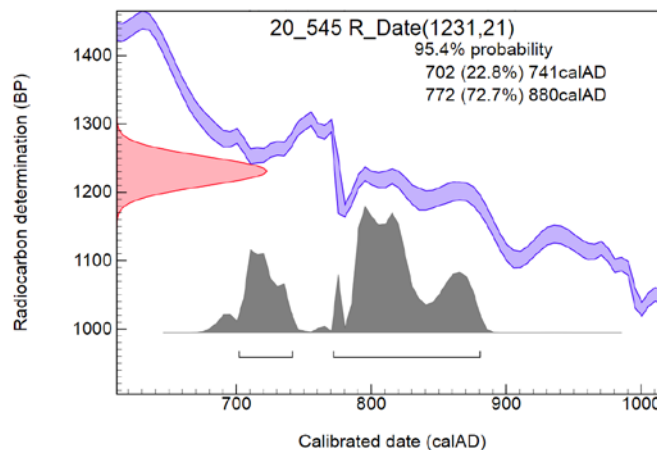
Tab. 4. Souhrn výsledků radiokarbonového datování. * Spojený interval; ** hlavní interval (podrobněji Světlík 2021).

Tab. 4. Summary of radiocarbon dating results. * Connected interval; ** main interval (for details, see Světlík 2021).

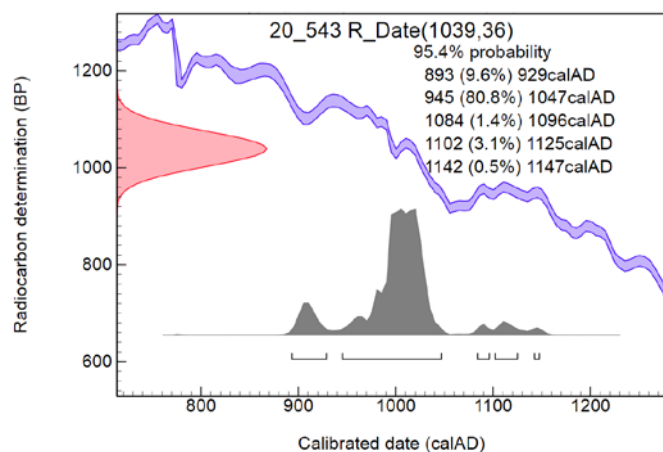
Graf 3. Radiokarbonové datování. Kombinované datum pro hrob H 2/1/2018 (Světlík 2021).

Graph 3. Radiocarbon dating. Combined date for grave H 2/1/2018 (Světlík 2021).

Graf 4. Radiokarbonové datování. Kombinované datum pro hrob H 20/2018 (Světlík 2021).

Graph 4. Radiocarbon dating. Combined date for grave H 20/2018 (Světlík 2021).

Graf 5. Radiokarbonové datování. Kombinované datum pro hrob H 6/2018 (Světlík 2021).

Graph 5. Radiocarbon dating. Combined date for grave H 6/2018 (Světlík 2021).

nic nebrání tomu, aby na základě získané radiokarbonové datace byla realizace hrobu H 20/2018 nově shledávána už v první třetině 9. století.

Poněkud jiná je situace v rámci rozsahu let 773–980 u vzorku z kostry I trojhrobu H 2/2018 (graf 3). Zde se na grafu jeví jen jedno výrazné maximum, a sice mezi roky 824–980 s vysokou mírou přesnosti 87,6 %, které zabírá poměrně značný časový interval. Nicméně jsou v něm zřejmé dvě dominanty, přičemž hrot výraznější z nich se těsně před koncem 9. století téměř dotýká křivky. Toto naznačení doby vzniku trojhrobu H 2/2018 se

z našeho pohledu zdá být pravděpodobné, ovšem možná je také jeho realizace až v 10. století, jak naznačuje druhá dominanta. Dodejme, že zmíněný trojhrob neobsahoval žádné archeologické nálezy, takže nemáme s čím srovnávat.

Totéž platí o následujícím hrobu H 6/2018. Naměřený interval z tohoto hrobu se nachází v rozmezí let 893–1125, přičemž jasné maximum s mírou pravděpodobnosti 80,8 % spadá mezi roky 945–1047 (graf 5). To je období, v němž se s pohřbíváním na nekropoli „Na Valách“ už nepočítalo, neboť v rámci hrobových nálezů scházely např. esovitě záušnice, typický šperk mladší doby hradištní (Hrubý 1955b, 292). Až do současnosti ani nás doposud nic nevedlo k tomu, abychom uvažovali o posunu konce pochovávání na této kostelní nekropoli výrazně hlouběji do druhé poloviny 10. či dokonce do první poloviny 11. století. Stále, i v nejnověji objevených hrobech z roku 2020, stejně jako v těch z roku 2018, zde scházejí nálezy typické pro povelkomoravské a mladohradištní období. Je tomu tak přesto, že pohled na dataci počátků např. esovitých záušnic na území Moravy se mění, posunuje se až do 20. či 30. let 11. století (Ungerma 2010), nebo že se naopak objevily náznaky přežívání honosných šperků Velké Moravy do druhé poloviny 10. století až první čtvrtiny 11. století, jak ukázalo radiokarbonové datování vzorků kostí z hrobu 136 u rotundy na Pohansku u Břeclavi, který obsahoval čtyři stříbrné hrozníčkové náušnice veligradského typu (Macháček et al. 2016, 210–211, 281–282, tab. 20). Proto nezpochybňujeme aktuální radiokarbonová data k hrobu H 6/2018, zvláště víme-li, že nálezová situace tohoto hrobu je nejasná, že byl silně poničen, takže se v něm dochovala jen neúplná lidská lebka, a zřejmě ještě části lebky koně. Právě tento zvířecí nález by ovšem mohl naznačovat jisté souvislosti pohřbeného jedince s cizím prostředím, s kulturou nomádů, možná starých Maďarů (např. Révész 2014; zde Vörös 2014), což by nás alespoň do

10. století přece jen mohlo přivést. Pokud by tomu tak bylo, pak by hrob H 6/2018 představoval nejmladší pohřeb realizovaný na staroměstském pohřebišti „Na Valách“. V souhrnu archeologických závěrů a výsledků měření radiokarbonovou metodou to pak znamená, že hroby archeologicky prozkoumané ve Starém Městě v roce 2018 patří jako celek do 9. až 10. století.

S přihlédnutím k prezentovaným chronologickým závěrům a vyhodnocení H 20/2018 je zřejmé, že z pohledu vývoje pohřbívání v daných místech, tedy vertikální stratigrafie, je zmíněný hrob téměř jistě ze všech nejstarší. Patří do doby před výstavbou kostela, kdy pohřbívání ještě nebylo touto sakrální stavbou nikterak ovlivněno. V. Hrubý (1955a, 49) označil tehdy aplikovaný způsob ukládání hrobů za „skupinový“, neboť na ploše pohřebišť se mu jeví skupinky poměrně hlubokých hrobů s centrální rozměrnou „hrobkou“, mezi nimiž byly volné plochy. Mladšími a mělčími hroby se tyto plochy měly zaplnit až později, v dalších fázích pohřbívání, v dobách existence svatyně. To se také nám jeví jako pravděpodobné, ovšem platí to hlavně pro centrální plochu nekropole, nikoliv pro místa při jejích okrajích, kam se ukládání nebožtíků rozšířilo, až když v blízkosti kostela už nebylo kam pochovávat (Galuška 2013, 171–174, etc.). Doplňme, že zřejmě nejvýraznější skupina starých hrobů vybavených zbraněmi a jezdeckými potřebami typu Biskupija-Crkvina byla lokalizována asi 15 m severně od nároží kostela a datována k přelomu 8. a 9. století (Klanica 1990, 58–62). Hrob 20/2018 ležel nedaleko od ní směrem na západ, ovšem skoro jistě byl realizován o něco později. Do jaké míry zde v té době ležel osamocen, a byl tedy mimo nějakou skupinu, netušíme. Nicméně se prozatím zdá, že další hroby – zřejmě až na H 10/2018, jenž se nacházel v superpozici bezprostředně nad H 20/2018 – jsou výrazně mladší. Nelze dokonce vyloučit, že se v daných místech objevily až v době, kdy povědomí o nebožtících jak z hrobu H 20/2018, tak zřejmě i H 10/2018, již neexistovalo, že tyto mladší hroby pocházejí až z pokročilé fáze pochovávání „Na Valách“, a že přinejmenším některé z nich sem byly zřejmě umísťovány s jistým úmyslem.

8. Závěry

Pohřebišť ve Starém Městě – „Na Valách“ se svými více než dvěma tisíci odkrytými hroby patří k nejozdráhlejším nekropolím Velké Moravy. A další objevené hroby stále přibývají, čehož dokladem jsou jak nejnovější přírůstky z roku 2020 obsahující stříbrné šperky, tak i hroby představené v této studii. Ty svým náleзовým fondem zcela jistě nepatří k těm nejvíce vybaveným, takže až na pozoruhodný hrob H 20/2018 s pohřbem jezdce v kované rakvi pocházející z období před výstavbou kostela zřejmě nijak výrazně neobohatí ani naše znalosti materiální kultury raného středověku, ani poznatky týkající se jejich chronologie. O to zajímavější jsou tyto hroby z pohledu pohřebního ritu a zejména kosterních ostatků jedinců, kteří v nich našli místo svého posledního odpočinku.

Kdo tedy byli tito lidé, z nichž většina byla uložena do hrobu způsobem ve větší či menší míře odlišným od dobového a kulturního standardu, a jaké duchovní představy a konstrukce mohly naše předky vést k potřebě vymezit jim zvláštní místo na pohřebišti? Ve snaze o interpretaci těchto bezpochyby zvláštních náleзовých situací byly aplikovány metody bioarcheologie a tafonomie, položené otázky byly však zodpovězeny jen částečně a se značnou mírou nejistoty; ve většině případů bohužel stále zůstáváme v rovině spekulací. Výrazným limitem navíc byla i velmi špatná zachovalost kosterních pozůstatků. Nabízející se možnost vysvětlit tyto jevy jako projev antivampyrických praktik je v tomto případě nepravděpodobná, pozorované odchylky pohřebního ritu nejsou jejich typickým projevem. Analogie se však hledají jen obtížně, zejména starší archeologická literatura

se většinou omezuje na pouhý popis případů atypických pohřbů a informacemi získanými tafonomickými či antropologickým rozbořením se nezabývá (což platí i naopak – antropologická analýza málokdy pracuje s archeologickým kontextem). Nicméně i v případě zdánlivě podobných nálezů mohlo ve skutečnosti jít o archeologický záznam události zcela odlišné, nelze proto stanovit jednotná kritéria pro posuzování pohřbů nějakým způsobem nestandardních. Základním postupem zůstává individuální vyhodnocení každého hrobu na základě kontextu daného pohřebišťe.

Z podrobného rozboru poloh kosterních pozůstatků v jednotlivých hrobech a popisu náleзовých okolností vyplývá, že v naprosté většině zkoumaných případů máme co do činění s primárními pohřby. Zvláštním případem je hrob H 11/2018, kde jde nejspíše o symbolický hrob (kenotaf). O sekundárním uložení kosterních pozůstatků bychom teoreticky mohli uvažovat v případě hrobů obsahujících nekompletní skelety, archeologické důkazy pro takové tvrzení však chybí. Tři hroby (H 3/2018, H 7/2018 a H 15/2018) byly narušeny recentními objekty, u dalších dvou (H 6/2018 a H 22/2018) došlo k jejich fatálnímu porušení výkopem mladších hrobových jam; s výjimkou hrobu H 7/2018 byl stupeň zachovalosti kosterních pozůstatků z těchto hrobů bohužel natolik špatný, že jejich polohu ve vztahu k postdepozicičním procesům nebylo možné spolehlivě posoudit. Totéž de facto platí i pro hrob H 20/2018, v tomto případě však byla archeologicky nepochybně prokázána existence okované dřevěné schrány (rakve). Přítomnost primárního dutého prostoru by snad mohla naznačovat poloha kostry v hrobech H 10/2018, H 14/2018, H 16/2018 a H 18/2018, v těchto případech (s výjimkou hrobu H 16/2018 orientovaného ve směru SSZ–JJV, v němž byl nebožtík – soudě podle polohy horních končetin – zřejmě zavinut do textilie či kůže) však zásadní polohové odchylky od obvyklého pohřebního ritu neshledáváme. V ostatních případech zřejmě musely v pozadí odchylné polohy těla v hrobě stát jiné než tafonomické důvody. Ve shodě se soudobými analogiemi z území střední Evropy tedy soudíme, že nestandardní pohřební ritus může být odrazem sociální identity zesnulého (nízký nebo zvláštní sociální status, jiný etnický původ) nebo vyplývat z jeho individuální charakteristiky (porušování kulturních norem, nezvyklé okolnosti smrti, fyzické nebo psychické zvláštnosti). Nestandardní orientace či poloha koster v tomto kontextu kumulace atypických pohřbů by však – alespoň v některých případech – mohla být způsobena také jen nedbalostí, nezájmem dodržet zavedené zvyklosti.

Interpretace opačné orientace zemřelého v hrobě, tedy zhruba ve směru východ–západ, je nejasná. Je pravděpodobné, že šlo o orientaci ve velkomoravském období v zásadě přijatelnou. V orientaci kolmé (tzn. v severojižních azimutech) byli patrně pochováni jedinci jiného původu či kulturní tradice. V případě výrazných odchylek od ritualizované polohy zesnulého v hrobě je otázkou, jak dlouhá doba uplynula mezi smrtí jedince a jeho pohřbem, a jakou roli tedy mohla hrát posmrtná ztuhlost. Polohové anomálie mohou mít v některých případech souvislost i se zdravotním stavem zesnulého, případně okolnostmi jeho smrti; špatná zachovalost většiny kosterních pozůstatků však nedovolovala kompletní vyhodnocení patologií skeletu. Drobné odchylky v poloze pak mohou mít příčinu i v nedbalosti při pohřbu v důsledku spěchu či nízkého společenského postavení zemřelého. Pohřby realizované s časovým odstupem do stejné hrobové jámy zřejmě naznačují určitý vztah či spojitost mezi pohřbenými jedinci, interpretace dvojhrobu H 9/2018 a trojhrobu H 2/2018 je bez dalších analýz zatím víceméně spekulativní.

Z nepřítliší bohaté hrobové výbavy, která zahrnovala v zásadě pouze předměty denní potřeby, části oděvu a drobné ozdoby,

dále ze stop tělesné zátěže na kostech a značného rozšíření dentálních onemocnění vyplývá, že lidé pohřbení na okrsku staroměstské nekropole zkoumané v této studii patřili spíše k nižším vrstvám velkomoravské společnosti. Výjimku tvoří pouze nejbohatší hrob H 20/2018 (a zřejmě i H 10/2018 ležící v superpozici nad ním), který je v této části pohřebiště zjevně nejstarší. Ostatní hroby sem byly pravděpodobně situovány mnohem později, v terminální fázi existence Velkomoravské říše, a nejspíše i v době po jejím zániku, kdy došlo ke kolapsu dosavadních socioekonomických struktur provázenému celkovým kulturním úpadkem této oblasti. Je možné, že se tato dočasná nejistota a neukotvenost tehdejší společnosti mohla odrazit i v pohřebním ritu.

Určité naděje na bližší vhléd do problematiky nestandardních pohřbů vkládáme do budoucích plánovaných přírodovědných analýz – pokud to zachovalost kosterního materiálu dovolí, bylo by jistě přínosné provést analýzu aDNA, a to jak pro zpřesnění určení pohlaví u sporných jedinců, tak pro stanovení genetické spřízněnosti ve vytipovaných případech. Význam by jistě mělo i stanovení izotopů stroncia ke zjištění, zda šlo o lidi místní, či migranty, případně rekonstrukce převažujícího typu stravy za pomoci bukálních dentálních mikroabrazí (protože typ stravy má vazbu na sociální status jedince). Kosterní pozůstatky z některých hrobů se bohužel zachovaly ve stavu natolik špatném, že již dnes je jasné, že pro další výzkumy je nebude možné použít. Některé aspekty duchovního života našich velkomoravských předků projevující se v pohřebním ritu nám tedy přes hradbu více než 1000 let nepochybně zůstanou i nadále utajeny.

Poděkování

Autoři děkují Bc. Jakubu Langrovi a RNDr. Romanu Bortelovi, Ph.D., za odborný dohled a preparaci kosterních ostatků, jejich vyzvednutí, částečné očištění a prvotní roztřídění, Yvoně Kovaříkové za pečlivou rekonstrukci kosterního materiálu, Mgr. Martině Roblíčkové, Ph.D., za osteoarcheologické konzultace, doc. MUDr. Lence Vargové, Ph.D., za konzultaci vybraných paleopatologických případů, Bc. Janu Holubovi, MBA, za zhotovení rentgenových snímků kosterního materiálu a Tamaře Janků a Oldřichu Žaludovi za grafické úpravy obrazových příloh.

Článek vznikl na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace poskytované Ministerstvem kultury (DKRVO, MK000094862).

Literatura

- Alt, K. W., Türp, J. C., Wächter, R. 1998:** Periapical Lesions – Clinical and Anthropological Aspects. In: K. W. Alt, F. W. Rösing, M. Teschler-Nicola (eds.): *Dental Anthropology*. Wien: Springer, 247–276.
- Alterauge, A., Baeriswyl, A., Blaser, C., Brechbühl-Trijasse, S., Lösch, S., Plamondon, M., Ramstein, M., Stöckli, M., Weiss, G. 2017:** Eine ungewöhnliche Bestattung im Friedhof von Schüpfen. *Archäologie Bern / Archéologie bernoise* 2017, 246–266.
- Alterauge, A., Meier, T., Jungklaus, B., Milella, M., Lösch, S. 2020:** Between belief and fear – Reinterpreting prone burials during the Middle Ages and early modern period in German-speaking Europe [online]. *PLoS ONE* 15(8). DOI: 10.1371/journal.pone.0238439. [cit. 2021-08-24]. Dostupné z: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0238439>.
- Aspöck, E. 2008:** What Actually is a 'Deviant Burial'? Comparing German-Language and Anglophone Research on 'Deviant Burials'. In: E. M. Murphy (ed.): *Deviant Burial in the Archaeological Report*. Oxford: Oxbow Books, 17–34.
- Aufderheide, A. C., Rodríguez-Martín, C. 1998:** *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Balcárková, A. 2006:** Nůž v raném středověku na příkladu nálezů z Břeclavi-Pohanska [online]. Rkp. bakalářské práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie. Uloženo: Archiv závěrečných prací Masarykovy univerzity [cit. 2021-08-24]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/sd1lyr/>.
- Barrowclough, D. 2014:** *Time to Slay Vampire Burials? The Archaeological and Historical Evidence for Vampires in Europe*. Cambridge: Red Dagger Press.
- Betsinger, T. K., Scott, A. B. 2014:** Governing from the Grave: Vampire Burials and Social Order in Post-medieval Poland. *Cambridge Archaeological Journal* 24(3), 467–476.
- Betsinger, T. K., Scott, A. B., Tsaliki, A. (eds.) 2020:** *The Odd, the Unusual, and the Strange. Bioarchaeological Explorations of Atypical Burials*. Gainesville: University of Florida Press. DOI: 10.2307/j.ctvx06wvr.
- Bialeková, D. 1982:** Slovanské pohřebisko v Závade. *Slovenská archeológia* XXX(1), 123–164. Dostupné také z: http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1982_1.pdf.
- Boldsen, J. L., Milner, G. R., Konigsberg, L. W., Wood, J. W. 2002:** Transition Analysis: A New Method for Estimating Age from Skeletons. In: R. D. Hoppa, J. W. Vaupel (eds.): *Paleodemography. Age Distribution from Skeletal Samples*. Cambridge: Cambridge University Press, 73–106.
- Borkovský, I. 1939:** Skrčené pohřby doby knížecí v Čechách. *Památky archeologické. Skupina pravěká VI–VIII, 1936–1938*, 134–138. Dostupné také z: <https://1url.cz/Ar2cw>.
- Borkovský, I. 1957:** K výkladu nožů na slovanských pohřebištích. *Archeologické rozhledy* IX(4), 553–560. Dostupné také z: <https://1url.cz/Or2cH>.
- Brůžek, J. 2002:** A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology* 117(2), 157–168. DOI: 10.1002/ajpa.10012. Dostupné také z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/ajpa.10012>.
- Buckberry, J. L., Hadley, D. M. 2007:** An Anglo-Saxon Execution Cemetery at Walkington Wold, Yorkshire. *Oxford Journal of Archaeology* 26(3), 309–329. DOI: 10.1111/j.1468-0092.2007.00287.x. Dostupné také z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0092.2007.00287.x>.
- Capasso, L., Kennedy, K. A. R., Wilczak, C. A. 1999:** *Atlas of Occupation Markers on Human Remains*. Journal of Paleontology. Monographic Publication 3. Teramo: Edigrafital.
- Čech, P., Černý, V. 1996:** Nové možnosti studia pohřebního ritu na příkladu únětických hrobů z Konobříž, okr. Most. *Archeologické rozhledy* XLVIII(1), 35–59. Dostupné také z: <https://1url.cz/Pr2cs>.
- Černý, V. 1995:** Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu. *Archeologické rozhledy* XLVII(2), 301–313. Dostupné také z: <https://1url.cz/kr2cj>.
- Čihák, R. 2002:** *Anatomie I. 2.* upravené a doplněné vydání. Praha: Grada.
- Čulíková, L. 2011:** Projevy nepietního ukládání mrtvých u středověkých populací [online]. *Antropowebzín* 2011(2), 103–111. [cit. 2021-08-24]. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/cs/projevy-nepietniho-zpusobu-ukladani-mrtvych-u-stredovekych-populaci>.
- Dobíšková, M., Katina, S., Velemínský, P. 2008:** Stature of the Great Moravian Population in Connection with Social Status. In: P. Velemínský, L. Poláček (Hrsg.): *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 27. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i., 77–92. Dostupné také z: https://mikulcice.arub.cz/wp-content/uploads/2016/06/SBM8_web.pdf.
- Dostál, B. 1966:** *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha: Academia.

- Dostál, B. 1984:** Východní brána hradiska Pohanska. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* E 29, 143–146. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/108952>.
- Dostál, B. 1990:** Raně feudální společnost Velké Moravy na základě objevů v Břeclavi-Pohansku. In: V. Nekuda, J. Unger, M. Čížmář (eds.): *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulika*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, Archeologický ústav ČSAV, 282–287.
- Dreslerová, G. 2014:** Nemilany – hroby koní – archeozoologická analýza. In: R. Přichystalová, M. Kalábek (eds.): *Raně středověké pohřebiště Olomouc-Nemilany. Katalog. Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta 424*. Brno: Masarykova univerzita, 175–189. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/132953>.
- Drozdová, E. 2004:** *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, sv. 18. Základy osteometrie*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, CERM, Masarykova univerzita, Nauma.
- Drozdová, E. 2005:** *Břeclav – Pohansko VI. Slovanští obyvatelé velkomoravského hradiska Pohansko u Břeclavi (demografická a antropometrická studie)*. Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta 358. Brno: Masarykova univerzita. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103567>.
- Duday, H., Guillon, M. 2006:** Understanding the Circumstances of Decomposition when the Body is Skeletonized. In: A. Schmitt, E. Cunha, J. Pinheiro (eds.): *From Forensic Anthropology and Medicine: Complementary Sciences from Recovery to Cause of Death*. Totowa, NJ: Humana Press, 117–157.
- Duday, H., Le Mort, F., Tillier, A.-M. 2014:** Archaeoethnology and Funeral Archaeology. Application to the Study of Primary Single Burial. *Anthropologie. International Journal of Human Diversity and Evolution* LII(3), 235–246. Dostupné také z: http://puvodni.mzm.cz/Anthropologie/downloads/articles/2014/Duday_2014_p235-246.pdf.
- Fédération Dentaire Internationale 1971:** Two-digit system of designating teeth. *International Journal of Dentistry* 21, 104–106. DOI: 10.1111/j.1834-7819.1971.tb03438.x.
- Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1979:** Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30(2), 1–32.
- Fojtová, M. 2007:** An Analysis of Epigenetic Traits on the Skeletal Remains of the Old Slavonic Populations from Dolní Věstonice, Czech Republic. *Anthropologie. International Journal of Human Diversity and Evolution* XLV(1), 81–90. Dostupné také z: http://puvodni.mzm.cz/Anthropologie/downloads/articles/2007/Fojtova_2007_p81-90.pdf.
- Fojtová, M. 2012:** Analýza výskytu epigenetických znaků na kosterních pozůstatcích staroslovanské populace z pohřebiště Dolní Věstonice – Na Pískách. In: I. Jarošová, M. Fojtová, Z. Tvrď (eds.): *Antropologická analýza raně středověké populace z Dolních Věstonic – Na Pískách*. Brno: MZM, 50–59.
- Fojtová, M., Jarošová, I. 2012:** Demografie dolnověstonické populace z pohřebiště Na Pískách. In: I. Jarošová, M. Fojtová, Z. Tvrď (eds.): *Antropologická analýza raně středověké populace z Dolních Věstonic – Na Pískách*. Brno: MZM, 21–30.
- Frayner, D. 1984:** Tooth size, oral pathology and class distinctions: evidence from the Hungarian Middle Ages. *Anthropologiai Közlemenyek* 28, 47–54. Dostupné také z: http://epa.oszk.hu/03100/03120/00046/pdf/EPA03120_anthropologiai_kozelemenyek_28_047-054.pdf.
- Frolík, J. a kol. 2014:** *Pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. Díl II. Studie*. Castrum Pragense 12. Praha: Archeologický ústav AV ČR. Dostupné také z: https://www.arup.cas.cz/wp-content/uploads/2020/05/CP_12_2_2014_001_163.pdf.
- Galuška, L. 1989:** Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města-Uherského Hradiště. *Památky archeologické* LXXX(2), 405–455. Dostupné také z: <https://lurl.cz/gr26m>.
- Galuška, L. 1994:** The Development of Slavonic Pottery in Staré Město Region from the End of the 8th up to the Middle of the 10th Centuries. In: Č. Staňa (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zu 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.-27. Mai 1993. Internationale Tagungen von Mikulčice I*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 232–242. Dostupné také z: <https://mikulcice.arub.cz/publikace/mikulcicke-edicni-rady/test-internationale-tagungen-mikulcice/itm-i/>.
- Galuška, L. 1995:** Keramik des Marchtyps. In: L. Poláček (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Kolloquium Mikulčice, 24. - 26. Mai 1994. Internationale Tagungen in Mikulčice II*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 4. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Brno, 97–106. Dostupné také z: <https://mikulcice.arub.cz/publikace/mikulcicke-edicni-rady/test-internationale-tagungen-mikulcice/itm-ii/>.
- Galuška, L. 1996:** *Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše velkomoravské*. Brno: MZM.
- Galuška, L. 1997:** K problematice předvelkomoravského opevnění Starého Města. In: P. Michna, J. Unger, R. Nekuda (eds.): *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Moravské zemské muzeum, 73–83.
- Galuška, L. 2002:** Deset let archeologických výzkumů Moravského zemského muzea v oblasti Starého Města (1992–2001). *Přehled výzkumů* 43, 2001, 51–69. Dostupné také z: https://arub.cz/wp-content/uploads/03_pv_43_2001_galuska.pdf.
- Galuška, L. 2004:** Velkomoravské hroby revenantů ze Starého Města. In: G. Fusek (ed.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied Nitra, 81–90.
- Galuška, L. 2005:** Gehörten die in Särgen bestatteten Personen zur Gesellschaftelite des Grossmährischen Staré Město – Uherské Hradiště? In: P. Kouřil (ed.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz. Mikulčice, 25.-26.5.2004*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno, 193–207. Dostupné také z: https://www.arub.cz/wp-content/uploads/Die-fruhmittelalterliche-Elite_optimal.pdf.
- Galuška, L. 2011:** Architektura doby velkomoravské v severní části středního Pomoraví = Architecture of the Great Moravian period in the northern part of the central Morava region. In: J. Mitáček, L. Galuška (eds.): *Stopy minulosti. Věda v Moravském zemském muzeu na prahu třetího tisíciletí = Vestiges of the past. Science in The Moravian Museum on the threshold of the third millennium*. Brno: Moravské zemské muzeum, 97–127.
- Galuška, L. 2012:** Hrob 1/2003 z Modré u Velehradu. Pohřeb „pohanského“ velmože z éry raného křesťanství na Moravě. In: J. Doležel, M. Wihoda (eds.): *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 91–110. Dostupné také z: <https://www.arub.cz/produkt/mezi-ranym-a-vrcholnym-stredovekem/>.
- Galuška, L. 2013:** *Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy - Search for the Origin. From Avar bronze items to Great Moravian gold*. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Galuška, L. 2017:** *Slované – stopy předků. O Moravě v 6.–10. století*. Brno: Moravské zemské muzeum.

- Galuška, L. v tisku:** Uherské Hradiště-Sady. 500 let křesťanství ve střední Evropě. II. Archeologické vyhodnocení pohřebišť.
- Galuška, L., Hochmanová-Vávrová, V., Hrubý, V., Mitáček, J. 2018:** *Uherské Hradiště-Sady. 500 let křesťanství ve střední Evropě. I. Katalog pohřebišť.* Brno: Moravské zemské muzeum.
- Galuška, L., Vaškových, M. 2011:** Raně středověké hroby „vampýrů“ z Modré u Velehradu. *Slovácko* LII, 121–133.
- Gardela, L. 2013:** The Dangerous Dead? Rethinking Viking-Age Deviant Burials. In: L. Słupecki, R. Simek (eds.): *Conversions: Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages.* Studia Mediaevalia Septentrionalia 23. Vienna: Fassbaender, 99–36.
- Gardela, L. 2015:** Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations. *Lund Archaeological Review* 21, 107–26. Dostupné také z: <https://journals.lub.lu.se/lar/article/view/21626>.
- Gardela, L. 2017:** *Bad Death in the Early Middle Ages: Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective.* Rzeszów: Instytut Archeologii UR.
- Gardela, L., Kajkowski, K. 2013:** Vampires, criminals or slaves? Reinterpreting ‘deviant burials’ in early medieval Poland. *World Archaeology* 45(5), 780–796. Dostupné také z: https://www.jstor.org/stable/26160144#metadata_info_tab_contents.
- Gleize, Y. 2017:** Sépultures des marges et sépultures marginales. Sur quelques exemples médiévaux de la moitié sud de la France. In: C. Bis-Worch, C. Theune (eds.): *Religion, Cults & Rituals in the Medieval Rural Environment.* Leiden: Sidestone Press, 201–213.
- Gordon, S. 2018:** Dealing with the Undead in the Later Middle Ages. In: T. Tomaini (ed.): *Dealing with The Dead. Mortality and Community in Medieval and Early Modern Europe.* Boston: Brill, 97–128.
- Gregoricka, L. E., Betsinger, T. K., Scott A. B., Polcyn M. 2014:** Apotropaic Practices and the Undead: A Biogeochemical Assessment of Deviant Burials in Post-Medieval Poland [online]. *PLoS ONE* 9(11). DOI: 10.1371/journal.pone.0113564. [cit. 2021-08-24]. Dostupné z: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0113564>.
- Hadley, D. M. 2010:** Burying the socially and physically distinctive in later Anglo-Saxon England. In: J. Buckberry, A. Cherryson (eds.): *Burial in later Anglo-Saxon England.* Oxford: Oxbow Books, 101–113.
- Halsall, G. 1995:** *Early Medieval Cemeteries. An Introduction to Burial Archaeology in the Post-Roman West.* Glasgow: Cruithne Press.
- Hanáková, H., Staňa, Č., Stloukal, M. 1986:** *Velkomoravské pohřebišť v Rajhradě.* Praha: Národní muzeum.
- Hanáková, H., Stloukal, M. 1985:** Kazivost zubů v Mikulčicích-Klášteřsku. *Časopis Národního muzea, řada přírodovědná* 154(3–4), 145–152.
- Hanuliak, M. 1984:** Problematik der Gräberorientierung vom Gesichtspunkt der Aussagefähigkeit. In: B. Chropovský (ed.): *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und andere Ethnika im 6.–10. Jahrhundert.* Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 109–119.
- Hanuliak, M. 1994:** Zvláštnosti v pohrebnom ríte ako súčasť duchovnej kultúry v 9.–10. storočí. *Archaeologia historica* 19, 391–403. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/140106>.
- Hanuliak, M. 1997:** K problematike skeletov ľudských jedincov zo sídliskových objektov. *Slovenská archeológia* XLV(1), 157–182. Dostupné také z: http://www.cevnaad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1997_1.pdf.
- Hanuliak, M. 2004a:** *Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska.* Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Hanuliak, M. 2004b:** Charakter a význam hraníc v časopriestorovej dimenzii pohrebného rítu z mladšieho úseku včasného stredoveku. *Archaeologia historica* 29, 37–51. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/140561>.
- Hanuliak, M. 2007:** Porušovanie tělesných zvyškov zomrelých vo veľkomoravskom prostredí z územia Slovenska = Zerstörung von Körperresten der Verstorbenen im großmährischen Milieu aus dem Gebiet der Slowakei. *Priloži Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 309–316. Dostupné také z: <https://hrcak.srce.hr/file/40611>.
- Hebblethwaite, R. 2017:** *The Good, the Bad and the Rotten: How the Living Dealt with the Dead in England c. 600–1200.* Rkp. disertační práce. Uloženo: University of East Anglia.
- Hladík, M. 2010:** Zur Frage der heidnischen Kultstätte in „Těšický les“ im Suburbium des Burgwalls von Mikulčice. In: L. Poláček, J. Maříková-Kubková (Hrsg.): *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle.* Internationale Tagungen von Mikulčice VIII. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 41. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno, v. v. i., 101–121. Dostupné také z: https://arub.cz/wp-content/uploads/Fruhmittelalterliche_Kirchen_m.pdf.
- Hodgson, J. E. 2013:** Deviant Burials in Archaeology. *Anthropology Publications* 58, 1–24.
- Hochmanová-Vávrová, V. 1962:** Velkomoravské pohřebišť ve Starém Městě „Na Valách“. Výzkum v letech 1957–1959. *Časopis Moravského musea v Brně, vědy společenské* XLVII, 201–270.
- Horáčková, L., Vargová, L., Strouhal, E. 2004:** *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, sv. 15. Základy paleopatologie.* Brno: Nadace Universitas Masarykiana, CERM, Masarykova univerzita, Nauma.
- Hrnčířová, M., Jarošová, I. 2004:** *Paleodemografická studie slovanského obyvatelstva z Dolních Věstonic (8.–12. století).* Rkp. rigorózní práce. Uloženo: Knihovna Ústavu antropologie. Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity.
- Hrubý, V. 1955a:** Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě „Na valách“. *Památky archeologické* XLVI(2), 265–306. Dostupné také z: <https://1url.cz/Gr2x7>.
- Hrubý, V. 1955b:** *Staré Město. Velkomoravské pohřebišť „Na valách“.* Praha: ČSAV.
- Chochoř, J. 1967:** Kostrové pozůstatky „vampýrů“ z Radomyšle. *Archeologické rozhledy* XIX(4), 489–500. Dostupné také z: <https://1url.cz/pr2At>.
- Chorváthová, L. 1993:** Pohrebné hry, stráženie mŕtveho a vampirizmus v Strednej Európe. In: E. Krekovič (ed.): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť.* Bratislava: Slovenská archeologická spoločnosť, 76–88.
- Chorvátová, H. 2004:** K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách. *Acta Historica Neosoliensia* 7, 199–236. Dostupné také z: <https://www.ahn.umb.sk/tomus-7/>.
- Chropovský, B. 1957:** Slovanské pohrebisko z 9. st. vo Veľkom Grobe. *Slovenská archeológia* V(1), 174–239. Dostupné také z: http://www.cevnaad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1957_1.pdf.
- Jarošová, I. 2012:** Kazivost zubů dolnověstonické populace Na Pískách: komparační studie vybraných historických populací. In: I. Jarošová, M. Fojtová, Z. Tvrďý (eds.): *Antropologická analýza raně středověké populace z Dolních Věstonic – Na Pískách.* Brno: MZM, 80–95.
- Jelínková, D. 1999:** *Slovenské pohřebišť z 9. až 12. století v Mušově.* Katalog. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Jungklaus, B. 2008:** Sit tibi terra levis - „Die Erde möge Dir leicht sein“. Sonderbestattungen auf dem Friedhof des mittelalterlichen Diepensee, Lkr. Dahme-Spreewald. In: F. Biermann, U. Müller, T. Terberger (eds.): *Die Dinge beobachten. Archäologische und historische Forschungen zur frühen Geschichte Mittel- und Nordeuropas. Festschrift für Günter Mangelsdorf zum 60. Geburtstag.* Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 379–387.

- Jungklaus, B. 2009:** Sonderbestattungen vom 10.-15. Jh. in Brandenburg aus anthropologischer Sicht. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50(1-2), 197-214.
- Kajkowski, K. 2013:** The Symbolism and Ritual Significance of the Human Head among the Pomeranians. In: L. Gardela, K. Kajkowski (eds.): *Motyw głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej = The Head Motif in Past Societies in a Comparative Perspective*. Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie, 156-193.
- Kalová, K. 2012:** *Paleopatologické hodnocení obyvatel Pohanska u Břeclavi*. Rkp. disertační práce. Masarykova univerzita. Přírodovědecká fakulta. Ústav antropologie. Uloženo: Knihovna Ústavu antropologie, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity. Dostupné také z: <https://theses.cz/id/jizgiyo/>.
- Kara, M. 2016:** Organizacja przestrzeni grzebalnej, rytuały i obrządek pogrzebowy. In: A. Buko (ed.): *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 329-380.
- Klanica, Z. 1990:** K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání. In: L. Galuška (ed.): *Staroměstská výročí*. Brno: Moravské zemské muzeum, Slováké muzeum, 57-64.
- Klanica, Z. 1997:** Křesťanství a pohanství staré Moravy. In: R. Marsina, A. Ruttkay (eds.): *Svätopluk 894-1994*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 93-137.
- Klanica, Z. 2005:** Eliten auf Gräberfeldern altmährischer Zentren. In: P. Kouřil (ed.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik)*. Materialien der internationalen Fachkonferenz. Mikulčice, 25.-26.5.2004. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno 35-48. Dostupné také z: https://www.arub.cz/wp-content/uploads/Die-fruhmittelalterliche-Elite_optimal.pdf.
- Klanica, Z. 2006:** *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 28. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- Klanica, Z., Kavánová, B., Kouřil, P., Ungerman, Š. 2019:** *Mikulčice – Die Nekropole an der dreischiffigen Basilica*. Studien zum Burgwall von Mikulčice XII. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 58. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno. Dostupné také z: <https://mikulcice.arub.cz/publikace/mikulcicke-edicni-rady/studien-zum-burgwall-von-mikulcice-sbm/sbm-xii/>.
- Kofránek, I. 2014:** Loket. In: P. Dungal a kol.: *Ortopedie: 2. přepracované a doplněné vydání*. Praha: Grada, 569-582.
- Koňářová, K., Drozdová, E., Smrčka, V. 2011:** Asymetrie kostí horní končetiny u jedince z Pohanska u Břeclavi. In: Z. Měřinský, J. Klápště (eds.): *Moravskoslezská škola doktorských studií. Seminář 2*. Dissertationes archaeologicae Brunenses/Pragensesque. Supplementum 2. Brno: Masarykova univerzita, 66-71. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/127719>.
- Krumphanzlová, Z. 1961:** K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. *Památky archeologické* LII(2), 544-548. Dostupné také z: <https://lurl.cz/Tr2AE>.
- Krumphanzlová, Z. 1964:** Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách. *Vznik a počátky Slovanů* V, 177-215.
- Krumphanzlová, Z. 1966:** Ritus slovanských kostrových hřbitovů střední a mladší doby hradištní v Čechách. *Památky archeologické* LVII(1), 325-327. Dostupné také z: <https://lurl.cz/zr2AG>.
- Krupičková, Š., Válková, K. 2011:** “Qualis vita, finis ita.” Non-standard burials at Great Moravian localities and two views on this problem – a result of the belief in revenants (cultic interpretation) or a reflection of social differences (social interpretation)? In: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (eds.): *Kim jesteś człowiekiem? Funeraria Lednickie*. Spotkanie 13. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 77-95.
- Kurasiński, T., Skóra, K., Gaiduchyk, V. 2018:** A grain against a „vampire“? Some remarks on so-called anti-vampire practices in the light of archaeological and folkloristic-ethnographic data. *Sprawozdania Archeologiczne* 70, 173-202. DOI: 10.23858/SA70.2018.009. Dostupné také z: <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/87769/edition/67488/content>.
- Larsen, C. S. 1997:** *Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, M. 2004:** Endocranial lesions in non-adult skeletons: understanding their aetiology. *International Journal of Osteoarchaeology* 14(2), 82-97. DOI: 10.1002/oa.713.
- Lovejoy, C. O. 1985:** Dental wear in the Libben population: its pattern and role in the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68(1), 47-56. DOI: 10.1002/ajpa.1330680105.
- Lüdemann, H. 1994:** Mehrfachbelegte Gräber im frühen Mittelalter. Ein Beitrag zum Problem der Doppelbestattungen. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 19(1), 421-589.
- Lutovský, M. 2001:** *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri.
- Macháček, J. 2002:** Sakrální areály na Pohansku u Břeclavi. Příspěvek k poznání pohanství a křesťanství středoevropských Slovanů v raném středověku. In: A. Wiczorek, H.-M. Hinz (eds.): *Střed Evropy okolo roku 1000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 143.
- Macháček, J. 2017:** Bommelohrringe und Pressblechfibeln zu Beginn der frühmittelalterlichen Körperbestattung Ostmitteleuropas. *Archeologické rozhledy* LXIX(3), 476-492. Dostupné také z: <https://lurl.cz/Lr2Aa>.
- Macháček, J., Balcárková, A., Čáp, P., Dresler, P., Přichystal, A., Přichystalová, R., Schuplerová, E., Sládek, V. 2014:** Velkomoravská rotunda z Pohanska u Břeclavi. *Památky archeologické* CV, 87-153. Dostupné také z: <https://lurl.cz/lr2AV>.
- Macháček, J., Dresler, P., Přichystalová, R., Sládek, V. 2016:** *Břeclav – Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*. Brno: Masarykova univerzita. DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-8455-2016. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/136913>.
- Maiello, G. 2005:** *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Manaster, B. J., May, D. A., Disler, D. G. 2013:** *Musculoskeletal Imaging*. Philadelphia: Elsevier.
- Marešová, K. 1983:** *Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích*. Brno, Uherské Hradiště: Moravské muzeum Brno, ONV Uherské Hradiště.
- Mařík, J. 2009:** *Libická sídelní aglomerace a její zázemí v raném středověku*. Dissertationes archaeologicae Brunenses/Pragensesque 7. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/127547>.
- Mašková, P. 2005:** K otázce interpretace kostrového pohřebiště „s projevy vampyrismu“ v Čelákovících. *Studia Mediaevalia Pragensia* V, 9-19.
- Mašková, P. 2010:** Dovětek o čelákovickém „pohřebišti s projevy vampyrismu“. *Středočeský sborník historický* 36, 128-133.
- Mazuch, M., Hladík, M., Poláček, L. 2018:** Úpravy hrobových jam, konstrukce v hrobech a fenomén tzv. hrodek v Mikulčicích. *Přehled výzkumů* 59(2), 87-117. Dostupné také z: https://www.arub.cz/prehled-vydanych-cisel/59-2_mazuch_hladik_polacek.pdf.
- Mazuch, M., Hladík, M., Skopal, R. 2017:** Úpravy hrobových jam a dřevěné konstrukce v hrobech na pohřebištích Velké Moravy (sociální, duchovní a chronologický fenomén). Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 56. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- Meindl, R. S., Lovejoy, C. O. 1985:** Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at

- Death Based on the Lateral-Anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68(1), 57–66. DOI: 10.1002/ajpa.1330680106.
- Měřinský, Z. 1985:** *Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bílovicích. (K problematice venkovských pohřebišť 9.–10. stol. na Moravě)*. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně XII(1). Praha: Academia.
- Měřinský, Z., Unger, J. 1990:** Velkomoravské pohřebiště u Morkůvek (okr. Břeclav). In: V. Nekuda (ed.): *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, Archeologický ústav ČSAV, 360–401.
- Milella, M., Mariotti, V., Belcastro, M. G., Knüsel, C. J. 2015:** Patterns of Irregular Burials in Western Europe (1st–5th Century A.D.). *PLoS ONE* 10(6). DOI: 10.1371/journal.pone.0130616 [cit. 2021-08-24]. Dostupné z: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0130616>.
- Mjartan, J. 1953:** Vampýrské poverby v Zemplíne. *Slovenský národopis* 1, 107–134. Dostupné také z: <https://lurl.cz/hrqJb>.
- Moilanen, U. 2018:** Facing the Earth for Eternity? Prone Burials in Early Medieval and Medieval Finland (c. AD 900 – 1300). In: L. Damman, S. Leggett (eds.): *The Others – Deviants, Outcasts and Outsiders in Archaeology*. Cambridge: Archaeological Review from Cambridge 33(2), 19–36.
- Müller, E. 2020:** Defuncti vivi – Sonderbestattungen und Spuren magisch-religiöser Praktiken auf slawischen Gräberfeldern des Mittelelbe-Saale-Gebietes. In: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (eds.): *Burg, Herrschaft und Zentralörtlichkeit im nördlichen westslawischen Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 92. Langenweißbach: Beier & Beran, 291–316.
- Müller-Scheeßel, N. (ed.) 2013:** *Irreguläre Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 3. bis 5. Februar 2012*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Müller-Wille, M. 2016:** Cmentarzysko w Bodzi w kontekście odkryć w północno-zachodniej i wschodniej Europie. In: A. Buko (ed.): *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 459–486.
- Murphy, E. M. (ed.) 2008:** *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford: Oxbow Books.
- Navrátilová, A. 2007:** Dětský pohřeb v kontextu ritualizace smrti (Z etnologických pramenů 19. a 20. století). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* 42, 127–140. Dostupné také z: http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/SZ_42.pdf.
- Nechvátal, B. 1967:** Vampirismus na pohřebišti v Radomyšli. *Archeologické rozhledy* XIX(4), 478–489. Dostupné také z: <https://lurl.cz/rrqeK>.
- Nezvalová, L. 2016:** Anomalie v pochovávání na středověkých pohřebištích – jev okrajových skupin obyvatelstva? *Archaeologia historica* 41(2), 263–284. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/135605>.
- Niederle, L. 1911:** *Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů. Dílu I, svazek 1*. Praha: Bursík & Kohout.
- Niederle, L. 1931:** *Rukověť slovanské archeologie*. Praha: Orbis.
- Niederle, L., Zelnitius, A. 1929:** Slovanské pohřebiště ve Starém Městě u Uherského Hradiště. *Zprávy Státního ústavu archeologického* 1, 1–35. Praha.
- Novotný, V. 1986:** Sex Determination of the Pelvis Bone: A Systems Approach. *Anthropologie. International Journal of Human Diversity and Evolution* XXIV(2–3), 197–206. Dostupné také z: <http://puvodni.mzm.cz/Anthropologie/article.php?ID=918>.
- Nuzzolese, E., Borrini, M. 2010:** Forensic Approach to an Archaeological Casework of Vampire Skeletal Remains in Venice: Odontological and Anthropological Prospectus. *Journal of Forensic Sciences* 55(6), 1634–1637. DOI: 10.1111/j.1556-4029.2010.01525.x.
- Ortalli, J. 2010:** Morti inquiete e tombe anomale tra storia, antropologia e archeologia. *Quaderni di archeologia dell'Emilia Romagna* 28, 23–37.
- Ortner, D. J. 2003:** *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. San Diego: Academic Press.
- Pankowská, A. 2015:** Bioarcheologie individuality: Životní historie hendikepované ženy pohřbené v sídlištní jámě v období Velké Moravy. *Historická demografie* 39(1), 35–50. Dostupné také z: <https://lurl.cz/urqeE>.
- Poláček, L. 2005:** Zur Erkenntnis der föchsten Eliten des grossmährischen Mikulčice. Gräber mit beschlagenen Särgen. In: P. Kouřil (ed.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik)*. Materialien der internationalen Fachkonferenz. Mikulčice, 25.-26.5.2004. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno., 137–156. Dostupné také z: https://www.arub.cz/wp-content/uploads/Die-fruhmittelalterliche-Elite_optimal.pdf.
- Poulík, J. 1961:** K otázce počátků feudalismu na Moravě. *Památky archeologické* LII(2), 498–505. Dostupné také z: <https://lurl.cz/hrqep>.
- Prokeš, L. 2007:** *Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami)*. Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana. Supplementum 1. Brno: Ústav archeologie a muzeologie FF MU. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/133181>.
- Přichystalová, R. 2008:** Ženy a muži pochovaní na jižním předhradí hradiska Břeclav-Pohansko. In: S. Stuchlík (ed.): *Muž a žena v pohřebním ritu. Konference o pohřebním ritu*. Acta archaeologica Opaviensia 3. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 157–176.
- Přichystalová, R. 2013:** Intencionálne uloženie koňa – obeť či pohreb. Niekoľko postrehov na základe nálezov z Břeclavi-Pohanska. *Studia Archaeologica Brunensia* 18(2), 13–32. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/129097>.
- Přichystalová, R., Boberová, K. 2020:** The “archaeological” and “biological” sex of an individual – why do they sometimes differ? In: A. Bistáková, G. Březinová, P. C. Ramsel (eds.): *Multiple identities in prehistory, early history and presence*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 117–130.
- Přichystalová, R., Kalová, K., Boberová, K. 2019:** *Břeclav – Pohansko IX. Pohřební areály z Jižního předhradí (archeologicko-antropologická studie)*. Brno: Masarykova univerzita. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/143742>.
- Quercia, A., Cazzulo, M. 2016:** Fear of the Dead? ‘Deviant’ Burials in Roman Northern Italy [online]. *Theoretical Roman Archaeology Journal* 2015, 28–42. DOI: https://doi.org/10.16995/TRAC2015_28_42. [cit. 2021-08-24]. Dostupné také z: <https://traj.openlibhums.org/article/id/3982/>.
- Rajchl, R. 2006:** Archeoastronomie ve službách archeologie a její přednosti a úskalí. In: V. Hašek, R. Nekuda, M. Ruttkey (eds.): *Ve službách archeologie VII*. Brno, Nitra: Muzejní a vlastivědná společnost, Geodril, Geopek, Archeologický ústav SAV, 425–429.
- Rejholcová, M. 1995:** *Pohřebisko v Čakašovciach. Analýza*. Archaeologica Slovaca Monographiae XV. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Révész, L. 2014:** *The Era of the Hungarian Conquest*. Budapest: Hungarian National Museum.
- Reynolds, A. 2009:** *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199544554.003.0003.

- Rittershofer, K. F. (ed.) 1997:** *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa*. Espelkamp: Verlag Marie Leidorf.
- Sawicki, T. 2016:** Próba rekonstrukcji skrzyń trumiennych. In: A. Buko (ed.): *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 381–406.
- Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009:** *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual*. Burlington, London, San Diego: Elsevier. DOI: 10.1016/B978-0-12-374635-1.X0001-X.
- Schaub, H. 2009:** Knochen und Bestattungsriten. Die Bedeutung archäologischer Funde zum Wiedergänger- bzw. Vampirglauben. In: *Kakanien Revisited* [online]. 2009-10-31. [cit. 2021-08-24]. Dostupné z: <https://www.kakanien-revisited.at/beitr/vamp/HSchaub1.pdf>, 12. 12. 2020.
- Schultz, M., Carli-Thiele, P., Schmidt-Schultz, T. H., Kierdorf, U., Kierdorf, H., Teegen, W. R., Kreutz, K. 1998:** Enamel Hypoplasias in Archaeological Skeletal Remains. In: K. W. Alt, F. W. Rösing, M. Teschler-Nicola (eds.): *Dental Anthropology*. Wien: Springer, 293–311. DOI: 10.1007/978-3-7091-7496-8_16.
- Sjøvold, T. 1990:** Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human Evolution* 5, 431–447. DOI: 10.1007/BF02435593.
- Slupecki, L. P. 1999:** Tempel und Standbilder. Hochentwickelte Heiligtumsformen bei den Slawen in der Zeit des späten Heidentums. In: *Trudy VI Meždunarodnovo Kongressa slavjanskoi archeologii. Tom 5*. Moskva: Archeologičeskij institut RAN, 196–209.
- Staňa, Č. 2006:** *Velkomoravská pohřebiště v Rajhradě a Rajhradcích*. Katalog. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 29. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Staššíková-Štukovská, D. 1993:** Neue Erkenntnisse zur Dekomposition menschlicher Skelette am Beispiel des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Borovce, Slowakei. *Prähistorische Zeitschrift* 68(2), 242–263.
- Staššíková-Štukovská, D. 2001:** Vybrané nálezy z pohřebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov kostrového pochovávanía staromoravských a nitranských Slovanov. In: L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřínský (eds.): *Velká Morava mezi východem a západem*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i., 371–388. Dostupné také z: https://www.arub.cz/wp-content/uploads/Velka_Morava_mezi_vychodem_a_zapadem.pdf.
- Staššíková-Štukovská, D. 2004:** Pohanstvo a kresťanstvo – k vybraným archeologickým prameňom vo včasnóm stredoveku. In: R. Kožiak, J. Nemeš (eds.): *Pohanstvo a kresťanstvo. (Zborník z konferencie usporiadanej 5. – 6.11. 2003 v Banskej Bystrici)*. Bratislava: Chronos, 171–189.
- Staššíková-Štukovská, D., Fabiš, M., Thurzo, M., Korytářová, O., Reinprecht, L. 1994:** Absolutná dekompozícia na pohrebiskách. Prvé výsledky experimentov v Borovciach. *Slovenská archeológia XLII(1)*, 187–206. Dostupné také z: http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1994_1.pdf.
- Steckel, R. H. 2008:** Biological Measures of the Standard of Living. *Journal of Economic Perspectives* 22, 129–152. DOI: 10.1257/jep.22.1.129. Dostupné také z: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.22.1.129>.
- Stloukal, M. 1999:** Antropologická charakteristika pravěkých a středověkých populací. In: M. Stloukal et al.: *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum, 383–385.
- Stloukal, M., Vyhnaněk, L. 1976:** *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha: Academia.
- Stránská, P. 2009:** Raně středověké pohřebiště na Budči (poloha Na Týnici). Antropologická charakteristika, zdravotní stav chrupu. *Památky archeologické* C, 213–240. Dostupné také z: <https://lurl.cz/KrqeP>.
- Stránská, P. 2014:** Antropologická analýza lidských kostrových pozůstatků z raně středověkého pohřebiště v Praze-Střešovicích. *Archaeologia historica* 39(1), 331–345. Dostupné také z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/130295>.
- Stránská, P., Velemínský, P., Velemínská, J. 2008:** The State of Dentition of the Great Moravian Population – A Comparison of the Mikulčice Centre and its Hinterland. In: P. Velemínský, L. Poláček (eds.): *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 27. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i., 121–140. Dostupné také z: https://mikulcice.arub.cz/wp-content/uploads/2016/06/SBM8_web.pdf.
- Strohm, T. F., Alt, K. W. 1998:** Periodontal Disease – Etiology, Classification and Diagnosis. In: K. W. Alt, F. W. Rösing, M. Teschler-Nicola (eds.): *Dental Anthropology*. Wien: Springer, 227–246. DOI: 10.1007/978-3-7091-7496-8_13.
- Světlík, I. 2021:** *Výsledky radiouhlíkového datování*. Rkp. zprávy. Uloženo: Centrum slovanské archeologie Moravského zemského muzea.
- Špaček, J. 1971:** Slovanské pohřebiště s projevy vampyrismu z Čelákovic. *Časopis Národního muzea, řada historická* 140, 190–217.
- Štefan, I. 2007:** Změna pohřebního ritu v raném středověku jako archeologický a kulturně antropologický problém. *Archeologické rozhledy* LIX(4), 805–836. Dostupné také z: <https://lurl.cz/3rqeA>.
- Štefan, I. 2009:** Frühmittelalterliche Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren. Archäologie der Randgruppen? *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50, 139–162.
- Štefan, J., Mach, J. 2005:** *Soudně-lékařská a medicínsko-právní problematika v praxi*. Praha: Grada.
- Taylor, R. L. 2005:** *Deviant Burials in Viking-age Scandinavia*. Rkp. diplomové práce. University of London. Dostupné také z: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1446547/>.
- Tesař, J. 1985:** *Soudní lékařství*. Praha: Avicenum.
- Toplak, M. S. 2017:** Deviant burials und Bestattungen in Bauchlage als Teil der Norm. Eine Fallstudie am Beispiel der Wikingerzeit Gotlands. *Frühmittelalterliche Studien* 51, 39–56. DOI: 10.1515/fmst-2017-003.
- Toplak, M. S. 2018:** Deconstructing the Deviant Burials: Kopparsvik and the Rite of Prone Burials in Viking Age Scandinavia. *META Historiskarkeologisk tidskrift* 2018, 79–110. Dostupné také z: <http://www.histark.se/year/2018>.
- Tsaliki, A. 2008:** Unusual Burials and Necrophobia: An Insight into the Burial Archaeology of Fear. In: E. Murphy (ed.): *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Studies in funerary archaeology 2. Oxford: Oxbow Books, 1–16.
- Ubelaker, D. H. 1978:** *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago: Adline Publishing Company.
- Unger, J. 2006:** *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, sv. 25. Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, CERM, Masarykova univerzita, Nauma.
- Unger, J. 2007:** *Raně středověké pohřebiště v Dolních Věstonicích – Na pískách* [online]. Rkp. dizertační práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie. Uloženo: Theses.cz [cit. 2020-02-12]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/g76wda/>.
- Unger, J. 2010:** Počátky mladohradištních pohřebišť na Moravě. In: Š. Unger, R. Přichystalová, M. Šulc (eds.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 220–239.
- Unger, J. 2012:** Archeologický výzkum pohřebiště v Dolních Věstonicích – Na Pískách. In: I. Jarošová, M. Fojtová, Z. Tvrdý (eds.): *Antropologická analýza raně středověké populace z Dolních Věstonic – Na Pískách*. Brno: MZM, 11–20.

- Vargha, M. 2017:** Deviant burials in rural environment in the High Middle Ages – ritual, the lack of ritual, or just another kind of it? In: C. Bis-Worch, C. Theune (eds.): *Religion, Cults & Rituals in the Medieval Rural Environment*. Leiden: Sidestone Press, 271–280.
- Vargová, L., Horáčková, L. 2012:** Paleopatologická analýza kosterních pozůstatků z Dolních Věstonic – Na Pískách. In: I. Jarošová, M. Fojtová, Z. Tvrđý (eds.): *Antropologická analýza raně středověké populace z Dolních Věstonic – Na Pískách*. Brno: MZM, 60–70.
- Velemínský, P. 2000:** *Mikulčice-Kostelisko. Některé kostní projevy nespecifické zátěže a možnosti stanovení pokrevně příbuzenských vztahů na základě morfologické podobnosti*. Rkp. disertační práce. Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra antropologie a genetiky člověka. Uloženo: Knihovna Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy.
- Velemínský, P., Dobisíková, M. 2000:** Projevy nespecifické zátěže na kostrách našich předků. *Archeologické rozhledy* LII(3), 483–506. Dostupné také z: <https://lurl.cz/vrqQi>.
- Velemínský, P., Dobisíková, M. 2001:** Velkomoravské pohřebiště Mikulčice-Kostelisko: Pokus o vyčlenění pokrevně příbuzných jedinců pomocí morfologických znaků. *Bulletin Slovenskej antropologickej spoločnosti* 4, 221–225.
- Velemínský, P., Dobisíková, M. 2005:** Morphological likeness of the skeletal remains in the Central European family from 17th to 19th century. *Homo* 56(2), 173–196. DOI: 10.1016/j.jchb.2005.05.005.
- Velemínský, P., Dobisíková, M., Stránská, P., Velemínská, J. 2008:** Biological Diversity of Non-metric Traits in the Great Moravian Population – The Comparison of the Mikulčice Power Centre and its Hinterland. In: P. Velemínský, L. Poláček (eds.): *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 27. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i., 265–304. Dostupné také z: https://mikulcice.arub.cz/wp-content/uploads/2016/06/SBM8_web.pdf
- Vondráková, M., Hanuliak, M. 2006:** Výnimočné formy poloh telesných zvyškov pochovaných v Malých Kosihách z pohľadu antropológie. In: V. Hašek, R. Nekuda, M. Ruttkey (eds.): *Ve službách archeologie VII*. Brno, Nitra: Muzejní a vlastivědná společnost, Geodrill, Geopek, Archeologický ústav SAV, 369–380.
- Vörös, I. 2014:** Animal Husbandry and Land Cultivation in the conquest period and the early Arpadian Age. In: L. Révész (ed.): *The Era of the Hungarian Conquest*. Budapest: Hungarian National Museum, 111–121.
- Vyhnánek, L. 1999:** Nárys kosterní paleopatologie se zaměřením na radiodiagnostiku. In: M. Stloukal et al.: *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum, 386–432.
- Vyhnánek, L., Jelínek, J., Stloukal, M. 1972:** Meningoencephalocoele syncipitalis aus dem 9. Jahrhundert. *Anthropologie. International Journal of Human Diversity and Evolution* X(1), 63–65.
- Waldron, T. 2009:** *Palaeopathology*. New York: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511812569.
- Zábojník, J. 1995:** Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. *Slovenská archeológia* XLIII(2), 205–344. Dostupné také z: http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1995_2.pdf.
- Zábojník, J. 2004:** *Slovensko a avarský kaganát*. Studia archaeologica et mediaevalia 6. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- Zelnitius, A. 1932:** Pokračování výkopu pohřebiště „Na valách“ ve Starém Městě. *Sborník velehradský. Nová řada* 3, 45–53.

Summary

In 2018, a rescue archaeological excavation was carried out in Staré Město near Uherské Hradiště (Zlín Region, Czech Republic). The site is located on the northern edge of the famous Great Moravian burial ground ‘Na Valách’, where the foundations of the first discovered Great Moravian church were found in 1949 (Hrubý 1955a). Its construction around the mid-9th century meant that the originally local burial ground became the central necropolis of Christians of the residential agglomeration, containing graves from the entire social spectrum of the time, from nobles to ordinary people. With more than 2,000 excavated graves (Niederle 1932; Niederle, Zelnitius 1929; Hrubý 1955b; Hochmanová-Vávrová 1962, 201–270; Galuška 2002, 51–69; 2011, 99–102; 2013, 203–250, etc.), it is the largest church necropolis from the Great Moravian period, with the oldest skeletal graves dating back to the turn of the 8th and 9th centuries, while the last ones were buried on the church grounds during the first half of the 10th century. The newly discovered district with non-standard burials is located on the northwest edge of the historic centre of the city, on the corner of Na Valech and Viléma Hrubého streets (Fig. 1). The location of individual graves at the site is shown in Fig. 2. Archaeological conclusions and the results of measurements by radiocarbon method (Graph 3–5; Světlík 2021) show that the graves discovered in Staré Město in 2018 as a whole belong to the 9th and 10th centuries.

The newly discovered graves are in many respects exceptional, as, in most cases, their orientation and the positions of the skeletons deviated significantly from the contexts usual in other burial grounds of the period, when the deceased was usually lying in the grave on their back with the upper limbs along the body, the lower limbs lying parallel and the head facing to the west. In 23 graves, 26 individuals were identified. Five graves were too damaged to assess the archaeological context reliably, but out of the remaining 21 individuals, some deviation in the funeral rite was manifested in 16 (i.e. in almost three-quarters) of them. Such a context has never been found in any other Great Moravian burial ground; non-ritual burials are usually associated with the graves of ‘revenants’ and are often located outside the burial ground. However, here we do not find classic posterior interventions, which usually lead researchers to think about anti-vampire burials (see e.g. Krumphanzlová 1961; Unger 2006, 164; Galuška, Vaškových 2011, 121–133). The aim of this study is therefore a bioarchaeological and taphonomic analysis of the excavated skeletal remains and finds from the field of material culture to interpret these unusual funeral contexts.

The taphonomic analysis focused mainly on documenting the spatial transformations of individual bones, which occur naturally during the decomposition of soft tissues after the body is buried in the ground. The findings were compared with the theoretically assumed anatomical connections of individual skeletal elements concerning the archaeological context. Our attention was focused mainly on determining whether it is a primary or secondary burial, on tracing the presence or absence of the primary empty space (see e.g. Černý 1995; Čech, Černý 1996; Duday, Guillon 2006; Prokeš 2007; Duday et al. 2014).

Archaeological contexts of individual graves are drawn in Fig. 3–24 and 40. In most cases, only one deceased was buried in one grave pit, but there was also one double grave, one triple grave and one grave without a skeleton. Unfortunately, the preservation of skeletal material was very poor (Tab. 1), so in many cases, more or less fragmentary material was available for subsequent analyses. An overview of basic information on the evaluated skeletons is given in Tab. 2, the age and sex structure of the skeletal series are summarized in Tab. 3 and Graphs 1, 2.

Most of the individuals were under 40 years of age. Only for three individuals from the series, did the preservation of the skeletal remains allow for a height estimate of the body.

According to the definition of A. Tsaliki (2008, 1), ‘unusual’ or ‘deviant’ burials are considered to be cases where the individual has been buried in a different way relative to the norm for the period and/or the population under examination (a related problem is the question of the extent to which we can identify this norm). In general, it is necessary to keep in mind that only a small part of the funeral ceremony can be traced archaeologically, thus some important deviations from the ‘standard ritual’ could be completely missed. Deviation in the funeral rite can be considered, for example, a different orientation of the deceased, the unusual position of the body or its parts or their complete absence, the placement of more individuals in one grave pit, or the presence of unusual objects in the grave.

Out of the total 26 skeletons excavated at the site, 20 lay in the grave pit in more or less standard orientation, the remaining six (H 1/2018, H 4/2018, H 2/II/2018, H 6/2018, H 16/2018, H 18/2018) were placed differently, either opposite or perpendicular. Regarding the position of the skeletons and their parts, seven skeletons were so damaged that it was not possible to assess the position of the deceased, and out of 19 evaluable individuals, eight (H 1/2018, H 2/II/2018, H 4/2018, H 7/2018, H 8/2018, H 9/I/2018, H 16/2018, H 17/2018) lay in a position that was in some way non-standard – they were buried lying on their stomach or abdomen, or there were significant deviations in the position of their limbs (Fig. 38). There were also two multiple graves (triple grave H 2/2018 and double grave H 9/2018 – see Fig. 37 and 39), one probable cenotaph (H 11/2018), and two graves with incomplete skeletons (in the case of grave H 5/2018 it was probably the burial of the lower limbs, only a skull was likely buried in grave H 23/2018). Grave H 20/2018 represents a special case that stands out from the group of others mainly due to the presence of a wooden coffin with eight pairs of iron strip fittings (Fig. 21, 32–34, 36).

To consider the potential influence of health status on the funeral rite, attention was also paid to the palaeopathological analysis of the skeletal material. Dental pathologies were among the most common diseases, especially dental caries (and its subsequent complications – Fig. 25), which was found in almost all examined individuals. Intra-vital tooth loss and periodontitis were also frequent, followed by dental calculus and enamel hypoplasia.

Other identified pathological conditions include age-related degenerative joint changes (arthrosis, spondylarthrosis), non-specific inflammation (rheumatoid arthritis, probably of the juvenile type – Fig. 27), mastoiditis, traces of abnormal branching of the middle meningeal artery noticeable on endocranial surfaces of the skull bones, neoplasms (button osteoma), osteolytic metastases of a carcinoma (manifested by endocranial surface lesions and cortical erosions in the femur and tibia – Fig. 28, 29), or fractures (a perimortal Le Fort II facial fracture).

Grave goods appeared in nine graves. They were represented by parts of clothing (Fig. 46: 2, 3) as well as the personal belongings (Fig. 43–45) and decorations (Fig. 46: 1) of the buried individuals, or they can be considered as attributes associated with the funeral act (Fig. 41, 42). In terms of significance, the finds that come from the rider's grave H 20/2018 stand out (Fig. 35, 43, 44: 1–3, 45: 1–4).

To interpret these undoubtedly special archaeological contexts, the methods of bioarchaeology and taphonomy were applied, but the questions asked were answered only partially and with a considerable degree of uncertainty. In addition, very poor

preservation of skeletal remains was a significant limit. The possibility to explain these phenomena as a consequence of anti-vampire practices is not very probable here, as the observed deviations of the funeral rite are not their typical manifestation. Individual evaluation of each grave based on the context of the cemetery, therefore, remained the basic procedure of the analysis.

A detailed analysis of the positions of skeletal remains in individual graves and a description of the circumstances of the findings show that in the majority of the graves examined, we are dealing with primary burials. Secondary burial of skeletal remains could theoretically be considered in graves H 5/2018 and H 23/2018, which contained incomplete skeletons, but archaeological evidence for such a claim is lacking. Graves H 3/2018, H 7/2018 and H 15/2018 were damaged by recent interventions, the other two graves (H 6/2018 and H 22/2018) were almost destroyed by the digging of later grave pits.

In accordance with previous research focused on this issue (Nezvalová 2016; Štefan 2009; Hanuliak 2004a), the connection between the deviating position of the body in the grave and the sex and age of the deceased was not found. The interpretation of the opposite orientation of the deceased in the grave, i.e. in the east–west direction, is unclear. It is possible that such an orientation was acceptable in the Great Moravian period. Individuals of foreign origin or cultural tradition could have been buried in the north–south directions. In the case of grave H 6/2018, this hypothesis is supported by the find of a part of the horse skull in the grave pit and the result of radiocarbon dating of the skeletal remains of this individual, which placed it between 945–1047 calAD at 80.8% certainty (Tab. 4; Graph 5). This could indicate a connection, i.e. with the culture of the Old Hungarians. In general, it could be said that anomalies in the orientation of the body did not necessarily mean the social separation of the deceased. In the case of significant deviations from the ritualised position of the deceased, the question is how much time had passed between the death of the individual and his funeral, and what role the post-mortem rigidity may have played. Positional anomalies may in some cases be related to the health status of the deceased, or the circumstances of their death (this can be considered in graves H 7/2018, H 8/2018, H 17/2018 and H 18/2018, possibly also H 4/2018 and H 6/2018); however, poor preservation of most skeletal remains did not allow a complete evaluation of skeletal pathologies. Minor deviations in position can then be caused by negligence at the funeral due to the rush or low social status of the deceased. Burials carried out with a time lag in the same grave pit as in the case of graves H 10/2018 and H 20/2018 and perhaps also H 8/2018 and H 17/2018 probably indicate a certain relationship or connection between the buried individuals, interpretation of the double grave H 9/2018 and triple grave H 2/2018 is more or less speculative until further analysis has been conducted. The empty, probably child's grave H 11/2018, is also questionable. We inclined to the conclusion that it could be a cenotaph.

The not very rich grave goods, as well as traces of workload and a significant spread of dental diseases, show that the people buried in this part of ‘Na Valách’ necropolis and examined in this study belonged rather to the lower strata of Great Moravian society. The only exception is the richest grave H 20/2018 (and probably also H 10/2018 lying in a superposition above it), which is obviously the oldest in this part of the cemetery. The other graves were probably dug here much later, in the terminal phase of the existence of the Great Moravian Empire and probably in the period after its fall, when there was a collapse of existing socioeconomic structures accompanied by a general cultural decline of this area. It cannot be ruled out that this temporary

uncertainty and the lack of anchorage of the society of that time may have been reflected in the funeral rite. Unfortunately, some aspects of our Great Moravian ancestors' spiritual life manifested in the funeral rite, over the wall of time, will undoubtedly remain hidden forever.

Kontakty

Martina Fojtová

Moravské zemské muzeum
Ústav Anthropos
Zelný trh 6
CZ-659 37 Brno
mfojtova@mzm.cz
ORCID ID: 0000-0002-3444-4107

Luděk Galuška

Moravské zemské muzeum
Centrum slovanské archeologie
Velehradská třída 537
CZ-686 01 Uherské Hradiště
lgaluska@mzm.cz
ORCID ID: 0000-0002-1374-651X